

VILÁG- TÖRTÉNET

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **MURBER IBOLYA**
AZ OSZTRÁK–MAGYAR HATÁRVITA GAZDASÁGI ASPEKTUSAI
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN
- **NAGY ADRIENN**
FEKETE ÉJSZAKÁBAN AZ ÉJSZAKA FEKETÉZŐI
- **KALOCSAI PÉTER**
A NYUGAT-MAGYARORSZÁGI KÖZLEKEDÉSI HÁLÓZAT VÁLTOZÁSAI
A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS KÖVETKEZTÉBEN
- **JANKÓ FERENC**
CSIKÓHAL ÉS DARÁZSDERÉK
- **TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID**
HATÁRVÁROS EGY VITATOTT HOVATARTOZÁSÚ TÉRSÉGBEN
- **TÓTH IMRE**
MÍTOSZ ÉS VALÓSÁG
- **SZEMLE**
HORVÁTH N. ZSOLT, RÉVÉSZ TAMÁS, SZABÓ BÁLINT ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

12. (44.) évfolyam 2022. 2.

TARTALOM

Egy határváltozás dimenziói. Az osztrák–magyar határvidék száz évvel ezelőtt (Murber Ibolya)	175
<i>Tanulmányok</i>	
Székely Tamás: Vihar előtti csend? Nyugat-Magyarország a dualizmus korában	185
Murber Ibolya: Az osztrák–magyar határvíta gazdasági aspektusai az első világháború után	207
Nagy Adrienn: Fekete éjszakában az éjszaka feketézői. Csempészek mindennapjai a nyugati határsávbán, 1918–1922	225
Kalocsai Péter: A nyugat-magyarországi közlekedési hálózat változásai a trianoni békeszerződés következtében	241
Bakó Balázs: A trianoni béke hatása a katolikus egyházkormányzatra a Nyugat-Dunántúlon	269
Agg Richárd: A korabeli magyar sajtó érvei Nyugat-Magyarország megtartása mellett	285
Jankó Ferenc: Csikóhal és darázsderék. Burgenland térképezett földrajza	301
Törő László Dávid: Határváros egy vitatott hovatartozású térségben. Történeti viták Sopron múltjáról a két világháború között	325
Tóth Imre: Mítosz és valóság. Sopron hűsége a 20. századi (emlékezet)politikában	345
<i>Szemle</i>	
Hétköznapiak a határviták árnyékában (Horváth N. Zsolt)	361
Új határ az Alpoknál (Révész Tamás)	364
Megalkotni és megismerni. Burgenland földrajzának kezdetei (Szabó Bálint)	367

Jelen számunkat Murber Ibolya szerkesztette

Egy határváltozás dimenziói

Az osztrák–magyar határvidék száz évvel ezelőtt

Christopher Clark ausztrál–brit történész egy évtizeddel korábban megjelent nagy sikerű könyvének zárómondata szerint: „Az 1914-ben egymással szemben álló felek (...) alvajárók voltak; néztek, de nem láttak, álmokat kergettek, de nem ismerték fel annak az iszonyatnak a valóságosságát, amit a világra szabadítottak.”¹ Ez a gondolatsor, illetve a Clark által használt ‘alvajárók’ metafora találónan írja körül azt a történelmi szituációt, amelyben az osztrák és magyar politikai-katonai vezetők belesodródtak a világháborúba. A közösen elveszített első világháború számos előre nem látható következménnyel járt, ezek egyike volt, de korántsem a legsúlyosabb, az új osztrák–magyar határ kialakulása.

A Magyarország kárára és Ausztria javára hozott nagyhatalmi döntés keletrebbre helyezte a tradicionális Lajta–Lapincs-határt, pedig 1914 előtt sem a bécsi politikai elit, sem az érintett nyugat-magyarországi német ajkú lakosság nem szorgalmazta a határ megváltoztatását. A három évig húzódó határvita legvégén a két ország kormánya felébredt „alvajáró” állapotából és reálpolitikai megfontolásból meglehetősen gyorsan alkalmazkodott a megváltozott politikai valósághoz. Elfogadták az új államhatár létezését, ami egyszersmind megnyitotta az utat az államközi kapcsolatok normalizálása előtt. Ezt a felismerést tükrözi, hogy 1930-ban, az egyre mélyülő gazdasági válság idején Johannes Schober egykori bécsi rendőrfőnök, 1921–1922-ben és 1929–1930-ban Ausztria kancellárja szintén találó metaforával, a következőképpen jellemezte a két érintett ország aktuális kapcsolatát: egy nagyon gazdag házaspár sok vitát követően elvált, majd miután mindketten tönkrementek, újra barátságot kötöttek, együtt sóhajtoztak a régi szép időkre emlékezve.²

A jelen lapszám kaleidoszkópszerűen mutatja be az osztrák–magyar határvidék és lakosságának egy évszázaddal ezelőtti történetét. A kötet szerzői között vannak pályájuk elején álló fiatalok és jelentős tudományos reputációval rendelkező kutatók is. Tanulmányaikban mindannyian egy-egy problémakört járnak körül, amely a nyugat-magyarországi térséghez kapcsolódik. Az új eredmények, tudományos megállapítások ilyen jellegű összegzése alkalmas arra, hogy láthatóvá tegye az eddigi kutatások főbb irányvonalait. Ennek elősegítése érdekében a tanulmányok

1 Clark, Christopher: *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé.* Bp., 2015. 570.

2 Österreichisches Staatsarchiv Archiv der Republik (ÖStA AdR) Neues Politisches Archiv (NPA) 415 33.367/1930.; Ges. Bp. 8.229/1930. Bp., 1930. július 7.

szerzői törekedtek arra, hogy az általuk tárgyalt témakörökhöz tömör historiográfiai áttekintést is adjanak. Emellett egy átfogó összeállítás, egyfajta köztes számvetésként, segítséget nyújthat az új kutatási irányok kijelölésében is.

A tematikus szám apropója elsődlegesen az első világháború befejeződésének, a trianoni békeszerződés aláírásának 100. évfordulója volt. Az a szinte könyvespolcnyi mennyiségű új szakirodalom, amely újraértelmezte, valamint új megvilágításba helyezte a száz évvel korábban történt eseményeket, inspirálóan hatott a nyugat-magyarországi térséggel foglalkozó kutatókra is. Az első világháború és az azt követő zűrzavaros, átmeneti évek kutatása során született újabb eredmények fontos kiindulási pontként szolgálhatnak a nyugat-magyarországi kérdés történeti narratíváinak újragondolásához is.

A világháború alatti politikai-ideológiai és gazdasági mozgósítás, majd a háborút követő intenzív változások, fordulatok (*courte durée*) egyrészt felgyorsítottak bizonyos átalakulásokat és új irányt szabtak régóta húzódó folyamatoknak (*longue durée*), másrészt számos korábban kialakult társadalmi ellentétet és törésvonalat is elmélyítettek. A tanulmányok ezen braudeli megközelítést is szem előtt tartva mutatják be Nyugat-Magyarország példáján keresztül a száz esztendővel korábbi időszak meghatározó történéseit és jelenségeit, továbbá azok hosszú és rövid távú hatásait.

Az utóbbi évtizedek szakirodalmá és a kötetben szereplő tanulmányok egyaránt arra hívják fel a figyelmet, hogy az osztrák és a magyar békeszerződés, illetve az új osztrák–magyar államhatár kialakulása csupán egy-egy fontos, de nem kizárólagos eleme volt a száz évvel ezelőtti nyugat-magyarországi eseményeknek és változásoknak. Ha a világháború és a trianoni békeszerződés szerteágazó következményeit egy képzeletbeli mérleg két serpenyőjébe tennénk – és eltekintünk ezen események tisztán emlékezetpolitikai hatásaitól –, a mérleg nyelve minden bizonnyal azt mutatná, hogy az első világháború intenzívebb, nagyobb hatású társadalmi és gazdasági folyamatokat idézett elő, mint a trianoni békeszerződés önmagában.

Az első világháború hatása Magyarországon esetében (is) sokrétű volt. Egyszerre indított mélyreható változásokat és katalizált évtizedes folyamatokat. Első pillantásra – legalábbis a történeti szakirodalomra tekintve – úgy tűnhet, hogy a vizsgált térségben a háború egyik legkézzelfoghatóbb következménye az Ausztria és Magyarország közötti új államhatár volt. Ezzel szemben a kötet több tanulmánya is azt a megállapítást hangsúlyozza, hogy az osztrák–magyar határvita csak visszatekintve, az utókor emlékezetében vált domináns elemmé. A közéleti vitákat és a mindennapi életet Nyugat-Magyarországon – csakúgy, mint az egykori Osztrák–Magyar Monarchia más területein is – elsősorban a háború és az azt követő összeomlás gazdasági és társadalmi hatásai befolyásolták. A nyugati határ mentén élő kortársakat erőteljesebben foglalkoztatták a megélhetési és egzisztenciális kérdések, mint az addig többnyire nem vagy csak alig tudatosult államhatár létezése és nyomvonala.³

3 Bencsik Péter: *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években.* Bp., 2022. 15.

A kötet gazdaságtörténeti tanulmányai tovább árnyalják a történelmi Magyarország „megcsonkításáról” széles körben elterjedt nézetet, miszerint a magyarországi trianoni békeszerződés gazdasági következményeinek csupán passzív elszenvedője volt, és az okozott nehézségek szinte leküzdhetetlenek voltak. Több nyugat-magyarországi példa is a megváltozott gazdasági környezethez való gyors és rugalmas alkalmazkodás képességére hívja fel a figyelmet, legyen szó a csempészetéről (Nagy Adrienn tanulmánya) vagy a tradicionális osztrák–magyar gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokról (Murber Ibolya tanulmánya). Ennek a rezilienciának és a viszonylag sikeres gazdasági talpra állásnak is köszönhető, hogy az 1920-as években a magyar gazdaság viszonylag gyors növekedést mutatott nemzetközi összehasonlításban is.⁴

A tanulmányok a térség megnevezésének és térbeli lehatárolásának problémájával is foglalkoznak. Nemcsak arról van szó, hogy a történelmi és a mai fogalmak nem fedik egymást, hanem arról is, hogy „Nyugat-Magyarország” kapcsán más térbeli kiterjedést vizsgál Kalocsai Péter közlekedéstörténeti tanulmánya, és más vármegyékre terjed ki Bakó Baláznak a katolikus egyházkormányzatra fókuszáló elemzése. Jankó Ferenc és Törő László Dávid, akik a történelmi Nyugat-Magyarországtól elcsatolt Burgenland földrajztudományi és historiográfiai diskurzusait vázolják, ugyancsak más térbeli megközelítésből indulnak ki. Minden értekezés többé-kevésbé ugyanarról a területről szól, miközben a kisebb-nagyobb eltérések legalább olyan beszélgetések, mint a közös vonások.

A tisztánlátást és eligazodását segítő, érdemes már most a bevezetőben három, az érintett térséghez kapcsolódó és a korabeli mentális térképet meghatározó fogalmat tisztázni. Nyugat-Magyarország (Westungarn), Német-Nyugat-Magyarország (Deutsch-Westungarn) és Burgenland: ezek a kulcsfogalmak mind a Magyar Királyság nyugati vármegyéit jelentik, esetleg azok bizonyos részét fedik le. Az elnevezések azonban nemcsak a területi kiterjedés tekintetében tértek el, hanem másféle jelentéstartalommal bírtak, sőt különböző politikai üzenetet is hordoztak.

A Nyugat-Magyarország, mint kifejezés és térkonceptió, változó területet ölelt fel a mindennapi magyar beszédben és historiográfiában. Tényleges jelentősége a 20. század elején csupán átmenetileg, az egymással rivalizáló osztrák és magyar területi igények artikulálása következtében nőtt meg. A történelmi Nyugat-Magyarország-fogalom elsősorban közigazgatási struktúrákon alapuló térkonceptió volt. Az ország belsejéből, a fővárosból nézve a történelmi Magyar Királyság nyugati, esetleg északnyugati vármegyéit foglalta magában. Ez a közigazgatási tér – függetlenül attól, hogy éppen ki és hány vármegyét értett alatta – nem alkotott homogén régiót, illetve tájféldrajzi egységet sem. Nem rendelkezett olyan földrajzi, gazdasági vagy nyelvi-etnikai sajátossággal, ami markánsan megkülönböztette volna az ország más területeitől.

A nyelvi-etnikai sokszínűség tekintetében voltaképp hasonlított Magyarország és a Habsburg Monarchia többi soknemzetiségű peremterületéhez. A 19. szá-

4 Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: *Háborúból békebe. A magyar társadalom 1918 után*. Szerk.: Bódy Zsombor. Bp., 2018. 76.

zad második felének központosított és egységesített vármegyerendszere alapvetően nem kedvezett a régióképződésnek. Mégis azt mondhatjuk, hogy a nyugat-magyarországi vármegyék ezen évtizedek alatt – gazdasági-kereskedelmi kapcsolataik és az élénk lakossági mobilitás révén – intenzíven kapcsolódtak a Lajtán túli területekhez, az osztrák birodalomrészhez, aminek jelentőségére Székely Tamás is felhívja a figyelmet tanulmányában. A századfordulóra a tradicionális Lajta–Lapinchatár két oldala között – az Ausztriát és Magyarországot elválasztó adminisztratív határ ellenére – intenzív gazdasági, társadalmi és kulturális összefonódás alakult ki, ami már az önálló régióvá alakulás irányába mutatott. Ez a belső birodalmi határon átnyúló kapcsolat a határ menti, többségében német ajkú területekre még inkább érvényes volt. Ezt a régióképződési és fokozatosan elmélyülő integráció irányába mutató folyamatot az 1918–1923 között zajló határvíta megakasztotta. A kijelölt új államhatár pedig felgyorsította a tartós határrezsím kiépülését is. Azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az új állam- és vámhatár nem szüntette meg a korábban kialakult összefonódásokat, inkább csak átalakította, transznacionálissá és transzregionálissá változtatta azok formáit és tartalmát. Ezenkívül azt is érdemes kiemelni, hogy az osztrák–magyar határ azon kevés 1918 után létrejött államhatár közé tartozik, amelyet az utókor nem kérdőjelezett meg.

1918 őszétől „Nyugat-Magyarország” politikai kifejezés volt az Ausztria által igényelt területre vonatkozóan. Azonban sem a politikai nyilatkozatok, sem a korabeli – ellenzéki és kormánypárti – magyar sajtó nem határozta pontosan (földrajzilag) körül, hogy mit is jelentett területileg a térség. Esetleg a négy, majd a három nyugat-magyarországi vármegyét, vagy azok bizonyos részeit? Erről a problémaköről Agg Richárd tanulmánya értekezik részletesen. Aláhúзва azt a tényt, hogy az első világháború végén Nyugat-Magyarország mint térkonceptió képlékeny volt, homály fedte pontos földrajzi határait és jelentését, ami által alkalmassá válhatott a lakosság tartós érzelmi mobilizálására.

A vitatott térséget leíró korabeli német nyelvű kifejezés: *Deutsch-Westungarn* (Német-Nyugat-Magyarország) csak részben egyezett a magyar területi elképzeléssel. A magyar térkonceptió a világháború végén legalább négy vármegye (Pozsony, Moson, Sopron és Vas) területének egészét foglalta magában. Az osztrák *Deutsch-Westungarn* (Nyugat-Magyarország) kifejezés viszont csupán ezen vármegyék nyugati, többségében német ajkú részét jelentette. Az osztrákok mindvégig ragaszkodtak a „német” jelző használatához, amivel egyrészt a nyelvi-etnikai alapú területi igényüket húzták alá, másrészt azt is hangsúlyozták, hogy nem a nyugat-magyarországi vármegyék egészére, hanem azok német többségű területeire gondolnak.

A bécsi nagynémet körök már a 20. század elején, többek között az 1908-as boszniai válság idején is felvetették, hogy *Deutsch-Westungarn* nyelvi-etnikai megfontolásokból akár az Osztrák Császársághoz is tartozhatna.⁵ A dualizmus időszakában azonban a békés területátadás ötlete sem Bécsben, sem a terület német ajkú lakosai körében nem talált pozitív visszhangra. A térséget leíró osztrák és magyar

5 Nagy Iván: *Nyugatmagyarország Ausztriában*. Pécs, 1937. 23.

területkoncepciók közötti feloldhatatlan ellentét államközi szinten csak az első világháború végén nyert jelentőséget. Különösen amikor 1918. november 18-án Karl Renner kancellár hivatalosan is bejelentette Ausztria igényét a Magyar Királyság többségében német nyelvűek által lakott nyugati területeire. A szociáldemokrata kancellár javaslatára az osztrák államtanács határozatban fogadta el, hogy „a Pozsony, Moson, Sopron és Vas vármegye egybefüggő német nyelvű településeiből álló terület földrajzi, gazdasági és nemzetiségi szempontból Német-Ausztriához tartozik, évszázadok óta bensőséges gazdasági és szellemi közösséget alkot Német-Ausztriával, és különösen Bécs élelmiszer-ellátása számára nélkülözhetetlen”.⁶

A világháború utáni, szociáldemokrata dominanciájú bécsi kormányzat a megelőző osztrák birodalmi térkoncepciók helyett már kizárólagosan német nemzetállami keretekben gondolkodott. Így a nagynémet nacionalizmusra alapozva igényt tartott az egykori Habsburg Birodalom valamennyi összefüggő német ajkú területére, egyúttal kinyilvánította csatlakozási szándékát Németországhoz is. Az új bécsi vezetés ezzel a lépéssel szeretne volna megvalósítani az 1871-ben megírt „nagynémet” egységet, azaz Németország és Ausztria egy államban történő egyesítését. Az 1918. november 12-i ideiglenes alkotmány rögzítette Ausztria területi igényét, és ismét megerősítette Ausztria csatlakozási szándékát Németországhoz. Az osztrák területi igények és elképzelések jelentős része a német és az osztrák békeszerződések tilalmi miatt nem valósulhatott meg. Ausztria birtokába végezve a zárt osztrák-német magterületen kívül csak a nyugat-magyarországi vármegyék többségében német nyelvű területei kerültek Burgenland néven.

A vizsgált területhez kötődő és előzetesen tisztázandó harmadik fogalom Burgenland, amely az Ausztriának átadott területből létrehozott új osztrák tartomány hivatalos elnevezése lett. Ez nemcsak nevében tért el a korabeli osztrák (Deutsch-Westungarn) és magyar (Nyugat-Magyarország) térkoncepcióktól, hanem területileg is. Az eredeti osztrák igények szerint Német-Nyugat-Magyarország területe magában foglalta Sopront és a környező nyolc települést is. Az 1921. decemberi népszavazás eredményeként azonban a város és környéke nem lett Burgenland része, noha a térséget mindkét békeszerződés Ausztriának ítélte. Összefoglalva tehát Burgenland az a terület, amelyet Ausztria a határvita lezárása után ténylegesen megkapott Magyarországtól.

A területi lehatárolás mellett érdemes szót ejteni az új osztrák tartomány névadási nehézségeiről is. Az eredetileg négy vármegye németek lakta területeire vonatkozó igényt a korabeli geopolitikai realitásokhoz kellett igazítani, amikor Csehszlovákia Pozsony vármegyét 1918–1919 fordulóján katonailag is birtokba vette. Az eredetileg tervezett „Vierburgenland” elnevezésből így lett előbb „Dreiburgenland”, végezetül egyszerűsítésként megszületett a Burgenland elnevezés. Az 1920. október 1-jével életbe lépett osztrák alkotmány már önálló tartományként definiálta Burgenlandot, annak ellenére, hogy a terület akkor még közel egy éven keresztül de facto magyar közigazgatás és joghatóság alatt állt. Az 1921. januárban született, úgynevezett Burgenland-törvény már az új tartomány államjogi helyzetét

6 ÖStA AdR Bundeskanzleramt (BKA) Staatsratsprotokolle (SRP) 36, 1918. november 18.

is rögzítette, annak ellenére, hogy a terület hivatalos átadására csak 1921. november–december fordulóján kerülhetett sor.

Még legalább egy kifejezést és annak lehetséges szinonimáit érdemes tisztázni a bevezetőben. Ez az úgynevezett nyugat-magyarországi kérdés, illetve annak más megnevezései, mint az osztrák–magyar határvita vagy osztrák szempontból nézve Burgenland keletkezéstörténete. Ezt a következőképpen ragadhatjuk meg dióhéjban: egy, a világháborúban vesztes ország, nevezetesen Ausztria igényt tartott egy másik vesztes ország, azaz Magyarország nyugati határvidékére, ahol ugyan többségében német nyelvű lakosság élt, de amely tradicionálisan a Magyar Királyság része volt. Relatív kis területe és mérsékelt gazdasági jelentősége ellenére Ausztria és Magyarország diplomáciai, gazdasági és katonai eszközöket nem kímélve évekig küzdött ezért a határvidékért. Ausztria nem annektálta az igényelt területet annak hivatalos átadásáig, így az 1921 késő őszeig magyar közigazgatás alatt maradt. A döntést a vitatott térség hovatartozásáról az első világháború győztes államainak képviselői Párizsban hozták meg. A Saint-Germain-en-Laye-ben aláírt osztrák békeszerződés de jure rögzítette Burgenland Ausztriához tartozását. A magyar fél 1921 késő őszeig ezt a nemzetközi jogi tényállást – a trianoni szerződés hasonló tartalmú rendelkezése ellenére – megkérdőjelezte. Budapest a terület átadást minden rendelkezésre álló, akár félkatonai eszközzel is igyekezett késleltetni. Erről az osztrák–magyar határvitáról – eseménytörténetére utólag visszatekintve – azt mondhatjuk, hogy saját szemszögéből nézve Bécs és Budapest álláspontja egyaránt legitím és érthető volt. Magyarország megközelítőleg 4000 négyzetkilométernyi területet veszített, ami az első világháború utáni összes területveszteség közel két százalékát tette ki. Ausztria pedig úgy kapta meg Burgenland területét, hogy annak legnagyobb városa – a soproni és Sopron környéki népszavazás nyomán – Magyarországon maradt.

Összeállításunk izgalmas tér- és időbeli keresztmetszetét adja a Nyugat-Magyarországon száz évvel ezelőtt történeteknek. A tanulmányok révén az 1870-es évek Nyugat-Magyarországnak társadalomtörténeti látletétől indulva eljuthatunk Sopron város emlékezettörténetén keresztül egészen az ezredfordulóig. Az írások tudatosan nem politikátörténeti problémákat vetnek fel, mivel az összeállítás elsődleges célja a nyugat-magyarországi kérdés hagyományos narratíváinak árnyalása, felülvizsgálata és új nézőpontokból történő megközelítése. A kötet végén lévő könyvismertetések betekintést nyújtanak az utóbbi évek osztrák–magyar vonatkozású és határtörténeti tárgyú magyar nyelvű szakirodalmába is.

Székely Tamás – a kötet nyitó tanulmányában – innovatív megközelítéssel tárja elénk Nyugat-Magyarország gazdasági és társadalmi terét, egyaránt hangsúlyozva annak egyedi és általános vonásait. A történeti biztonságkutatás segítségével, széles körű nemzetközi szakirodalomra támaszkodva elemzi a térség társadalmi viszonyait, a közbiztonság, a közigazgatás, a politikai képviselő, valamint a nemzeti és vallási kisebbségek kérdéskörét. A világháború előtti ellenségképek felvázolása kiváló kiindulási alapot teremt az 1918 utáni új ellenségképekkel való összehasonlításhoz. Konklúzióként Székely Tamás azt javasolja, hogy a dualizmus kori nyugat-magyarországi viszonyokat érdemes a nacionalizmustörténeti helyett biztonságtörté-

neti perspektívából is megvizsgálni. Utóbbi megközelítéssel hatékonyabban lehet feltérképezni a tényleges társadalmi kohéziókat, azok diverzióit, illetve hiányát.

A gazdasági és kereskedelmi tényezők jelentőségére hívja fel a figyelmet Murber Ibolya tanulmánya a három esztendeig tartó osztrák–magyar határvitában. A 19. század utolsó harmadában a két birodalomrész gazdasága és kereskedelme szorosán összefonódott, így a nyugati vármegyék is egyre intenzívebben kötődtek a kelet-ausztriai gazdasági térhez. A gazdasági kölcsönhatások és kötődések a világháború után is jelentősen befolyásolták Ausztria és Magyarország államközi kapcsolatait, egyúttal a nyugat-magyarországi határvita kimenetelét is. A nyugat-magyarországi példa alapján – ahogy Székely Tamás, úgy – Murber Ibolya is a hagyományos, a nacionalizmusra és a nyelvi-etnikai kisebbségek elszakadási igényére koncentrálnak megállapítások pontosítását javasolja.

Nagy Adrienn gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat hangsúlyozva, alulnézetből tárja elénk a határ menti hétköznapiok történetét. Az értekezés fókuszában az osztrák–magyar határon zajló csempészet áll, amelynek okait, mechanizmusait és társadalmi stratégiáit is megismerhetjük. Azonban nem egy romantikus szemüvegen át visszapillantó, kalandos csempészettörténetről van szó. A tanulmány a jogi és közigazgatási átalakulásokat is vizsgálva azt hangsúlyozza, hogy a csempészet nem más, mint a lakosság sajátos reagálása a megváltozott gazdasági-politikai környezetre. Választ kapunk arra is, hogy a csempészet miként befolyásolta a határrezsim kialakulását és a territorializáció folyamatát. Véggkövetkeztetésében Nagy Adrienn leszögezi, hogy a világháborút követő nagy politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások ellenére a határ mentén élők számára – az új államhatár futásától függetlenül – a határon átnyúló (*transborder*) kapcsolatok fontossága nem csökkent. Burgenland ugyanis a helyiek mentális térképén az 1920-as évek közepén sem egy idegen világot, hanem a saját világuk folytatását jelentette.

Szintén az új osztrák–magyar államhatár gazdasági következményeit, konkrétan a közlekedésben mutatkozó változásokat vizsgálja Kalocsai Péter tanulmánya. Az értekezés a Nyugat-Dunántúl több évszázadra visszatekintő közlekedéstörténetének panorámaszerű felvázolása után azt mutatja be, hogy az új államhatár milyen negatív következményekkel járt a térség közúti, vasúti és légi közlekedésére. A kettévágott és felszabdalt tradicionális közlekedési folyosók – sok egyéb változással együtt – jelentős hatással voltak a határtérség gazdaságára, kereskedelmére is. Kalocsai Péter továbbá arra is felhívja a figyelmet, hogy az új osztrák tartomány sem örökölt kedvező közlekedésföldrajzi viszonyokat, ami nagy kihívást jelentett a burgenlandi tartományi és a bécsi szövetségi vezetés számára egyaránt. Burgenland közlekedése számára mind a mai napig az egyik legnagyobb nehézséget a Magyarországtól örökölt fragmentált és hiányos vasúti hálózat, illetve annak elmaradt fejlesztése jelenti.

Bakó Balázs tanulmánya elsődlegesen azt vizsgálja, hogy a katolikus egyház milyen álláspontot képviselt a nyugat-magyarországi kérdésben. Egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar püspöki kar állhatatosan ragaszkodott – a békeszerződések nemzetközi jogi realitása ellenére is – a nemzeti konszenzus minimumához, a területi integritáshoz. Egyúttal pedig felhívja a figyelmet a püspöki kar baloldallele-

nes, korabeli kifejezéssel élve antibolsevista felfogására is. A püspöki kar érvrendszere és Ausztria-ellenes fellépése gyakorlatilag megegyezett az 1919 ősztől formálódó ellenforradalmi, nemzeti-konzervatív kurzus politikájával.

Agg Richárd a Nyugat-Magyarországról szóló közbeszéd egyes aspektusainak bemutatására vállalkozott. A történeti diskurzuselemzés módszerével vizsgálja a korabeli magyar napilapok állásfoglalását az osztrák–magyar határvitában. Az értekezés jól szemlélteti, hogy a magyar sajtó – politikai irányultságtól függetlenül – szintén a területi integritás fenntartásának jelentőségét közvetítette olvasóinak. A tanulmány segítségével képet kaphatunk a korabeli Ausztria-ellenes megnyilvánulások kontinuum és változó elemeiről. Az ellenségkép tartalmi palettája Bécs „imperializmusától” egészen a „vörös Bécsig” terjedt.

Jankó Ferenc dolgozata a Burgenlandról szóló földrajzi tudás létrehozásának történetébe kalauzol, vázolja az államhatár és Sopron térképi ábrázolása körüli polémiákat. Láthatóvá válik az a folyamat, amelynek során a legfiatalabb osztrák tartomány térképi alakot öltött. A későbbi Burgenland először 1919-ben jelent meg térképen önálló entitásként, a végleges, a mai tartományi területet ábrázoló térkép viszont csak 1922-ben készült el. A térképek keletkezése között eltelt három eseménydús esztendő is mutatja, hogy az osztrák–magyar határ rögzítése elhúzódott, és a kelet-galíciai határ 1923. márciusi végleges meghúzásától eltekintve a leghosszabbnak számított a térségben.

A kultúrtörténeti és soproni szálát folytatva – de diszciplínát váltva – Törő László Dávid átfogóan ismerteti a Sopron múltját érintő történeti vitákat. A városról szóló, két világháború közötti magyar és osztrák historiográfia elemzésével szemlélteti, hogy a történészek által előállított tudás miként járult hozzá a politikai-hatalmi elgondolások alátámasztásához vagy azok megkérdőjelezéséhez. Törő László Dávid szerint az osztrák szerzők többsége nyelvi-etnikai alapon érvelt, míg a magyar történeti munkák megalkotói inkább a nemzetállami, politikai vonatkozásokat tartották fontosnak a város múltjának bemutatásakor.

A kultúrtörténeti elemzéseket és egyúttal a kötet tanulmányainak sorát Tóth Imre értekezése zárja le. Soproni témánál maradván nagy ívű áttekintést olvashatunk a *civitas fidelissima* „hűségének” 20. századi emlékeztörténetéről. Nyomon követhetjük, ahogy a külvilág képe átalakult Sopronról, továbbá azt is, hogy a politikai fordulatokkal párhuzamosan a város önképe is folyamatosan átlényegült. Az 1921-es népszavazás során tanúsított „hűség” elismertetése és politikai-gazdasági tőkévé alakítása már a két világháború között is változásokon ment keresztül. A leghűségesebb polgárvárosról kialakított kép és a hatalomnak a városhoz való viszonyulása a kommunista diktatúra idején gyökeresen megváltozott, ami leglátványosabban az 1950-es években a több síkon zajló Sopron–Győr-vitában csapódott le. A tanulmány az ezredfordulóig nyúló rövid kitekintéssel zárja Sopron mint történeti emlékezhely (*lieu de mémoire*) bemutatását.

A nyugat-magyarországi kérdés, valamint a térség történetének kutatását számos vonatkozásban segíthetik a 20. század végi kulturális (*cultural turn*) és térbeli fordulat (*spatial turn*) eredményeként létrejött új szempontok és módszerek. Ezek segítségével a politika-, társadalom- és gazdaságtörténeti makroelemzések

mellett vizsgálati teret kaphat a cselekvő aktorok nézőpontjába helyezkedés, valamint a társadalmi struktúrák, az intézmények és a makrofolyamatok mikroperspektívából (*Alltagsgeschichte*) történő elemzése is. További új források beemelésével és új megközelítésekkel még inkább láthatóvá tehető a kultúra szerepe a nyugat-magyarországi társadalmi-politikai folyamatokban. A térbeli fordulat meglátásai azért lehetnek különösen termékenyek a nyugat-magyarországi térséggel foglalkozó kutatók számára, mert ők *par excellence* regionális, de legalábbis szűkebb területi, helytörténeti keretekben gondolkodnak. Emellett az európai történetírásban még mindig releváns témának számító határtörténet (*border studies*) mikro- és regionális perspektívái is hasonlóképpen számos lehetőséget hordoznak magukban a térség kutatása során. Ezek kiaknázása és szintetizálása a régióval foglalkozó kutatókra vár, legyen szó a határrezsím formaváltozásairól, a migrációtörténetről, a válalkozástörténetről vagy egyéb kulturális antropológiai témákról. Ugyanakkor a transznacionális régiótörténeti kutatások is új eredményeket hozhatnak, főként akkor, ha társadalomtörténeti kisrégiók határon átnyúló kapcsolatait, a határvárosok egyedi történetét tartjuk szem előtt. A művelődés-, társadalom- és környezettörténet határmezsgyéjén lévő turizmustörténet viszont még szinte teljes egészében fehér foltnak számít a térség vizsgálatában. A kötetet azzal a reménnyel bocsátjuk útjára, hogy a benne szereplő tanulmányok gondolatébresztő impulzusokkal szolgáljanak és újabb kutatásokra ösztönöznek.

Murber Ibolya

THE DIMENSIONS OF A CHANGE OF BORDER

THE AUSTRO–HUNGARIAN BORDER REGION A HUNDRED YEARS AGO

The reason for this special issue was the hundred year anniversary. The latest insights into World War I and the turbulent post-war years can contribute to reassessing the traditional narratives about West Hungary. The authors of this volume include young researchers at the beginning of their careers as well as experienced colleagues with great insights and a significant scientific reputation. In their studies, they analyse important themes in the history of West Hungary. The recent literature and the studies in this volume draw attention to the fact that the peace treaties and the Austro–Hungarian border-drawing process, while important, were not the only elements of the events of a hundred years ago. As everywhere in the former Habsburg Monarchy, the war-weariness of population and the socio-economic challenges influenced the public discourse in West Hungary too. Existential questions of everyday life pushed the question of the new state border into the background. The authors deliberately did not analyse any political-historical topics, since the aim was to give new approaches and shades to the traditional narratives. They display a wide range of approaches about the events of a hundred years ago. From the socio-economic inventory of western Hungary we can get to the memory culture of the city of Sopron. The reviews at the end of the special issue take us into the recent literature on West Hungary and border studies after World War I.

Vihar előtti csend?

Nyugat-Magyarország a dualizmus korában

„Nyugatmagyarország, – ilyen országrész nincs és nem is volt, mint azt már több ízben kifejtettük. Ez a fogalom sem földrajzi, sem néprajzi, sem történelmi, sem közigazgatási alappal nem rendelkezik s mint ilyent mi már hosszabb idő óta gondosan kerüljük is az odiórus kifejezést, mióta megláttuk és megérezttük, mi rejlik a háta mögött” – olvasható a *Mosonvármegye* 1921. január 9-i számának címlapján.¹ E sorok szerzője minden bizonnyal a szerkesztő Ruff Andor volt, aki egész életében azon iparkodott, hogy a régi Magyarország egyetlen olyan vármegyéjét, ahol a német anyanyelvűek abszolút többségben voltak, magyarabbá varázsolja. Elkéseredése egyfelől érthető, másfelől szokatlan, hogy valaki egy semleges értéktartalmú, földrajzi kifejezést ennyire hevesen vitasson. A probléma valójában nem ezzel a kifejezéssel volt, hanem az újszerű „Német-Nyugat-Magyarországgal” (*Deutsch-Westungarn*), ami arra utalt, hogy ennek a határvidéknek volt egy nem magyar része, tehát megkérdőjelezte az ország területi integritását, illetve nemzetállami egységét.

Az 1918 és 1921 közötti nyugat-magyarországi eseménysorozat a nemzetközi, a nemzeti, a regionális és a lokális folyamatok meglehetősen bonyolult összjátéka volt, amelyet egyre jobban ismerünk.² Arról azonban viszonylag kevés szó esik, hogy mi előzte meg mindezt. Nehezen képzelhető el, hogy a háborút követő osztrák–magyar határvita érdemi előzmények nélkül ilyen mértékben eszkalálódott volna.³ Ha az Osztrák–Magyar Monarchiát egy nagy puzzle-ként képzeljük el, akkor a nyugat-magyarországi vármegyék olyan darabok, amelyek összekapcsolták a két birodalomrészt. Ha volt *par excellence* osztrák–magyar régió, akkor az a történeti Nyugat-Magyarország volt.⁴

Ez a regionális perspektíva azonban mintha hiányozna a térség történetével foglalkozó szakirodalomból. Az osztrák szerzők többnyire az etnikai-nyelvi szempontokat preferálják, és a nemzeti differenciálódást helyezik a középpontba, ezzel

* A szerző a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének (IASK) munkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskola és a Philipps-Universität Marburg doktorjelöltje.

1 A nyugati határvidék sorsa. In: *Mosonvármegye*, 1921. január 9. 1.

2 Vares, 2008. 12.; Murber, 2018b 198–200.

3 Az 1918–1921 közötti eseményeket feldolgozó újabb keletű magyar monográfiák csak röviden érintik az 1918 előtti időszakot: Botlik, 2008. 19–24.; Tóth, 2020. 39–48.; Murber, 2021c 32–40.

4 Nem véletlen, hogy a Habsburg restaurációs kísérletek is ebből a régióból indultak. Vö. Ádám, 1982. 665–713.; Broucek, 1997; Murber, 2021b 921–938.

legitimálva Nyugat-Magyarország, majd Burgenland létrejöttét.⁵ A magyar történe-
szek szintén ódzkodnak a regionális megközelítéstől, és inkább a megyékre és a vá-
rosokra fókuszálnak. Míg a német nyelvű narratíva figyelmen kívül hagyja a háború
előtti történeti fejlődést, a magyar hajlamos alábecsülni a kultúrtörténeti szempon-
tokat, és alig vesz tudomást arról, hogy a három vármegyének több közös vonása
volt, mint a földrajzi szomszédság és a német közösség jelenléte. A két rivális nem-
zeti elbeszélés között feszülő ellentmondás egy olyan transznacionális megközelíté-
ssel oldható fel, amely lehetővé teszi a regionális perspektívát, anélkül hogy akár
az etnikai-nyelvi, akár a politikai-közigazgatási aspektusokat alá- vagy túlbecsül-
nénk.⁶ Jelen tanulmány olyan szempontokat kíván felvetni, amelyek alapján újra-
gondolható a Vas, Sopron és Moson vármegyék által alkotott történeti régió fel-
bomlásának előtörténete. Elsősorban olyan hajszalrepedések után kutat a dualiz-
mus kori magyar nemzetállam-építés és modernizáció homlokzatában, amelyek
közvetett módon hozzájárulhattak a későbbi területi konfliktushoz.⁷

A tárgyalásra kerülő témák – társadalmi viszonyok, közbiztonság, közigaz-
gatás, politikai képviselet, nemzeti és vallási kisebbségek – vizsgálata során a törté-
neti biztonságkutatás elméleti és módszertani megfontolásaira támaszkodunk.⁸
Az újabb keletű elméleti irodalom a biztonságot már nem egy bináris, tehát egy
vagy létező, vagy nem létező realitásnak fogja fel, hanem társadalmi konstrukció-
ként értelmezi. A középpontban immáron nem az állam mint a biztonság legfőbb
letéteményese áll, hanem a *szekuritizáció* folyamata. Ez, az úgynevezett koppen-
hágai iskola által megalkotott fogalom azt a diszkurzív folyamatot takarja, amelyben
egy bizonyos veszély vagy fenyegetettség konstruálódik. Történeti értelemben
szekuritizációról akkor beszélünk, amikor egy múltbeli szereplő egy bizonyos hely-
zetet egy adott tárgyra nézve egzisztenciális fenyegetésként azonosított. Amennyi-
ben ezt a releváns célközönség el is fogadta, akkor felfüggeszthetővé váltak a poli-
tika hagyományos keretei, és rendkívüli intézkedéseket lehetett tenni a vélt vagy
valós veszély elhárításának céljából. Egy adott veszély artikulációja nem csupán a
veszély leírását vagy ismertetését jelenti, hanem egy szekuritizációs mozzanatot is,
amelynek következtében egy adott ügy biztonsági kérdéssé formálódik.⁹

5 Baumgartner, 1991. 93–155. Burgenland visszavetítéséről a korábbi évszázadokba: Brunner, 1951. 245–302.; Ernst, 1987. 88–111.

6 Erre a megközelítésre legújabban Murber Ibolya vállalkozott német nyelvű könyvében: Murber, 2021a. A transznacionális történetírás elméleti hátteréről: Iriye, 2013. 1–18.; Gyáni, 2018. 99–136.

7 Vö. Csibi–Schwarczwölder, 2018; Murber, 2018a 1293–1320.

8 A biztonságtörténetről mint új történettudományi irányzatról és annak lehetséges alkalmazásáról: Székely, 2021. 5–36.

9 A biztonsági elméletekről történettudományi megközelítésben: Székely, 2022. 130–158. A koppenhágai iskoláról és a szekuritizáció elméletéről: Buzan–Waever–De Wilde, 1998.

Megkésett társadalom

Társadalomtörténeti szempontból a dualizmus kori Nyugat-Magyarország kedvező forrásadottságokkal rendelkezik, mivel a korszakban öt teljes körű országos népszámlálást hajtottak végre, az elsőt 1870-ben, az utolsót 1910-ben.¹⁰ Ezek terjedelmileg, módszertanilag és strukturálisan is nagy különbségeket mutatnak, sok tekintetben erősen vitathatók, mégis ezek alapján elég jól megrajzolható a térség társadalmának fejlődési íve a századforduló idején.¹¹ Vas, Sopron és Moson vármegyéknek és a területükön fekvő törvényhatósági jogú városoknak összesen 632 246 lakosa volt 1870-ben, ami fokozatosan 813 872-re emelkedett 1910-re.¹² Ez 28,7%-os bővülést jelent, ami némileg elmarad az országos (34,8%) átlagtól, amiben az általános népességnövekedést megcsapoló kivándorlási hullám komoly szerepet játszhatott.¹³ A társadalom többsége a római katolikus felekezethez tartozott (1870-ben 79,2%, 1910-ben 80,3%), de a protestáns (főként evangélikus, kisebbrészt református) kisebbség is jelentős volt a maga 17% körüli arányával. Az izraeliták aránya az országos átlagot el nem érve valamivel 3% alatt stagnált a korszakban.¹⁴ Ennek okai egyfelől a főként a főváros irányába zajló belső migrációval magyarázhatók, másfelől azokkal a korabeli közvélekedést cáfoló kutatási eredményekkel, amelyek szerint a tömeges zsidó bevándorlás Magyarországra lényegében már az 1860-as évek végére lezajlott.¹⁵

A kor felekezeti viszonyainál látványosabb változások figyelhetők meg a társadalom etnikai-nyelvi összetételében. A magukat magyar anyanyelvűnek tartók száma 1881 és 1910 között 292 698-ról 422 002-re emelkedett. Ez 44,2%-os növekedés, ami azt jelzi, hogy a teljes lakosságon belül a magyarok aránya közel három évtized alatt 42,5%-ról 51,9%-ra emelkedett. Mindeközben a német anyanyelvűek száma lényegében stagnált, ami a népességnövekedés miatt arányukat 39,4%-ról 34,2%-ra csökkentette. Érdekes, hogy a szláv anyanyelvű lakosság népességszám és számarány tekintetében is csak enyhe növekedést tudott felmutatni ugyanebben az időszakban (12,8%-ról 13,4%-ra).¹⁶ Mindez arra világít rá, hogy a sokat kárhoztatott magyarosítási törekvések legfeljebb részsikereket értek el a korszakban. A városias régiókban valóban látványos volt a magyarság előretörése, itt említhetjük meg a korszak végére félig-meddig magyarosodó Köszeget és Sopront, vagy a népességében a régióban példa nélküli növekvő magyarlakta Szombathelyt is.¹⁷ Vidéken

¹⁰ *Népszámlálás 1870; Népszámlálás 1910.*

¹¹ A népszámlálások megbízhatóságáról: Kövér, 2006. 1221–1258. Az 1870-es népszámlálás nem tartalmazott olyan kategóriát, amely a népesség etnikai-nyelvi hovatartozására utalna. Bár a nemzetiségre közvetlenül a többi népszámlálás sem kérdezett rá, az anyanyelvre már igen, így érdemi következtetéseket lehet levonni az etnikai viszonyokra is, azzal a jelentős megszorítással, hogy a társadalmi két- vagy többnyelvűség minden bizonnyal erős jelenségére sajnos nem reflektálnak az adatok. Thirring L., 1983.

¹² *Népszámlálás 1870*, 12–15.; *Népszámlálás 1910*, I. rész, 25.

¹³ Katus, 1980. 270–289.

¹⁴ *Népszámlálás 1870*, 52–61.; *Népszámlálás 1910*, I. rész, 43.

¹⁵ Konrád, 2018. 31–60.; Gyurgyák, 2001. 76–79.

¹⁶ *Népszámlálás 1881*, II. köt. 177., 245., 354.; *Népszámlálás 1910*, I. rész, 35.

¹⁷ Thirring G., 1931, 1932; Melega, 2012.

azonban, különösen az aprófalvas régiókban, mint amilyen a Vendvidék is volt, a nem magyar nyelvűek még növelték is számukat és részarányukat az össznépeségben. A németek száma jóllehet stagnált, azokon a nyugati peremrészeken, a későbbi Burgenland területén, ahol korábban is ők alkották az elsöprő többséget, az etnikai arányok alig változtak a dualizmus évtizedei alatt.¹⁸

Ezek a tendenciák azt mutatják, hogy regionális léptékben nézve a történeti Nyugat-Magyarország egyike volt a Habsburg Birodalom klasszikus soknemzetiségű régióinak. Középszinten vizsgálva az adatokat azonban más következtetésekre is juthatunk: Nyugat-Magyarország csak szűkebb értelemben nevezhető sokszínűnek, mivel a heterogenitás a nyelvhatár menti térséget jellemezte. A nyelvhatáron elhelyezkedő városok – például a már említett Sopron és Kőszeg – és az ezeket körülvevő falvak egy része etnikailag valóban kevert és többnyelvű volt. Ezekről eltekintve azonban a régió egésze inkább tűnik két jól elkülöníthető etnikai-nyelvi terület különös történelmi kombinációjának: egy döntően német nyelvű és egy többségében magyar nyelvű területnek, ahol mindkettő kisebb szláv nyelvi szigetekkel volt tarkítva. Mikroszinten vizsgálva a helyzet talán ennél is érdekesebb: eltekintve a már említett valóban heterogén mikrorégióktól, a települések szintjén, úgy tűnik, Nyugat-Magyarország nem egy multikulturális régió volt, hanem párhuzamosan létező monoetnikus közösségek konglomerátuma. A települési adatok azt mutatják, hogy egy-egy faluközösség szinte kizárólag egyik vagy másik etnikai-nyelvi csoporthoz tartozott.¹⁹ A legtöbb falu esetében még helyi kisebbséget sem nagyon találunk.

Azt a kérdést megválaszolni, hogy a történeti Nyugat-Magyarország vajon multikulturális volt-e, szintén nem egyszerű. Ha a nyelveket és az írásbeliséget tekintjük a kultúra alapjának, akkor egyértelmű különbséget lehet tenni a német, a magyar és a délszláv (horvát, illetve szlovén) etnikai-nyelvi szubkultúrák között a régióban. Ha azonban a kultúrát és a kulturális identitást olyan értelemben fogjuk fel, mint ami a mindennapi kulturális transzfereken és a társadalmi interakciókon alapul, akkor joggal érvelhetünk amellett, hogy Nyugat-Magyarország sajátos regionális karakterrel rendelkezett.

A népszámlálási adatok a társadalom egyes rétegeiről, azok foglalkozásáról is árulkodnak. 1870-ben a három nyugati vármegyében összesen 6764 értelmiségit, 73 079 földbirtokost és bérlőt, 152 497 mezőgazdasági dolgozót, 33 832 ipari munkást és kézművest, valamint 5962 kereskedelmi vagy szolgáltató szektorban dolgozót tartottak nyilván. A mezőgazdasági szektorban tehát 36,11% dolgozott, ami az országos átlagnál (32,82%) valamivel magasabb volt. Az ipari és kereskedelmi szektor tekintetében az ország 1870-ben létező 78 területi egységéből (megyék, kerületek, székek stb.) Moson és Sopron vármegye a 8. és 9. helyet foglalta el, míg Vas vármegye a 29. helyezett volt az országos rangsorban.²⁰ Sajnos az 1910. évi népszámlálás foglalkozási kategóriái nem esnek egybe az 1870-es kategóriákkal,

18 Faragó, 1999. 33–57.

19 *Népszámlálás 1910*, I. rész, II.: Részletes kimutatások, Moson vármegye: 24–26.; Sopron vármegye: 38–46.; Vas vármegye: 50–70.

20 *Népszámlálás 1870*, 264–268., 284–307.

ezért nehéz precíz következtetéseket levonni. Az adatok szerint a korszak végén a régióban 502 088 ember dolgozott a mezőgazdaságban, de közben 211 605-re nőtt az ipari és kereskedelmi szektorban dolgozók száma, míg az értelmiségiek száma 22 227-re emelkedett.²¹ Mindazonáltal leszögezhető, hogy a régió alapvetően agrárius jellegű maradt az egész korszak folyamán, és hogy a parasztság alkotja a legnagyobb társadalmi csoportot. Ugyanakkor nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a modernizációnak és az iparosodásnak köszönhetően új társadalmi rétegek voltak emelkedőben, mint a polgárság és az ipari munkásság, ez a társadalmi átalakulás számos biztonsági kihívást hordozott magában.²²

Amiről a népszámlálások nem árulkodnak, hogy a korszakban továbbra is az arisztokrata és nemesi családok adták az átalakuló, de még mindig nagyon hierarchikus társadalmi szerkezet vezető erejét.²³ A korszak elején a helyi gazdasági élet az olyan tehetős családok vállalkozásai körül forgott, mint az Esterházyak, Batthyányak, Zichy és Széchenyiek, akiknek birtokai felölelték a vizsgált terület számottevő részét. Mindeközben a helyi politikai élet a magyar nyelvű kis- és középbirtokos rétegtől volt hangos: a dzsentrik töltötték be szinte valamennyi megyei hivatalt, és az ő soraikból került ki a megyei közgyűlési tagok többsége is, így a helyi politikában kompenzálni tudták a gazdasági életben megrendült pozícióikat. Ebben nagy szerepe volt a virilizmus intézményének.²⁴

Összességében megállapítható, hogy a dualizmus kori Nyugat-Magyarország társadalmi viszonyait vallási, nyelvi-nemzetiségi és szociális értelemben is inkább a békés egymás mellett élés jellemezte, mintsem a dinamikus és produktív együttélés. Egy heterogén, töredezett és hierarchizált, és mégis működőképes társadalmi felépítmény sziluettje rajzolódik ki, ahol már látszódnak a modernizáció első eredményei, más tekintetben viszont megmerevedett, modernitás előtti struktúrákat találunk. Ez a társadalmi megkésettség alapvetően meghatározta a régió arculatát, és mint ilyen, akár pozitívan is értékelhető. Ugyanakkor a megkésettség a rohamosan átalakuló világban megoldatlan problémák (politikai képviselet, szociális kérdések, nemzetiségi-nyelvi jogok, földkérdés stb.) feltorlódását is jelentette, amit a régió társadalma ballasztként görgetett maga előtt a korszak végéig. A világháború ezeket a kérdéseket is brutális erővel hozta a felszínre, felerősítve a változást követelő hangokat.

21 *Népszámlálás 1910*, II. rész. Részletes kimutatások, Moson vármegye: 48–52.; Sopron vármegye: 74–90.; Vas vármegye: 100–138.

22 A dualizmus kori társadalomfejlődés általános vonásairól: Kövér–Gyáni, 2006. 1–118.

23 Péter, 2012. 305–342.

24 Nyugat-Magyarország esetében az adófizetők névsora jól rávilágít a társadalmi hierarchiára. Jóllehet az élen a kimagasló jövedelmű mágnáscsaládok álltak, a megyei elit gerincét mégis a népes számú közép- és kismemes adta. MNL GYMSML SL, Sopron vármegye főispánjának iratai (1867–1871), IV/251/3, no. 118. A Sopron vármegyei adófizetők névsora. 1871. november 10.

„Közbátorság” Nyugat-Magyarországon

1867 előtt ugyan már létezett állami csendőrség Magyarországon, ezt azonban a neoabszolútizmus intézményének tartották, ezért a kiegyezést követően feloszlatták.²⁵ A magyar királyi csendőrség létrehozásáig tartó hosszú átmeneti időszakban (1867–1881) ezért a rendfenntartás feladata ismét a törvényhatóságokra hárult, ami a nyugat-magyarországi vármegyéknek is komoly kihívást jelentett. A hírhedt vármegyei pandúrok – ahogy később a kakastollas csendőrök is – egyszerre voltak a társadalom biztonságának zálogai és a hatósági túlkapasok két lábon járó iskolapéldái. A közbiztonság – ahogy akkoriban mondták, a „közbátorság” – megszervezéséért a vármegyék feleltek, ezért is szerepeltek kiemelt helyen az éves alispáni jelentésekben a közbiztonsági ügyek.²⁶

Átmeneti vagy bizonytalan időkben a bűnözés jellemzően megerősödik, nem volt ez másként az 1860-as évek végén sem, amikor a betyárkorszak utolsó nagy hullámával kellett az újjászervezés alatt álló magyar államnak megbirkóznia. A betyárok ekkor már évtizedek óta bujkáltak az alföldi mocsárvidékeken, az észak-magyarországi vagy dunántúli erdőkkel borított hegy- és dombvidékeken. Jellemzően útonállásból éltek, de rendre követtek el erőszakos bűncselekményeket a településeken is, a lólopástól a rablógyilkosságokig. Az olyan kétes hírű figurák, mint Rózsa Sándor, Sobri Jóska vagy Vidróczky Márton kitüntetett helyet vívtak ki maguknak a magyar néphagyományban. Annak ellenére, hogy biztonsági fenyegetést jelentettek a törvényisztelő társadalomra, sokáig Robin Hood-szerű kultusz övezte őket. Nemcsak a közbiztonságot ásták alá, hanem az azt helyreállítani igyekvő aktuális politikai kurzus legitimitását is.²⁷ Amikor 1868 őszén a betyárok már Nyugat-Magyarországon is megjelentek, Vas vármegye főispánját királyi biztossá nevezték ki, ami különleges jogosultságokat biztosított számára a közbiztonsági válsághoz vezető bűnözési hullám letöréséhez.²⁸ Széll József, mint biztonsági aktor, 1868. november 16-án egy 14 pontból álló szabályrendeletet tett közzé, amelyet a megye településein nagy számban kifüggesztettek és közhírré tettek. A rendkívüli szabályzat a vármegye polgári lakosságának a mindennapi életét korlátozta, miközben az ő személy- és vagyónbiztonságukat volt hivatva védeni. Az embereket nemcsak a hatóságok támogatására szólították fel, de jutalmazták a fenyegetőnek vélt személyek kézre kerítését, és szigorúan büntették a bűnözők megsegítését is.²⁹

A betyárokhhoz hasonlóan a magyarországi romák is biztonsági fenyegetésként jelentek meg a korabeli felfogásban. A 19. század végén még nem telepítették le őket, többségük nomád életmódot folytatott, és reménytelenül kitaszított és nyo-

25 Deák, 2015.

26 MNL GYMSML SL, Sopron vármegye főispánjának iratai (1872–1944), IV/B/401/2., no. 158. Ferenczy Istvánnak, Sopron vármegye alispánjának az 1875. évről szóló jelentése. 1876. április 24.

27 A magyar folklór ezen sajátossága még a nemzetközi szakirodalom figyelmét is felkellette. Lásd: Minamizuka, 2008, 2009.

28 MNL VALM, IV. 302/3, Vas vármegye főispáni elnöki iratok 1868 (Királybiztosi iratok), no. 5045/8. Széll József, Vas vármegye főispánjának királyi biztosi kinevezése. 1868. november 18.

29 Hasonló intézkedésekre került sor a délvídeken is, ahol Ráday Gedeon királyi biztos drákói szigorral számolt fel az alföldi betyárvilágot. Csapó, 2007.

morúságos életet élt. Nem egyszerű a cigányság történetének elemzése,³⁰ mivel a korabeli források ritkán említik őket, ha pedig megteszik, akkor szinte kizárólag negatív kontextusban, azaz valamilyen, a cigányságra jellemzőnek elkönyvelt bűncselekmény kapcsán (kéregetés, koldulás, kisebb értékű, de rendszeres lopás, illegális határátlépés stb.). Ez a hatósági hozzáállás, a roma közösség szekuritizációja minden bizonnyal hozzájárult a velük kapcsolatos társadalmi előítéletek tartós fennmaradásához és az integráció esélyeinek lehetetlenné tételéhez. Ahogy Vas vármegye bizottsági ülésének 1870-es jegyzőkönyve fogalmazott: „Ezen, a községtől távol eső erdőszélekekben, gunyhók alatt tanyázó népfaj kóborlását akadályozni alig lehet; mert dolgozni nem szeret, s így napszámba nem is megy, a koldulást és ügyes lopást megszokta, bezárástól nem fél, mert ott biztos födél alatt van, és élelemmel elláttatik, s mivel széjjelszortságuknál fogva reájuk felügyelni nem lehet, azon mód legsikeresebbnek bizonyult, melyet a szenteleki járás szolgabírája alkalmaz, tudniillik a járásába bejövő idegen kóbor cigányokat pár napra bezáratja, és az idő alatt éheztetvén, illetőségi helyükre toloncoltatja.”³¹

Az elvitatott önkormányzás

A kiegyezés után a liberális-nacionalista magyar elitek úgy érezték, hogy ismét eljött az ő idejük: a Monarchia keretein belül visszanyert belső önrendelkezést arra használhatják, hogy a sokszínű és széttagolt *premodern* királyságot egy egységes és modern nemzetállammá alakítsák.³² Az azonban heves vitákhoz vezetett, hogy mi legyen a törvényhatóságok sorsa, azaz hogy miként lehet összhangba hozni az erős önkormányzati hagyománnyal bíró vármegyéket és városokat a modern parlamentarizmussal és a centralizált kormányhatalommal.³³ Az évszázados struktúrák a helyi, regionális és nemzetiségi identitások fontos építőelemei voltak, ezért minden nagyobb horderejű közigazgatási megbolygatásuk egyben biztonsági kérdésként is értelmezhető.³⁴

A három nyugati vármegyét az ország más vidékeihez képest nem érintette hátrányosan az 1876-os területrendezés. Bár voltak elképzelések Moson vármegye önálló törvényhatóságának megszüntetéséről, azaz Győr vármegyével történő egyesítéséről, ekkor még a helyi elit elég erős volt ahhoz, hogy ezt megakadályozza.³⁵ Így Vas, Sopron és Moson megyék területe néhány apróbb módosítástól eltekintve lényegében változatlan maradt a dualizmus időszakában. A megyei önkormányzat azonban komoly veszteségeket szenvedett a kor közigazgatási törvényei-

30 Kemény I., 2005. 23–42.; Dupcsik, 2009.

31 MNL VALM, IV. 303, Vasvármegye Bizottmányi Gyűléseinek jegyzőkönyve 1870. január–december, no. 2016/870, 300–1. Közbiztonsági jelentés a Vas vármegyei „kóborló cigányokról”. 1870. május 6.

32 Székely, 2018. 165–180.

33 Stipta, 1995. 126–137.

34 Cieger, 2005. 25–62.

35 Hegedűs, 2000. 87–106.

ben lappangó centralizációs törekvések következtében.³⁶ A megyék országos politikai befolyása drasztikusan csökkent, számos jogi-adminisztratív privilégiumot elveszítettek, ugyanakkor megtarthatták a megyei tisztviselők és az alispán választási jogát, a megyei közgyűlés pedig továbbra is a helyi politikai élet legfőbb arénája maradt. Az állami befolyás elsősorban a megyei közigazgatás egységesítésén (járási és megyei hivatalok, közigazgatási bíraskodás), valamint a főispáni hatalmon keresztül érvényesült.³⁷

A főispánokat az uralkodó nevezte ki, azonban a belügyminisztérium tett javaslatot a személyükre. A lojális megyei vezetők kiválasztása nemcsak a közigazgatás miatt volt kulcskérdés: rajtuk keresztül érvényesítették a nemzetállami érdekeket a periférikus intézményekben. Szükség esetén a főispán politikai-ideológiai alapon is beleavatkozott a megye közéletébe, legyen szó választásokról, kulturális kérdésekről vagy éppen nemzetiségi feszültségekről.³⁸ A dualista rendszer megyei szinten történő konszolidálása kezdetben a nagy helyi tekintéllyel rendelkező arisztokrata családok feladata volt, általában az ő soraikból kerültek ki a főispánok. Jó példa erre Esterházy Pál herceg, akit 1872. október 28-án olyan ceremonális külsőségek közepette választottak Sopron vármegye főispánjának, mintha egy alkirályt koronáztak volna.³⁹ A kora újkori díszletek mögött azonban egy új, modern típusú politikai rendszer bontakozott ki, amelyben a főispánoknak meg kellett osztani a lojalitásukat az uralkodó, a vármegye és az ország között, egyre inkább az utóbbi javára. Nem véletlen, hogy a korszak második felében már gyakran polgári származású főispánokat választottak; jellemzően olyan korábbi megyei tisztviselőket, akik a nemzetállami gondolat és a centralizált közigazgatás kipróbált harcosainak számítottak.⁴⁰

Az elvitatott önkormányzás problematikája Nyugat-Magyarország esetében a szabad királyi városok tekintetében még látványosabb, mint a vármegyékben. A terület történetileg sohasem állt egységes igazgatás alatt, hagyományosan hét törvényhatóságra oszlott: Vas, Sopron és Moson vármegyékre, valamint a négy, döntően német nyelvű szabad királyi városra (Sopron, Kismarton, Ruszt és Kőszeg). Utóbbi három már a korszakban is kicsi városnak számított, Ruszt az ország legkisebb szabad királyi városa volt a maga 1200 lakosával. Mindegyik város azonban méretéhez képest jelentős kulturális és gazdasági tőkével rendelkezett, ami az évszázados önkormányzati hagyományokkal párosulva politikai súlyt is kölcsönzött nekik.⁴¹ A dualista kormányok ezért gyanakodva figyelték a szabad királyi városok autonóm törekvéseit – különösen a nemzetiségi városok esetében –, ezért a megyerendszer mellett a városok reformját is előkészítették. Első lépésként létrehozták a városi főispánság intézményét 1870 és 1876 között. A szabad királyi városokat

36 Csizmadia, 1976.

37 Sarlós, 1976.

38 Kozári, 2005. 202–204.

39 MNL GYMSML SL, Sopron Vármegye Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyve, IV.B/402/a-m, vol. 1, no. 404. Esterházy Pál herceg beiktatása Sopron vármegye főispánjának.

40 Pál, 2021.

41 Söptei, 2000b 258–260.

földrajzi alapon csoportosították, és egy olyan városi főispánt neveztek ki az élükre, aki egy időben nem lehetett megyei főispán is. A cél is hasonló volt: olyan egységes városi szervezeti formákat kialakítani, amelyek kompatibilisek a nemzetállami közigazgatási rendszerrel.⁴²

A belügyminiszterium a négy nyugati város főispánját találta meg utoljára, ami előrevetítette a feladat nehézségét. Végül az esztergomi illetőségű Mérey Károlyt neveztek ki, aki komoly konfliktusokat vállalt a helyi vezetőkkel. 1874-ben a belügyminiszternek írott lemondó levelében így fogalmazott: „Bölcsen tudva van Nagyméltóságod előtt mily ellenszenvvel találkozott ezen új városi főispáni Institutio s mily küzdelemben, kitartásban és hazafias elszántságba került ezen ellenszenvet legyőzni vagy legalábbis annyira háttérbe szorítani, hogy ezen újonnan alkotott törvény célját s a felelős kormány legjobb szándékú törekvéseit ki ne játssza. Mily buzgalommal, mily tapintattal és milyen sikerrel feleltem meg ezen az említett négy német szellemű, hazafiatlan és ferde irányos műveltségű városban reám is nehezedett terhes feladatnak, azt Nagyméltóságod bölcs és méltányos ítélete bírálhatja meg most, midőn ezen működésemet befejezni kényszerítettem.”⁴³

A konfliktusnak végül a három kisvárosnak rendezett tanácsú várossá való lefokozása és a megyébe olvasztása vetett véget 1876-ban. Sopron, mint a vármegye székhelye és törvényhatósági jogú város, továbbra is önálló törvényhatóság maradt, bár a városi főispánság megszüntetését követően Sopron vármegye mindenkori főispánjának felügyelete alá rendelték. A városok szempontjából a közigazgatási átszervezés komoly biztonsági kockázatot jelentett: rövid távon politikai és önkormányzati jogaik, hosszú távon gazdasági erejük és kulturális identitásuk forgott kockán. Budapestről nézve a városi autonómia mögé bújó nemzetiségi mozgalmak tűntek nemzetbiztonsági kockázatnak, ezért kontroll alatt tartásuk messze túlmutatott a közigazgatási reform praktikus szempontjain.

Választás és ellenállás

A társadalmi kohézió egy viszonylag nehezen mérhető jelenség. Arról, hogy egy közösség mennyire érzi magáénak azt a politikai rendszert, amelyben él, leginkább a választások árulkodnak. A dualizmus évtizedeiben rendszeresen tartottak országgyűlési választásokat, bár ezek demokratikusnak aligha nevezhetők, mivel a lakoságnak csak 6–8 százaléka rendelkezett választójoggal. Ettől függetlenül működőképes parlamentáris rendszer épült ki, amelyben azonban a pártok közötti versengést elsősorban nem az ideológiai törésvonal (konzervatív vs. liberális), hanem az közjogi kérdés, tehát az Ausztriához fűződő viszony határozta meg.⁴⁴ Nyugat-Magyarországon a korszak első felében viszonylag kevés babér termett a függetlenségi erőknél, mivel a választók többnyire a 67-es kormánypártot támogatták.

42 Söptei, 2000a 195–211.

43 MNL OL, K 148, 83. d, 1867. III, 19–20. Mérey Károly városi főispán Tóth Vilmos belügyminiszternek írt felmondó levele. 1874. január 24.

44 Cieger, 2021. 207–226.; Szente, 2011. 315–328.

Ez a hagyomány csak az 1890-es években kezdett megváltozni, amikor az egyház-politikai viták ebbe a régióba is elhozták a Katolikus Néppárt áttörését. A választásokat egyéni körzetekben tartották, de a jelölteknek nem feltétlenül volt helyi kötődése, sokszor országos politikai szempontok és alkuk határozták meg, hogy ki melyik körzetben indul mandátumért. Ez tovább gyengítette a helyi érdekek érvényesülésének esélyét, és bizonyára nem növelte a helyi lakosok politikába vetett bizalmát sem. A kampányok amúgy is hírhedtek voltak a visszaélésekről, korrupcióról, olykor az erőszakos cselekményekről is.⁴⁵

A kormánypárt azért volt előnyben az ellenzékkel szemben, mivel a közigazgatásban megszerzett pozíciókat kamatoztatni tudta a választások idején is, legyen szó információszerezésről vagy nyomásgyakorlásról. Ahogy Ernusz József, Vas vármegye főispánja is rámutatott a szolgabírókhoz intézett utasításában az 1905. évi választási kampányban, a szólásszabadság és a gyülekezés alapvető joga volt minden állampolgárnak, ezért az ellenzék agitációját csak akkor lehetett betiltani, ha az túlmélt a törvényes kereteken.⁴⁶ Az, hogy ez mikor történt meg, a jogi értelmezés szürke zónájának számított, ezért a szolgabírók azt az utasítást kapták, hogy szükség esetén „bölcse, de erőteljesen” lépjenek fel, különben őket is felelőssé tehetik a közbiztonság megrendülése miatt. A dualista korszakban nem volt ritka, hogy az egyes jelöltek támogatói verbálisan vagy akár fizikailag is összecsaptak az utcán egymással. Az azonban már akkor is kuriózumnak számított, ha egy jelölt maga lépett fel agresszívan. Ez történt 1905 januárjában a kőszegi körzetben, amikor a 48-as Függetlenségi Párt színeiben induló, soproni származású Laehne Hugó revolvérrel fenyegette meg az őt verbálisan inzultáló kormánypárti híveket egy rohonci vendéglő udvarán. Az ügyből nagy botrány keveredett, de Laehne ennek ellenére legyőzte a körzet szinte örökösnek hitt választási bajnokát, Szájbély Mihályt, és később országos politikai karriert futott be.⁴⁷

Az 1905-ös választások alapjaiban rengették meg a dualizmus kori magyar politikai rendszert, mivel az ellenzéki összefogás meglepetésszerű győzelmet aratott, és először került parlamenti többségbe a szabadelvűekkel szemben a kiegyezést követően. A korábban kormánypárti Vas megyében is mind a tíz körzetben ellenzéki siker született, ami jól mutatja, hogy mennyire kiábrándultak a szavazók a kormányzó szabadelvűekből, az obstrukciót házszabályellenes módon letörő Tisza Istvánból. A választás eredménye komoly fejtörést okozott az uralkodónak is, aki jól látta, hogy a magyar politikai elit vitája az egész birodalom stabilitását kockáztatja.⁴⁸ Ferenc József nem volt hajlandó a dualizmust elvi alapokról kritizáló függetlenségi párti miniszterelnököt kinevezni, helyette báró Fejérváry Gézárt bízta meg kormányalakítással. A technokrata, kisebbségi „darabontkormány” rendeleti úton kormányzott, és erőből akart rendet tenni a magyar belpolitikában, amivel azonban kivívta a megyék ellenszenvét. Az 1905–1906. évi vármegyei ellenállás

45 Papp, 2014.

46 MNL VALM, Vas vármegye főispáni elnöki iratok 1904–1907, IV/401/a/4, 1905, no. 6. Ernusz József, Vas vármegyei főispán utasítása szolgabírákhoz. 1905. január 12.

47 Székely, 2009. 46–61.

48 Gergely, 2005. 504–507.

országos méreteket öltött, és Nyugat-Magyarországot is komolyan érintette. Vas enyhén, Moson közepesen, Sopron vármegye hevesen ellenálló megyének számított, míg Sopron város törvényhatósága nem tanúsított ellenállást.⁴⁹

A régi korok megyei ellenállását modern díszletek között követve a megyék megtagadták az adószedést és az újoncozást, a kormány cserébe Kristóffy József belügyminiszter vaskezü irányításával felfüggesztette a megyék finanszírozását, és a főispánokon keresztül nyomást gyakorolt a lázongó közgyűlésekre és megyei tisztviselőkre.⁵⁰ A krízisnek végül az uralkodó és az ellenzék „áprilisi paktuma” és egy újabb választás vetett véget (1906), ami után Wekerle Sándor alakíthatott koalíciós, a parlament és a megyék többségének támogatását élvező kormányt. A századelő egyre korruptabb választási küzdelmei és a Don Quijote szélmalomharcára emlékeztető megyei ellenállás felszínre hozta a dualista struktúra gyengeségeit. A többszörösen megosztott és egymással vetélkedő birodalmi és nemzeti elitiek egy olyan rendszert működtettek, amely a társadalom különböző csoportjai helyett saját maguk képviselőtére épült, azaz kevésbé vagy egyáltalán nem reflektált a helyi és regionális viszonyokra.

A veszélyes másik

A biztonság hiányának érzetét gyakran valaki vagy valami ellenében fogalmazzák meg. A kései Habsburg Monarchia esetében ez rendszerint a nemzeti és vallási kisebbségek közötti antagonizmusokban öltött testet. Ami utóbbi kérdést illeti, Nyugat-Magyarországon a dualizmus idején a keresztény felekezetek között nem volt jelentősebb súrlódás, de a két-három százalékos népességarányú izraelita felekezet esetében ugyanez nem mondható el.

Az antiszemitizmus a tiszaeaszlári per körüli években kezdett országos méreteket ölteni, 1882 őszén Nyugat-Magyarországon is zavargások kezdődtek.⁵¹ November 1-jén a Fertő tó közeli Nyulas községben feldühödött helyiek rárontottak a zsidó boltos házára, aki éppen nem tartózkodott otthon, de a feleségét agyonlőtték.⁵² Zsidóellenes izgatásokra több közeli faluban is sor került, ezért Moson vármegye főispánját kormánybiztossá nevezték ki, hogy megvédje a helyi izraelita közösségeket és helyreállítsa a közbiztonságot. Aggasztó hírek érkeztek Sopronból és Pozsonyból is, ahol már nemcsak arról számoltak be, hogy az egyszerű emberek saját nyomorúságos életükért a helyi zsidókat okolták, hanem arról is, hogy az antiszemita közhangulat már az értelmiség körében is érzékelhetővé vált.⁵³

49 Horváth, 1907. 53–54., 267–268., 362–363., 474.

50 MNL GYMSML SL, Sopron Vármegye Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyve, IV.B/402. Sopron vármegye konfliktusa Kristóffy József belügyminiszterrel. 1905. december 12.

51 Az elhíresült ügyet monografikus módon feldolgozta: Kövér, 2011.

52 MNL GYMSML GYL Mosonmagyaróvári Fiókleveltára, Moson vármegye főispánjának iratai (1872–1923), IV/B/901/b, no. 171. Tisza Kálmán miniszterelnök táviratváltása báró Miske Imrével, Moson vármegye főispánjával. 1882. november 4.

53 MNL GYMSML SL, Sopron vármegye főispánjának iratai (1872–1944), IV/B/401/9, no. 205., illetve no. 228. Esterházy Pál herceg, Sopron vármegye főispánjának jelentései Tisza Kálmán miniszterelnöknek. 1883. szeptember 8., illetve 1883. október 7.

Mindez nem volt előzmény nélküli: Simonyi Iván Pozsonyban kiadott, német nyelvű lapja, a *Westungarischer Grenzbote* már tíz évvel korábban is veszélyként azonosította a zsidókat.⁵⁴ Tisza Kálmán kormánya még csírájában el tudta fojtani a zsidóellenes atrocitásokat, a politikai antiszemitizmus szelleme viszont már kiszabadult a palackból. A Vas megyei Istóczy Győző vezette Országos Antiszemita Pártot 1883-ban alapították, és két soron következő választáson is (1884, 1887) képviselőket tudott küldeni az országgyűlésbe. Istóczy és hívei azt próbálták láttatni, hogy a teljes magyarországi társadalmat veszélyeztetik a zsidók.⁵⁵ Ettől kezdve a hazai zsidóságnak – mint vallási-etnikai közösségnek – a szekuritizációja rendre visszatérő témájává vált a magyar politikai életnek. Jól tetten érhető mindez például az 1890-es évek egyházpolitikai vitáiban és a Nyugat-Magyarországon is népszerű Katolikus Néppárt programjában.⁵⁶ Az antiszemitizmus nemcsak magyar nyelven jelent meg a közbeszédben. Ahogyan Anton Trstenjak szlovén utazó például nagy, de rendetlen „zsidófészeknek” minősítette Muraszombat városát,⁵⁷ az az első világháború alatt szárba szökkenett etnikai alapú gyűlölködésben megfigyelhető magyarellenesség és antiszemitizmus különös keveredése volt.

A nemzetiségi kérdés tekintetében Nyugat-Magyarországon a német és a szláv kisebbség volt meghatározó. Utóbbi esetében a horvátokra kevesebb figyelmet fordítottak, mivel szétszórta, kisebb nyelvszigetekben éltek, és jellemzően magyarbarát magatartást tanúsítottak. A Vas vármegye délnyugati csücskében egy tömbben élő, szlovén nyelvű vendek azonban már a korszak elejétől fogva a szekuritizációs törekvések célpontjaivá váltak. Egy helyi evangélikus lelképásztor már 1872-ben megkongatta a vészharangot a vend iskolák által használt tankönyvek miatt, amelyek szerinte a pánszlávizmus irányába terelik a gyermekeket. Ezzel politikai-kulturális versenyfutás indult a vendek „nacionalizálásáért”. Horvátország irányából, elsősorban egyházi csatornákon keresztül, az említett pánszláv agitáció volt jellemző. A karintiai szlovének a klagenfurti Szent Mohor Társulat kiadványain keresztül próbálták magukhoz édesgetni vend testvéreiket. Közben a vármegyei hatóságok közigazgatási eszközökkel igyekeztek magyarosítani a vidéket: 1887-ben 90 vend település nevét cserélték le magyarosabb hangzó nevekre.⁵⁸ Ezzel párhuzamosan komoly erőfeszítéseket tettek a kulturális asszimilációért, elsősorban a Dunántúli Közművelődési Egyesület és annak helyi szervezetei támogatásával. Iskolák, óvodák, könyvtárak tucatjai épültek ebben az időszakban azzal a céllal, hogy a magyar nyelvhasználatot terjesszék a vend lakosság körében.⁵⁹

Az úgy a századforduló után kormányzati szintre emelkedett, köszönhetően Wlassics Gyula és Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi minisztereknek, akik „Vend-akció” néven programot indítottak a magyarosítás érdekében, amiben nagy

54 Lásd: Die Wahlbewegung und die Juden in Preßburg. In: *Westungarischer Grenzbote*, 1872. június 13. 2. 55 Gergely, 2005. 662.

56 Kubinszky, 1976; Gyurgyák, 2001. 314–331.

57 Trstenjak, 1903. 202.

58 *Helységnevek magyarosítása*, 1887. 117–121.

59 MNL VALM, Alispáni iratok, Közigazgatási iratok, IV. 221/1903. A Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület alapszabályai.

szerepet szántak Reiszig Ede és Bezerédj István Vas vármegyei főispánoknak, valamint István Vilmos szombathelyi püspöknek is.⁶⁰ Helyi szinten Pósfay Pongrácra, a Muraszombati járás szolgabírájára hárult a munka és a felelősség, de minden erőfeszítés ellenére sem érték el a kívánt eredményeket. A szolgabíró elsősorban a helyi papságot okolta emiatt, legalábbis erről tanúskodnak az 1909. január 26-án a főispánhoz írott sorai: „Ily nehézségeket kellett nekem római katolikus vallásának saját papjaimmal évtizedeken át megküzdennem, nem személyi differenciák miatt, hanem a magyar érdekekért, mert hathatós ellenakció nélkül ezen jó urak járásunkból délszláv provinciát csináltak volna.”⁶¹

A nyugat-magyarországi szlovénkérdés egy sajátos megelőző szekuritizációs folyamatként értelmezhető. A korszak elején a vend közösség ténylegesen még nem jelentett biztonsági fenyegetést a magyar állam területi integritására, a pánszláv veszély miatt mégis akként kezelték. A századfordulón ezt a szlovén befolyástól való félelem váltotta fel, majd az első világháború alatt ismét a pánszlávizmus réme fenyegetett. Hiába követték egymást a biztonsági érvelésre alapozott rendkívüli intézkedések, a periférián, az aprófalvas vidéken élő vendek elmagyarosítása kudarcra volt ítélve.

Vas és Sopron vármegyében a magyarok csak relatív többségben voltak a németekkel szemben, míg Moson vármegyében az utóbbiak alkották a többséget, ami a nacionalizmus fénykorában magában hordozta a szeparatizmus lehetőségét. Ennek első jelei a társadalmi megkésettség miatt csupán a századforduló után mutatkoztak meg, noha már a korszak első évtizedeiben a Vendvidékhez hasonlóan a német nyelvű járásokban is folyt a településnevek módszeres magyarosítása, és fokozatosan erősödtek az asszimilációs tendenciák az oktatásban és a kultúra területén is.⁶²

A nyugat-magyarországi határ kérdése akkor került elő először, amikor Aurel Popovici 1906-ban könyvet jelentetett meg *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich* címmel. A Ferenc Ferdinánd „Belvedere-köréhez” tartozó román politikai könyvében a Monarchia föderatív jellegű átalakítását vizionálta, ennek keretében a történelmi Nyugat-Magyarország területének egy részét Ausztriának adományozta. Ezt az elképzelést vitte tovább a csehországi német újságíró, Josef Patry is, aki 1908-ban publikálta *Westungarn zu Deutschösterreich* című politikai röplapját, ami a háború utáni nyugat-magyarországi határválság legközvetlenebb szellemi előzményének tekinthető. A röpiratban többek között ez állt: „Követeljük Német-Ausztriához való csatolását annak a nagyrészt németlakta területnek, amely a Duna és a Rába között fekszik, tehát Moson, Sopron, Győr, Vas és Komárom, valamint Pozsony vármegyéket részben, illetve egészében. Továbbá Pozsony, Győr és Komárom városokat, a két Csalóközt és azt a néhány német falut a Rábától délre a stájer határon, főhelyükkel, Szentgotthárddal együtt. Nekünk kutyakötelességünk Magyarországon legalább azokat a nemzettársakat megoltalmazni a művelődésileg alantabb álló magyarságba való beolvadástól, akiknek földjét gazdaságilag és

60 Kemény G. G., 1964. 596–603.

61 Pósfay, 1909. 236.

62 Seewann, 2012. 71–85.; Jankó, 2021. 21–28.

katonailag is uralhatjuk, értvén azokat a határvidékeket, amelyek a közép-európai zárt német nyelvterülethez tartozván, könnyen az osztrák-német hatalmi körbe vonhatók.”⁶³

A röpiratot a bécsi nagynémet irányultságú *Alldeutsches Tagblatt* terjesztette, és eljuttatták az érintett terület lakosságához is. A pángermán mozgalom ausztriai ágának távlati célkitűzése értelemszerűen Németország és Ausztria egyesítése volt, de először Habsburg-Ausztriából akartak Német-Ausztriát faragni úgy, hogy az örökös tartományok mellett a cseh és a magyar határ menti német többségű régiókat is követelték.⁶⁴ Popovici és Patry manőverei nagy felháborodást keltettek Magyarországon, a nyugati határ kérdését még a Képviselőház is napirendre tűzte. A soproni, német származású, a kőszegi választás kapcsán már emlegetett Laehne Hugó 1908. február 26-án interpellálta Wekerle Sándor miniszterelnököt. A 48-as függetlenségi párti képviselő a nagynémet propaganda azonnali eltávolítását követelte Magyarország területéről: „Én tehát azt a kérelmet intézem a t. miniszterelnök úrhoz, hasson oda, hogy az alldeutsch vetés még csirájában el legyen fojtva. Nem akkor, mikor már netán eredményei lesznek ezen mozgalomnak, hanem most kezdetben kell ezt elfojtani, ezen röpiratokat el kell kobozni, az Ausztriából jövő kirándulókat, kik izgatni akarnak, meg kell figyelni, és vissza kell toloncolni, és nem szabad megengedni, hogy egy idegen állam polgárai, vagy bárki is a mi államunk területi épsége ellen izgasson.”⁶⁵

Az említett röpirat a sajtóban is visszhangra talált: a Sopron vármegyei Németkeresztúrról Breit János kongatta a vészharangot a *Budapesti Hírlap* hasábjain. Szerinte a nagynémet mozgalom nemcsak magyar-, hanem Habsburg-ellenes is, ezért az osztrák ügyészség közbelépését sürgette. Valóban kevés esély mutatkozott a történelmi osztrák–magyar határ módosítására addig, amíg mindkét országban a Habsburgok uralkodnak. A szerző azonban érezte, hogy bármi megtörténhet, ezért figyelmeztette az olvasókat: „Mi magyarok ebből csak azt a sürgős tanulságot vonhatjuk le, hogy megérkezett a tizenkettedik óra. Ha Nyugat-Magyarországot, melynek németsége ezidőleg még lojális, az üszökdobóktól megőrizni akarjuk, legyünk résen.”⁶⁶

Hamarosan a közigazgatás szintjén is megjelent a nagynémet nacionalizmus miatti aggodalom Nyugat-Magyarországon. A háború kitörése előtt néhány hónappal Sándor János belügyminiszter levelet intézett Békássy István Vas megyei főispánhoz, melyben arra kérte, hogy tartsa szemmel a megyei gazdaszervezeteket, mivel kapcsolatban állhatnak a budapesti székhelyű és pángermánnak tartott, *Deutscher Bauernbund aus den Ländern der Ungarischen Krone* nevet viselő ernyőszervezettel.⁶⁷ A főispán alapos vizsgálatot rendelt el, melynek során a Németújvári és a Szentgotthárdi járás fősolgabírói kinyomozták, hogy egy bizonyos Wollinger

63 Később a szerző könyv formájában is publikálta a röpiratot: Patry, 1918.

64 Saage, 2008. 65–82.

65 *Képviselőházi Napló* (1910) XVI. köt. 129.

66 Nyugatmagyarországot a németeknek! In: *Budapesti Hírlap*, 1908. február 22. 5–6.

67 MNL VALM, Főispáni elnöki iratok 1914, IV. 401/a/7, res. 51. Sándor János belügyminiszter levele Békássy István Vas vármegyei főispánhoz. 1914. március 29.

Károly nevű helyi gazda valóban agitációba kezdett több faluban is annak érdekében, hogy kezdjék el követelni a német nyelv szabad használatát a megyei közigazgatásban. Ezt a követelést a magyar hatóságok ekkor még elfogadhatatlannak tartották, pedig négy-öt évvel később ennél többet is engedtek volna, hogy feltartóztassák a régió felbomlását.

Konklúzió

Még ha be is látjuk annak tarthatatlanságát, hogy a nyugat-magyarországi konfliktus váratlanul robbant volna ki a világháborút követően, akkor is érdemes különbséget tenni a közvetett és közvetlen előzmények tekintetében. Ha a közvetlen előzményeket vizsgáljuk az első világháború idején, akkor egyértelmű, hogy egy nagy politikai-katonai összeomlás nélkül aligha lett volna realitása a történelmi osztrák-magyar határvonal megváltoztatásának. A kelet-közép-európai politikai gondolkodást vizsgáló újabb kutatások arra mutatnak rá: az első világháború egyik nagy nem szándékolt következménye volt, hogy a radikális politikai irányzatoknak egyfajta laboratóriumává vált, beleértve ebbe a szociáldarwinizmusnak a zéró összegű játékra emlékeztető vízióját, ami a háború következtében egy tankönyvízű elméletből vált a mindennapok valóságává a kor embere számára.⁶⁸

Mindez alátámasztja a nemzeti közömbösség (national indifference) koncepcióját, amely szerint a háború előtti időszakban a nacionalizmus a politikai és kulturális elitek ügye volt. Azaz a soknemzetiségű Habsburg Birodalomban még nem vált tömeges, széles értelemben vett nemzeti mozgalommá, csak a háború okozta általános társadalmi sokk volt az, ami megteremtette a nemzeti mozgalmak eltömegesedésének feltételeit.⁶⁹ Ennek a tanulmánynak nem feladata eldönteni, hogy mindez mennyiben állja meg a helyét országos vagy birodalmi szinten, azonban az első világháború előtt a nyugat-magyarországi nyelvi-etnikai kisebbségekre jellemző volt a nemzeti közömbösség.

A közvetett előzmények tekintetében még ennél is bonyolultabb a helyzet. 1914 előtt Vas, Sopron és Moson vármegyében ugyanis kevés olyan etnikai konfliktus figyelhető meg, amit szoros összefüggésbe lehetne hozni a Burgenland-problematikával. A helyi német kisebbségnek még saját politikai képviselője sem volt, nemhogy nyílt elszakadási követeléseket zászlóra tűző mozgalma. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Nyugat-Magyarországon a dualizmus kori évtizedek alatt a társadalmi kohézió erősödött volna, ahogy azt a nemzetállami-modernizációs narratíva láttatja. A dualizmus kori nyugat-magyarországi viszonyokat ezért érdemes a nacionalizmustörténet helyett biztonságtörténeti perspektívából vizsgálnunk. A fentiekben tárgyalt biztonsági ügyekről nem állítjuk, hogy azok jelentőségükben egyenértékűek lettek volna, és azt sem, hogy kizárólag vagy specifikusan nyugat-magyarországi jelenségekről lett volna szó. Az azonban látszik, hogy a korabeli

68 Trencsényi et al., 2016. 631.

69 Zahra, 2010. 93–119.; Van Ginderachter–Fox, 2019.

országos biztonsági diskurzusoknak a térségben regionális dimenziója is volt. A századfordulós helyi elitek rendszeresen és előszeretettel hirdették, hogy az általuk vezetett csoportokat egzisztenciális veszélyek fenyegetik. A biztonság megrendülésére hivatkozva törekedtek túlélni a modern kor kihívásait, illetve kompenzálni esetleges pozícióvesztésüket, ezzel azonban – akarva vagy akaratlanul – egyszersmind aláásták a térségben történelmileg kialakult társadalmi összetartó erőt.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL GYMSML GYL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára

Mosonmagyaróvári Fióklevéltára

MNL GYMSML SL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL VAML = Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára

2. Kiadott források és szakirodalom

Ádám

1982 Ádám Magda: A két királypuccs és a kisantant. In: *Történelmi Szemle*, 25. (1982) 4. sz. 665–713.

Baumgartner

1991 Baumgartner, Gerhard: Der nationale Differenzierungsprozess in den ländlichen Gemeinden des südlichen Burgenlandes. In: *Vom Ethnos zu Nationalität. Der nationale Differenzierungsprozess am Beispiel ausgewählter Orte in Kärnten und Burgenland*. Hrsg. v. Moritsch, Andreas. Wien–München, 1991. 93–155.

Botlik

2008 Botlik József: *Nyugat-Magyarország sorsa 1918–1922*. Vasszilvágy, 2008.

Broucek

1997 Broucek, Peter: *Karl I. (IV.). Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie*. Wien–Köln–Weimar, 1997.

Brunner

1951 Brunner, Otto: *Der burgenländische Raum zwischen Österreich und Ungarn 800–1848*. Wien, 1951.

Buzan–Wæver–De Wilde

1998 Buzan, Barry – Wæver, Ole – De Wilde, Jaap: *Security. A New Framework for Analysis*. London, 1998.

Cieger

2005 Cieger András: A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai 1848–1918. In: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. Szerk.: Gergely Jenő. Bp., 2005. I. köt. 25–62.

2021 Cieger András: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*. I. köt. *A képviselőház*. Bp., 2021.

Csapó

2007 Csapó Csaba: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság. A „betyárvilág” felszámolása.* Pécs, 2007.

Csibi–Schwarzwölder

2018 *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon.* Szerk.: Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám. Pécs, 2018.

Cszimadia

1976 Cszimadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.* Bp., 1976.

Deák

2015 Deák Ágnes: *„Zsandáros és policzajos idők.” Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867.* Bp., 2015.

Dupcsik

2009 Dupcsik, Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.* Bp., 2009.

Ernst

1987 Ernst, August: *Geschichte des Burgenlandes.* Wien, 1987.

Faragó

1999 Faragó Tamás: *Népességnövekedés – asszimiláció – vándorlás. Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt.* In: *Századvég*, 4. (1999) 12. sz. 33–57.

Gergely

2005 *Magyarország története a 19. században.* Szerk.: Gergely András. Bp., 2005.

Gyáni

2018 Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem.* Bp., 2018.

Gyurgyák

2001 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet.* Bp., 2001.

Hegedűs

2000 Hegedűs Zoltán: *Egy évtized Moson vármegye életéből (1861–1871).* In: *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből.* Szerk.: Horvát József. Győr, 2000. 87–106.

Helységnevek magyarosítása

[1887] *A helységnevek magyarosítása a Muraszombati járásban. Vas Vármegye Közigazgatási Bizottságának határozata (részlet).* In: *Források a Muravidék történetéhez. Szöveggyűjtemény.* II. köt. 1850–1921. Szerk.: Mayer László – Molnár András. Szombathely–Zalaegerszeg, 2008. 117–121.

Horváth

1907 Horváth József: *Az 1905–6. évi vármegyei ellenállás története.* Bp., 1907.

Iriye

2013 Iriye, Akira: *The Rise of Global and Transnational History.* In: *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future.* Ed.: Iriye, Akira. London, 2013. 1–18.

Jankó

2021 Jankó Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között.* Bp., 2021. (A vidék vonzásában, 2.)

Katus

1980 Katus László: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. In: *Történelmi Szemle*, 23. (1980) 2. sz. 270–289.

Kemény G. G.

1964 *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez a dualizmus korában*. III. köt. 1900–1903. Szerk.: Kemény G. Gábor. Bp., 1964.

Kemény I.

2005 Kemény, István: History of Roma in Hungary. In: *Roma in Hungary*. Ed.: Kemény, István. New York, 2005. 1–69. (Atlantic Studies on Society in Change, 123; East European Monographs, 702.)

Képviselőházi napló

1912 *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XVI. köt. Bp., 1912.

Konrád

2018 Konrád Miklós: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. In: *Századok*, 152. (2018) 1. sz. 31–60.

Kozári

2005 Kozári Monika: *A dualista rendszer*. Bp., 2005.

Kövér

2006 Kövér György: „Statisztikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. In: *Századok*, 150. (2006) 5. sz. 1221–1258.

2011 Kövér György: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Bp., 2011.

Kövér–Gyáni

2006 Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 2006.

Kubinszky

1976 Kubinszky Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*. Bp., 1976.

Melega

2012 Melega Miklós: *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában*. Szombathely, 2012.

Minamizuka

2008 Minamizuka, Shingo: *A Social Bandit in Nineteenth Century Hungary: Rózsa Sándor*. Brandeton, 2008.

2009 Minamizuka, Shingo: *Rózsa Sándor. Betyár vagy bandita?* Bp., 2009.

Murber

2018a Murber Ibolya: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. In: *Századok*, 152. (2018) 6. sz. 1293–1320.

2018b Murber, Ibolya: Die Staatswerdung Österreichs und Ungarns zwischen 1918 und 1920 im Vergleich. In: *Die junge Republik Österreich 1918/19*. Hgg.: Kriechbaumer, Robert – Maier, Michaela – Mesner, Maria – Wohnout, Helmut. Wien, 2018. 188–201.

2021a Murber, Ibolya: *Grenzziehung zwischen Ver- und Entflechtungen. Eine Entstehungsgeschichte Deutsch-Westungarns und des Burgenlandes*. Wiesbaden, 2021. (Balkanologische Veröffentlichungen, 68.)

2021b Murber Ibolya: Habsburg IV. Károly restaurációs elképzelései. Osztrák és magyar válságkezelés. In: *Századok*, 155. (2021) 5. sz. 921–938.

2021c Murber Ibolya: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után*. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

Népszámlálás

1871 *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Kiadja az Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal. Pest, 1871.

1882 *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. II. köt. Kiadja az Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal. Pest, 1882.

1912–1913 *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. rész. *A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. 2. rész. *A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként*. Közread.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1912, 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 42., 48.)

Pál

2021 Pál Judit: *Kiből le(hete)tt főispán? A főispánok rekrutációja a dualizmus korában*. [Székfoglaló előadás, Magyar Tudományos Akadémia, 2021. január 21.] https://mta.hu/akademai_szekfoglalok/kibo-lehetett-foispan-a-foispanok-rekrutacioja-a-dualizmus-koraban-pal-judit-kulso-tag-szekfoglalo-eloadasa-111196 (letöltés: 2022. február 15.).

Papp

2014 Papp József: *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből*. Bp., 2014.

Patry

1918 Patry, Josef: *Westungarn zu Deutschösterreich. Ein Vorschlag zur Lösung der deutsch-ungarischen Frage*. Wien, 1918.

Péter

2012 Péter, László: *The Aristocracy, the Gentry and Their Parliamentary Tradition in Nineteenth-Century Hungary*. In: *Hungary's Long 19th Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies by László Péter*. Ed.: Lojkó, Miklós. Leiden–Boston, 2012. 305–342.

Pósfay

[1909] A szlovén nyelvű katolikus kalendáriumok magyar történelmi szemlélete. Bezerédj István, Vas vármegyei főispán levele István Vilmos szombathelyi megyés püspökhöz és Pósfay Pongrác levele a főispánhoz. 1909. január 26. In: *Források a Muravidék történetéhez. Szöveggyűjtemény*. II. köt. 1850–1921. Szerk.: Mayer László – Molnár András. Szombathely–Zalaegerszeg, 2008. 233–237.

Saage

2008 Saage, Richard: *Die deutsche Frage. Die Erste Republik im Spannungsfeld zwischen österreichischer und deutscher Identität*. In: *...der Rest ist Österreich. Das Werden der Ersten Republik*. Hrsg. v. Konrad, Helmut – Maderthanger, Wolfgang. Wien, 2008. Bd. I. 65–82.

Sarlós

1976 Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Bp., 1976.

Seewann

2012 Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Bd. 2. *1860 bis 2006*. Marburg, 2012. (Studien zur Ostmitteleuropaforschung, 24/2.)

Söptei

2000a Söptei Imre: *Kőszeg szabad királyi város főispáni hivatala 1872–1876*. In: *Előadások Vas megye történetéről III*. Szerk.: Tilcsik György. Szombathely, 2000. 195–211. (Vas megyei levéltári füzetek, 9.)

2000b Söptei Imre: Kőszeg szabad királyi város törvényhatóságának utolsó évei (1865–1876). In: *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Szerk.: Bariska István – Söptei Imre. Kőszeg, 2000. 237–286.

Stipta

2005 Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*. Bp., 1995. 126–137.

Székely

2009 Székely Tamás: „A revolveres képviselő.” Az 1905. évi kőszegi országgyűlési képviselőválasztás története. In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 35. (2009) 2. sz. 46–61.

2018 Székely Tamás: A közigazgatás átalakításának programja: modernizáció és nemzetállam-építés a dualizmus korában. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Szerk.: Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám. Pécs, 2018. 165–180.

2021 Székely Tamás: A kiegyezés mint biztonsági játszma. A dualizmus kora biztonságtörténeti perspektívából. In: *Századok*, 155. (2021) 1. sz. 5–36.

2022 Székely Tamás: A securitástól a szekuritizációig. A biztonságtörténet lehetőségei és buktatói. In: *Aetas*, 37. (2022) 1. sz. 130–158.

Szente

2011 Szente Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában*. Bp., 2011.

Thirring G.

1931 Thirring Gusztáv: *Sopron népességének fejlődése és összetétele*. Bp., 1931.

1932 Thirring Gusztáv: *Kőszeg népességének fejlődése és összetétele*. Bp. 1932.

Thirring L.

1983 Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői*. I. rész. 1869–1910. Bp., 1983.

Tóth

2020 Tóth Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*. Pécs, 2020.

Trencsényi et al.

2016 Trencsényi, Balázs – Janowski, Maciej – Baar, Monika – Falina, Maria – Kopecek, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*. Vol. 1. *Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'*. Oxford, 2016.

Trstenjak

[1903] Szlovének Magyarországon a 19–20. század fordulóján. Részletek Anton Trstenjak útleírásából, 1903. In: *Források a Muravidék történetéhez. Szöveggyűjtemény*. II. köt. 1850–1921. Szerk.: Mayer László – Molnár András. Szombathely–Zalaegerszeg, 2008. 200–206.

Van Ginderachter–Fox

2019 *National Indifference and History of Nationalism in Modern Europe*. Eds.: Van Ginderachter, Maarten – Fox, Jon E. London–New York, 2019.

Vares

2008 Vares, Mari: *The Question of Western Hungary/Burgenland 1918–1923: A Territorial Question in the Context of National and International Policy*. Jyvässkylä, 2008.

Zahra

2010 Zahra, Tara: *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*. In: *Slavic Review*, 69. (2010) 1. sz. 93–119. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0037677900016715>.

TAMÁS SZÉKELY

THE CALM BEFORE THE STORM?

WESTERN HUNGARY IN THE ERA OF DUALISM

The post-war territorial conflict between Austria and Hungary may seem as if it came out of nowhere. The three historic counties that made up the western periphery of late Habsburg era Hungary, i.e. Moson, Sopron, and Vas, did not really suffer from deep political or social conflicts before the Great War, at least not on the surface and not compared to other multi-ethnic regions of East Central Europe. Recent research suggests, however, that certain topics could be analyzed as security issues which so far have not been really discussed as matters of security. In spite of the nation-building and modernization processes, such issues emerged for instance in connection with social developments, public administration, political representation and national and religious minorities. These could all contributed indirectly to the disintegration of the region after the Great War, therefore this paper focuses on the regional developments that enable us to better understand the prewar roots of the Burgenland conflict.

Az osztrák–magyar határvita gazdasági aspektusai az első világháború után

Jelen tanulmány az első világháború utáni osztrák–magyar határvita történetének egy kevésbé kutatott aspektusát vizsgálja. Mégpedig azt, hogy Ausztria és Magyarország több évtizedes múltra visszatekintő gazdasági összefonódása miként befolyásolta a nyugat-magyarországi területátadást. A közel hároméves határvita időszakában a két ország korábban kialakult gazdasági egymásrautaltsága jelentős hatást gyakorolt Bécs és Budapest Nyugat-Magyarországgal/Burgenlanddal kapcsolatos állásfoglalására, a határvita intenzitására és az érvek tartalmára is. Míg az utókor emlékezetében a nyugat-magyarországi kérdést elsősorban a politikatörténeti események és döntések dominálják, addig a korabeli diskurzust, az állami és az egyéni döntéseket inkább a mindenkori gazdasági megfontolások alakították. Ausztria és Magyarország – diplomáciai, gazdasági és katonai eszközöket nem kímélve – évekig küzdött Nyugat-Magyarország többségében németek lakta területéért, annak relatíve kis mérete és mérsékelt gazdasági jelentősége ellenére. A tanulmány ennek a gazdasági kontextusnak ered nyomába, amihez segítségül hívja az *entangled history* (*histoire croisée*) módszerét, a történettudomány egyik multiperspektivikus, összehasonlításra épülő megközelítését.¹

A korábbi kutatások elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásának politikai következményeit vizsgálták, miközben a gazdasági vonatkozások² és azok jelentősége jellemzően háttérbe szorult. Ez a politika- és diplomáciatörténeti fókusz a nyugat-magyarországi kérdés régebbi és legújabb narratíváira is jellemző.³ Az utóbbi évtizedek még mindig csekély számú, de annál intenzívebb gazdaságtörténeti kutatásai felülírták azt a korábbi nézetet, mely szerint a Habsburg Monarchia közös gazdasági tere a politikai dezintegrációval párhuzamosan gyorsan szétforgácsolódott.⁴ Az utódállamok a gazdasági nacionalizmus jegyében kezdetben a magas védővámok felállítását tartották célravezetőnek, azonban néhány éven belül nyilvánvalóvá vált, hogy a háborús kármentés és a gazdasági konszolidáció sikere érdekében a korábbi birodalmi kereteken belüli gazdasági integráció és

* A szerző az ELTE Berzsényi Dániel Pedagógusképző Központ Történelem Tanszékének habilitált egyetemi docense (9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4., murber.ibolya@sek.elte.hu).

1 Werner–Zimmermann, 2002. 607–636.

2 Pogány, 2015.

3 Székely, 2020; Tóth, 2020; Ujváry, 2021.

4 Wolf, 2010. 30–52.

együtműködés legalább részleges rekonstrukciója több haszonnal jár. Ezért az utód-államok az 1920-as évek közepétől a korábbi intenzív, birodalmi kereteken belül zajló kereskedelmi kapcsolataik újjáélesztésére és helyreállítására törekedtek – többnyire sikerrel. Az újabb gazdaságtörténeti kutatások az első világháborút követő évtizedben a dezintegráció helyett az egymásrautaltságból fakadó kényszerű gazdasági együtműködés – az új nemzetállami határokat is átlépő – folytonosságát hangsúlyozzák. Jelenlegi ismereteink szerint az egykori Habsburg Birodalom egységes(ülő) gazdasági terének tényleges szétesését az 1920–1930-as évek fordulóján a gazdasági világválság okozta.⁵ Az utóbbi évtizedben egyre többen foglalkoztak az új osztrák–magyar államhatár kialakulása után bekövetkezett gazdasági változásokkal is.⁶

Nyugat-Magyarország az első világháború végéig

A 19. század közepe óta a vámuniónak (1850) és a kiegyezésnek (1867) köszönhetően az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság között elmélyült a gazdasági együtműködés és összefonódás. Ebben a gazdasági és társadalmi integrációs folyamatban fontos szerepet töltött be a nyugati határvidék. Az agrárjellegű nyugati vármegyék termékei a Lajtán túli területek közeli nagyvárosaiban találtak felvevőpiacra. A gazdasági összefonódás intenzíven megnyilvánult a munkaerőpiacon is. A kis településeken élő, határ közeli agrárnépesség az osztrák nagyvárosokban talált munkát. A férfiak többnyire a bécsújhelyi, bécsi és grazi ipari üzemekben, a nők jellemzően a nagyvárosi polgárság háztartási alkalmazottjaiként helyezkedtek el. A munkaerő-elvándorlás másik formája a kivándorlás volt. A nyugati határvidék településeiről leginkább a német és horvát nyelvű lakosok vándoroltak ki az Egyesült Államokba.⁷ Az első világháború előtt az érintett vármegyék nyugati, német többségű területei intenzívebben integrálódtak az osztrák, mint a magyar gazdasági térbe. A nyugat-magyarországi vármegyék nyugati része inkább volt tekinthető Bécs és Graz gazdasági hátszágának, mint olyan területnek, amely kizárólag a magyar gazdasághoz kötődött. A magyar többségű vidékek az 1880–1890-es évek vasútépítéseinek köszönhetően egyaránt kapcsolódtak a belső magyar területekhez és az osztrák birodalomrészhez.

A 19. század második felétől az osztrák–magyar határ mentén megindult gazdasági-társadalmi folyamatokat az első világháború eseményei nem akasztották meg. Voltak ugyan olyan területek, ahol megkezdődött az eltávolodás és leválás folyamata, de a legtöbb téren a kapcsolódás még intenzívebbé vált. Az 1912-es osztrák⁸ és magyar⁹ kivételes törvények, valamint a hozzájuk kapcsolódó kormány-és miniszteriális rendeletek tartalmukban közel azonosak voltak. Ezek lehetővé tet-

5 Karner–Kubin–Steiner, 1987.

6 Győri–Jankó, 2009; Móricz, 2016; Kalocsai, 2019, 2020; Horváth, 2020; Bencsik, 2022.

7 Dujmovits, 1992.

8 Kriegsleitungsgesetz, 1912. december 26. In: *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder*. Nr. 263/1912.

9 1912. évi LXIII. tc. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1912*. Bp., 1913. 691–710.

ték az állam beavatkozását a gazdaságba, ezáltal megalapozták a hadigazdálkodás bevezetését. Az osztrák és a magyar hadigazdaságot ugyan eltérően szervezték meg és felügyelték, ez azonban nem módosította számottevően sem a két birodalom-rész gazdasági egymásrautaltságát, sem a nyugati határvidék orientációját a Lajtán túli területek felé.

A világháború a határ menti lakosság életét sem hagyta érintetlenül. Eric Hobsbawm a „háború demokratizálódása”¹⁰ kapcsán arra utalt, hogy a világháború intenzíven befolyásolta a társadalom széles rétegeinek életét a fronton és a hátszéli országban egyaránt. Nyugat-Magyarországon a hadkötelezettség következtében megszűnt az agrár-túlnépesedés és a munkanélküliség. A férfiak vagy a fronton harcoltak, vagy a hadiüzemekben dolgoztak. Mivel a hadköteles korúak kiutazását megtiltották, gyakorlatilag megszűnt a kivándorlás. A hadikonjunkúra felpezsdítette a nyugat-magyarországi kereskedelmet, aminek elsősorban a nagybirtokosok voltak a haszonélvezői. Az ő termékeiket az állam és a hadsereg vásárolta fel. A kelet-ausztriai városi lakosság egyre fokozódó közellátási problémái miatt virágzott a csempészet is az osztrák–magyar határon.¹¹

A háború utolsó éveiben a magyarországi csempészet nagyban hozzájárult a keletosztrák nagyvárosok élelmiszer-ellátásának biztosításához.¹² Bécsben a világháború idején az az általános benyomás alakult ki, hogy Nyugat-Magyarország tartja életben a császárvárost. A létfontosságú élelmiszerek valóban az osztrák–magyar határon keresztül érkeztek oda, azonban nem csak Nyugat-Magyarország többségében németlakta területeiről. Egy jóval nagyobb gyűjtőterületről volt szó, amelybe a Kisalföld és a dunántúli megyék is beletartoztak. A háborús vereség után újraformálódó osztrák államkoncepciónak megfelelően Bécs a közösen vívott és elvesztett háború végén bejelentette igényét Nyugat-Magyarország többségében német ajkúak által lakott területére, többek között azzal az indoklással, hogy annak élelmiszer-termelése létfontosságú a főváros számára. Utólag azonban láthatóvá vált, hogy Burgenland valós élelmiszer-kapacitása a háború végén a remélt szint alatt maradt.¹³

1918 őszén a Nyugat-Magyarországon élők életét – ahogy a széteső Monarchia más részein is – a háborús fáradtság, a bizonytalanság, az egzisztenciális félelem és a békevágy uralta. Az osztrák területi igény az aggodalmak és kétségek újabb rétegeivel terhelve a mindennapi életet. Mindezek ellenére a lakosság cselekvési mintázatát éveken keresztül többnyire a folytonosság, a határon átívelő gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatok, illetve a bevett társadalmi szokások határozták meg. A határ menti lakosság mindennapjait a túlélési ösztönből fakadó pragmatizmus jellemezte, amely a határrezsim kialakulásával szembeni egyfajta „mindennapi ellenállásként” is értelmezhető.¹⁴ A határ menti lakosság különféle túlélési stratégiákkal alkalmazkodott az átalakuló, változó politikai-gazdasági környezethez. A határ mentén élőknek a határ átjárhatósága és a transznacionális kap-

10 Hobsbawm, 1998. 49.

11 Részletesen a témáról lásd: Nagy, 2019, 2022a, 2022b.

12 Langthaler, 2016.

13 Sandgruber, 1996. 193–196.

14 A „mindennapok ellenállása” kifejezéshez bővebben lásd: Scott, 1987.

csolatháló nagyobb cselekvési szabadságot biztosított, mint amilyenel az ország belsőbb területein élők rendelkeztek. A kisebb-nagyobb szabálysértéseknek sokféle arca létezett. A lakosság a határ átjárhatóságát kihasználva a hadseregbe történő besorozás elől átszökött a határ másik oldalára,¹⁵ vagy illegálisan fogyasztási cikket és fegyvert szállított a határ túloldalára.¹⁶ A lakosság cselekedeteit elsősorban a szociális és gazdasági megfontolások formálták, kevésbé a politikai és nemzeti-nacionalista elvárások. Hasonló folyamatok zajlottak le az első világháború után újonnan létrejövő egyéb kelet-közép-európai határokon, így például a lengyel–német határon is.¹⁷

Közép-Európában az osztrák–magyar államszövetség 1918. őszi felbomlása után eljött a nemzetállami struktúrák ideje. A határellenőrzés szigorodásának köszönhetően már a világháború alatt megkezdődött az a territorializációs folyamat, amelynek eredményeként a két birodalomrész közötti belső, adminisztratív határból új, külső államhatár jött létre.¹⁸ Az osztrák–magyar határ menti gazdasági-társadalmi integráció 1918 után szenvedte el az első nagy törést, amikor a korábbi adminisztratív belső határ helyett *de facto* új államhatár született. A korábbi összefonódások több esetben meglazultak vagy teljesen megszűntek, míg számos függőség, főként gazdasági téren érintetlen maradt. Ami korábban birodalmon belüli összefonódás és belső kapcsolathálózat volt, az 1918 ősztől államhatáron átívelő transznacionalizmussá vált.

Az osztrák területi igény 1918–1919 fordulóján

Azt követően, hogy 1918 januárjában Woodrow Wilson meghirdette 14 pontját, az amerikai elnök számított a nemzeti önrendelkezés garanciájának.¹⁹ 1918 őszén a „nemzeti önrendelkezés” olyan politikai jelszó volt, amelyre a közép-európai politikai szereplők kezdetben varázsigeként tekintettek, minden baj gyógyírjának tartották, függetlenül attól, hogy az adott ország világháborús győztes volt-e, vagy vesztes. A képlékeny koncepció a világháború előtti imperializmus és gyarmatosítás ellenpólusát testesítette meg, a nyelvi-etnikai határok és a „tiszta” nemzetállami keretek megteremtésének illúziójával kecsegtetett. A nemzeti önrendelkezés, mint politikai elképzelés, alapcélja a nemzetközi rendszer reprezentatívá és ezáltal demokratikusabbá tétele volt, valamint a népek, nemzetek közötti egyenjogúság megteremtése. Az első világháború végén a nemzeti önrendelkezés olyan mozgósító erővel bíró hívószó volt, amelybe mindenki azt magyarázott bele, amit csak akart. A közép-európai vesztesek és győztesek is abban bíztak, hogy ez az ígéret a majdani béketárgyalások alapját képezi. A vesztes országok vezetői a wilsoni programot túlértékelték, a kötendő béke sarokkövének és egyben politikai alapjának is tekintették.

15 A magyar hadsereg összeomlás utáni történetéről lásd: Révész, 2020b.

16 A témáról bővebben lásd: Murber, 2021.

17 Haslinger–Mollenhauer, 2005. 9–21.

18 A territorializálódásról bővebben lásd: Bencsik, 2022. 128–139.

19 Manela, 2007.

A valóság azonban felülírta ezt a vágyat, ugyanis a békekonferencia döntéshozóinak a békeszerződések előkészítése során a nemzeti önrendelkezés mellett még számos ellentétes hatalmi érdeket, illetve nézeteltérést figyelembe kellett venniük,²⁰ ezért sem születhetett mindenki – a győztesek és a vesztesek – számára egyaránt „igazságos béke”. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az első világháború után a „nemzetek önrendelkezésének joga” csupán egy jól hangzó jelszó volt, semmi esetre sem érvényes nemzetközi jog. Először az ENSZ Alapokmánya ismerte el 1945-ben a nemzeti önrendelkezést önálló nemzetközi jogelvként.

A nemzeti önrendelkezés gondolata az osztrák–magyar határvitában is meghatározó szerepet kapott. Az osztrák birodalmi tanács német nyelvű képviselői 1918. október 30-án elküldték válaszelevelüket Wilson elnöknek, amelyben a parlamenti képviselők úgy fogalmaztak, hogy Német-Ausztria a nemzeti önrendelkezés elve alapján áll, ezért a Habsburg Birodalom valamennyi német többségű területére igényt tart. A nemzeti önrendelkezésről alkotott korabeli elképzelés szerint első sorban a lakosság nyelve-etnikuma határozza meg, hogy egy adott terület melyik országhoz tartozzon. Ennek megfelelően úgy vélték, ha valaki német ajkú, akkor minden bizonnyal Német-Ausztriában kíván élni. Azonban az osztrák–magyar határvita története is azt bizonyítja, hogy ez korántsem volt ilyen egyértelmű automatizmus. Az érintett nyugat-magyarországi németység jövőről alkotott elképzelését – ha éppen lehetősége adódott véleménye közvetlen kinyilvánítására – alacsony politikai mobilizáltsága miatt nem feltétlenül a nyelvi-etnikai hovatartozás, hanem az előzőekben már érintett gazdasági megfontolások befolyásolták. A bécsi vezetés egészen az 1919. szeptemberi saint-germaini békeszerződés aláírásáig egy népszavazás kiírását javasolta az érintett területen a nemzeti önrendelkezés képlékeny jelszavára hivatkozva, amit azonban a mindenkori magyar kormányzat, szintén a nemzeti önrendelkezést hangoztatva, nem tekintett tárgyalási alapnak. A terület hovatartozásáról a végső döntést a győztes nagyhatalmak hozták meg Párizsban, és népszavazás nélkül Ausztriának ítélték a területet. A magyar kormányzat a terület átadására vonatkozó, az osztrák és a magyar békeszerződésekben egyaránt rögzített nemzetközi jogi kötelezettségét azonban egészen 1921 ősziéig ignorálta.

Az 1910-es népszámlálás alapján a Magyar Királyság területén 1 903 357 német ajkú személy élt. Ez a teljes lakosság közel 10 százalékát tette ki, így a németység a románok és a szlovákok után a harmadik legnagyobb nyelvi-etnikai kisebbség volt.²¹ A német ajkú lakosság azonban nem alkotott homogén közösséget: elsősorban élt Magyarország területén, emellett felekezeti és gazdasági szempontból is eltérő képet mutatott. A nyugat-magyarországi vármegyékben a hazai németység közel 20 százaléka élt.

Ausztria 1918. november 18-án jelentette be hivatalosan igényét a Magyar Királyság többségében német nyelvűek által lakott nyugati területeire. Karl Renner szociáldemokrata kancellár javaslatára az államtanács a következő határozatot fo-

20 Leonhard, 2018.

21 Népszámlálás 1910, 1., 5.

gadta el: „A Pozsony, Moson, Sopron és Vas vármegye egybefüggő német nyelvű településeiből álló terület földrajzi, gazdasági és nemzetiségi szempontból Német-Ausztriához tartozik, évszázadok óta bensőséges gazdasági és szellemi közösséget alkot Német-Ausztriával, és különösen Bécs élelmiszer-ellátása számára nélkülözhetetlen. Ebből kifolyólag a német-ausztriai állam a békekonferencián ahhoz fog ragaszkodni, hogy ez a terület a Német-ausztriai Köztársasághoz csatoltassék. Ezért örömmel köszönti az államtanács a nemzeti és gazdasági csatlakozásra irányuló élénk mozgalmakat Német-Nyugat-Magyarországon, és üdvözli a területet a Német-ausztriai Köztársaság közösségében.”²²

Ugyanaznap az osztrák államtanács megbízta az Élelmezésügyi Hivatalt Bécs szorongató élelmiszerhiányának enyhítése érdekében azzal, hogy „küldjön megbízottakat a nyugat-magyarországi területre élelmiszer-vásárlás céljából”.²³ A minisztertanács utóbbi döntése jól mutatja, hogy az osztrák kormánykoalíció területi igénye ellenére is tisztában volt a magyar élelmiszer-szállítás jelentőségével, mivel az – függetlenül annak legális vagy illegális voltától – nélkülözhetetlen volt a közellátás és az új kormányzat legitimitásának biztosításához.

Noha a magyar minisztertanács november 16-án még úgy határozott, hogy a korlátozottan rendelkezésre álló élelmiszer-feleslegből gabonát és lisztet ad át a német-ausztriai nemzetgyűlésnek,²⁴ a váratlan osztrák területi igény negatív visszhangot váltott ki a budapesti vezetésben. November 20-án az osztrák államtanács hosszabb vita nélkül tudomásul vette, hogy Magyarország minden további élelmiszer-szállítást felfüggesztett, és „Nyugat-Magyarországon az osztrák élelmiszer-felvásárlásokat a magyar közigazgatásba való beavatkozásnak tekinti”. Az élelmiszerhiány megszüntetésére a bécsi kormány az addigi informális csatornák helyett államközi, formális kompenzációs szerződések megkötését kezdeményezte Magyarországgal, Lengyelországgal, Csehországgal és a délszláv állammal.²⁵

November 21-én Otto Bauer osztrák külügyminiszter és Diner-Dénes József magyar külügyi államtitkár megállapodott abban, hogy ameddig Magyarország élelmiszert szállít, Ausztria a területi kérdést nem feszegeti, és az osztrákbarát propagandát is mérsékli.²⁶ A magyar fél azonban ragaszkodott egy további osztrák nyilatkozat nyilvánosságra hozatalához is, amelyben Ausztria kijelenti, „esze ágában sincs” a vitatott területet annektálni, és az érintett vármegyékben tiszteletben tartja a magyar fennhatóságot, a „teljes rendelkezési jogot”. Ennek fejében Magyarország elfogadta, hogy Ausztria a békekonferencián a „wilsoni elvek alapján” kérni fogja az érintett „lakosság önrendelkezési jogának gyakorolását”.²⁷ Az osztrák kormányzat abban bízott, hogy egy békeszerződésben rögzített népszavazás esetén a német ajkú lakosság az Ausztriához való csatlakozás és a német népközösséghez tartozás mellett teszi le a voksát. A magyar kormányzat azt remélte, hogy egy nép-

22 ÖStA AdR BKA SRP 36, 1918. november 18.

23 Uo.

24 MNL OL K27 MTJ 49, 1918. november 16.

25 ÖStA AdR BKA SRP 39, 1918. november 20.

26 MNL OL K69 1. cs. X/1. 84/1918.

27 MNL OL K27 MTJ 53, 1918. november 21.

szavazásnál nem a nyelvi hovatartozás lesz a döntő, hanem a magyarságtudat, valamint az, hogy a helyi lakosság továbbra is magyar államban akar élni. Az említett megállapodásban szereplő, népszavazásra vonatkozó elképzelésekből azonban semmi sem valósult meg, mivel – mint ahogy arról már szó volt – egyik békeszerződés sem írt elő referendumot a kérdéses területen.

Az osztrák területi igény ellenére a bécsi és a budapesti vezetés egyaránt tisztában volt a két nemzetgazdaság egymásra utaltságával. Ausztria 1918–1919 telén, amelyet a kortársak az éhség telének (*Hungerwinter*) neveztek, rá volt szorulva a magyar élelmiszer-szállítványokra, Magyarországnak pedig szüksége volt az osztrák ipari és fogyasztási cikkekre. 1918 késő őszén például a papírhány már a nemrég bevezetett sajtószabadságot is veszélyeztette.²⁸ A magyar vezetés jól tudta, hogy legegyszerűbben Ausztriában juthat papírhoz. A kölcsönös gazdasági függőséget felismerve, már november 25-én sor került az első osztrák–magyar kompenzációs szerződés megkötésére. A barterszerződés keretében Magyarország gabonát és élő állatot szállított Ausztriába, amelyért cserébe papírt, gyógyszert és ipari termékeket kapott.²⁹ A háború utáni osztrák–magyar viszonyt markánsan jellemezték a gazdasági függőséggel való kölcsönös fenyegetések és nyomásgyakorlások. A háború után az élelmiszer- és szén szállítás, vagy annak megtagadása alkalmas eszközzé vált a diplomáciai nyomásgyakorlásra.

1919. március 17-én a Gazdasági Tanács Párizsban döntést hozott az Ausztriával és Magyarországgal szembeni világháborús gazdasági korlátozások feloldásáról.³⁰ Március 21-én az olasz delegáció Bécsben az éppen formálódó magyar külügyi szolgálattal is közölte, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiával szembeni gazdasági blokád véget ért.³¹ A gazdasági blokád Ausztriával szemben azonban, míg Magyarországgal szemben a Tanácsköztársaság miatt csak annak bukását követően ért ténylegesen véget.

A gazdasági összefonódás újabb elemei a Tanácsköztársaság alatt

Az 1919. március 21-i budapesti politikai fordulat nem hozott azonnali változást az osztrák–magyar viszonyban, azonban az államközi kapcsolatokban a gazdasági tényezők mellett új elemként megjelentek az ideológiai-politikai szempontok is. Ezek jelentősége együtt és külön-külön is messze meghaladta az osztrák–magyar határvidék területi hovatartozásának fontosságát. A határvidék 1918–1919 folyamán mind Bécs, mind Budapest számára egy sokadlagos probléma volt.

Az 1919 első felében Ausztriába érkezett nemzetközi élelmiszersegélyeknek³² köszönhetően mérséklődött Ausztria élelmiszer-függősége az utódállamoktól, így Magyarországtól is. A tanácskormány ennek ellenére továbbra is szívesen élt

28 MNL OL K27 MTJ 43, 1918. november 9.

29 Magyarország és Német-Ausztria kölcsönösen kisegítik egymást. In: *Népszava*, 1918. november 28. 4.

30 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* 1947. vol. X. 68.

31 A volt monarchia blokádjának megszüntetése. In: *Népszava* 1919. március 22. 4.

32 Murber, 2018. 205.

azzal, hogy az élelmiszer-szállításokat nyomásgyakorló eszközként használja. A győztes nagyhatalmak Magyarországgal szembeni gazdasági blokádja miatt jelentősen megnőtt a magyar érdeklődés az osztrák ipari termékek és fegyverek iránt. A tanácskormány már nemcsak a korábbi polgári-szociáldemokrata kormányzatok diplomáciai eszközeivel törekedett a megszállt magyar területek felszabadítására, hanem a katonai akcióktól sem riadt vissza. Magyarország honvédő háborújához csak a nyugati szomszédjától remélhetett fegyvert a csehszlovák, román és délszláv katonai erőkkel szemben.

Otto Bauer szociáldemokrata osztrák külügyminiszter a külpolitikai kapcsolatok alakításánál taktikusan kihasználta Ausztria élelmiszer-függőségét, ezt a szó szerint húsba vágó hátrányt igyekezett előnnyé alakítani. Egyrészt a szociáldemokrata politikus 1919 tavaszán azzal érvelt Kun Bélának, amikor a magyar külügyi kormánybiztos azt szorgalmazta, hogy Ausztriában is hozzanak létre tanácsköztársaságot, hogy az osztrák közellátás a győztes nagyhatalmaktól kapott élelmiszersegélytől függ, ezért egy ilyen lépés megtétele az élelmiszersegélyek leállításához és a lakosság éhezéséhez vezetne.³³ Másrészt Bauernek sikerült a győztes országoknál a bolsevik veszélyre való hivatkozással azt is elérnie, hogy Ausztriába továbbra is érkezzenek élelmiszer-szállítmányok. A világháború utáni években a győztes nagyhatalmak is szívesen felhasználták az élelmiszer-szállításokat nyomásgyakorló eszközként, nemcsak az orosz polgárháborúban,³⁴ hanem Ausztriával szemben is.

A magyar tanácskormány különösen célravezetőnek tartotta a jószomszédi kapcsolatok ápolását Ausztriával, ettől remélve a bolsevik modell terjesztésének lehetőségét is. Ennek érdekében nagyobb előzékenységet mutatott Béccsel szemben az áruszállítás tekintetében is, mint azt a korábbi kormányok tették. 1919. április és augusztus között több gazdasági és kereskedelmi szerződés született Ausztriával, mint az azt megelőző hónapokban. Március végén Bécs és Budapest egyaránt jelezte tárgyalási hajlandóságát kereskedelmi kérdésekben. Április 3-án Bécsben aláírták az új kereskedelmi megegyezést, amely – legalábbis papíron – lehetővé tette a két ország közötti szabad kereskedelmet.³⁵ A megegyezés a józan pragmatizmus eredménye volt. A sok évtizedes múltra visszatekintő gazdasági összefonódások fontosabbnak számítottak mindkét kormány számára, mint az ideológiai különbségek vagy a területi vita. A tanácskormány Ausztria iránti jóindulatát azzal is demonstrálta, hogy feloldotta az Ausztriába tartó nyugat-magyarországi élelmiszer-szállítások tilalmát. Továbbá szimbolikus gesztusként március 27-én engedélyezte, hogy 25 vagon lisztet szállítsanak Nyugat-Magyarországról Bécsbe.³⁶ Kun Béla elképzelése szerint Nyugat-Magyarország lehetett volna a magyar Tanácsköztársaság által forradalmasított és bolsevizált Bécs mezőgazdasági bázisa. Meg nem valósult víziója érdekében áldozatoktól sem riadt vissza.

33 ÖStA AdR NPA Nachlass Bauer, Karton 234. Dossier IX. Ungarn. PR. 1919-Z-2171. Wien, 16. Juni 1919., magyarul: Szinai, 1969. 449–470.

34 Maul, 2011.

35 ÖStA AdR BKA MRP 58, 1919. március 7.

36 Gábor–Hajdu–Szabó, 1959. 47–48.

A két ország kereskedelmi kapcsolatai azonban másként alakultak, mint azt a bécsi és a budapesti kormányok remélték, illetve amint azt az április eleji kétoldalú kereskedelmi szerződésben rögzítették. Szabad kereskedelemről szó sem lehetett, a győztes hatalmak nem engedték. (Véletlen egybeesés volt, hogy éppen a Tanácsköztársaság budapesti kikiáltása napján közölték hivatalosan a bécsi magyar külképviselettel, hogy a győztes nagyhatalmak gazdasági blokádja véget ér.) Magyarországgal szemben a gazdasági-kereskedelmi megszorítások nemcsak fennmaradtak, hanem még fokozódtak is.³⁷ Ausztria és Magyarország egyaránt államilag szabályozott, de átjárható közös államhatárban volt érdekelt, amint ezt az április eleji kereskedelmi szerződésben rögzítették is. Azonban a háború végén nem a vesztesek gazdasági érdekei, hanem a győztesek diktálták a feltételeket.

A győztesek Közép-Európa-elképzelésébe pedig nem fért bele a bolsevizmus további térhódítása. Ennek megakadályozására a nagyhatalmak ausztriai politikája két pilléren nyugodott. A világháborús győztesek élelmiszersegélyek biztosításával törekedtek Ausztriát a kommunizmussal szemben immunissá tenni,³⁸ valamint előírták Bécs számára a határőrizet megerősítését és a magyar határ lezárását, így Ausztria az április 3-i magyar–osztrák szabadkereskedelmi szerződés ellenére lépéseket fogatosított a közös határ lezárása érdekében.³⁹ Április 28-án az osztrák kormány megerősítette a határvédelmet,⁴⁰ 2000 személyt, főként leszerelt tiszteket és csendőröket rendelt a keleti határra az Ausztriától elcsatolt területekről.⁴¹ Májusban az osztrák hadsereg további egységeit is bevonták a közel 350 kilométer hosszú határszakasz ellenőrzésébe.⁴² A magyar követség közben magyarázatot követelt a bécsi kormányzattól a közös határon végrehajtott nagy fokú katonai erőkoncentráció miatt.⁴³ Bécsben létrehoztak továbbá egy, a győztes nagyhatalmak képviselőiből álló bizottságot a határzár és a gazdasági blokád ellenőrzésére.⁴⁴ Az intézkedések ellenére továbbra is virágzott az élelmiszer- és fegyvercsempészet.⁴⁵

A Tanácsköztársaság idején a külkereskedelmet központosították, az Ausztriába irányuló hivatalos forgalmat is állami külkereskedelmi irodák bonyolították le. Az agrárminisztérium március végén betiltotta az élelmiszer, az élő állat, az értéktárnyak és a pénz magánúton való külföldre szállítását.⁴⁶ Ezzel a hagyományos transznacionális kereskedelmi kapcsolatok és útvonalak *de jure* illegálissá váltak. Mindazonáltal ez a rendelet sem tudta a sok évtizedes kereskedelmi kapcsolatokat egyik napról a másikra megszüntetni. A határ mindkét oldalán élők továbbra is érdekeltek voltak a korábbi intenzív kereskedelmi kapcsolatok fenntartásában, és ahogy a körülmények engedték, saját kezükbe vették a kereskedelmet. Nyugat-magyarországi

37 ÖStA AdR BKA MRP 57, 1919. március 4.

38 Adlgasser, 1995. 176.

39 ÖStA AdR BKA MRP 60, 1919. április 11. és KRP 74, 1919. május 27.

40 ÖStA AdR NPA 723 Liasse Ungarn I/1–I/3. 4020/4. 1919. május 12.

41 Az ántánt-burzosózia ellenforradalmi készülődései. In: *Népszava*, 1919. április 30. 2–3.

42 Fogarassy, 1971. 293.

43 ÖStA AdR NPA Präs. 20. 1463/1919. 1919. május 15.

44 ÖStA AdR BKA MRP 57. 1919. április 4.

45 Nagy, 2022a. 598.

46 Gábor, 1969. 233.

magánemberek és közigazgatási szereplők egyaránt igyekeztek kihasználni az átjárható határ adta lehetőséget. Nemcsak az osztrák lakosság volt a magyar élelmi-szerre rászorulva, hanem a határ magyar oldalán is egyre fokozódott – a sokéves blokádnak és a határlezárás miatt – az áruhiány és az osztrák iparcikkek iránti igény. Május végén a budapesti külkereskedelmi hivatal a közellátás biztosítása érdekében a határellenőrzés gyors kiépítését szorgalmazta, különben „egész marhacsordákat (...) hajtanak ki Ausztriába”, szövelt az érvelés.⁴⁷ Gyakran az osztrák⁴⁸ és a magyar határőrizet, valamint a helyi közigazgatás tagjai is részt vettek a csempészesi láncban. 1919. júliusban a bécsi rendőrfőnökség azt jelentette az osztrák külügyminisztériumnak, hogy „több nyugat-magyarországi település direktóriumai főként pénz, ékszer és agitátorok csempészésével foglalatoskodnak”.⁴⁹

Az ellenforradalmi kurzus: politikai erőszak és gazdasági pragmatizmus

Az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben aláírt osztrák szerződés *de jure* rögzítette Burgenland Ausztriához tartozását. Ezt a nemzetközi jogi tényállást, annak ellenére, hogy a trianoni szerződés hasonló rendelkezést tartalmazott, a magyar fél 1921 késő őszeig vitatta, és végrehajtását minden rendelkezésre álló eszközzel késleltette. A Tanácsköztársaság összeomlása után kialakuló magyar ellenforradalmi rendszer is élt a gazdasági-kereskedelmi nyomásgyakorlás eszközével, 1921 folyamán még a politikai erőszakot⁵⁰ sem vetette el. Az osztrák fél mindvégig éberen figyelte a magyar katonai erőviszonyok alakulását. A hadügyminisztérium számára készített hosszú, havi jelentések mutatták, hogy nemcsak az egyes katonai formációk területi elhelyezkedését, hanem a hadseregbe történő sorozásokat és az önkéntesek számát is akkurátusan követték a határ osztrák oldalán.⁵¹

1919 szeptemberében, vagyis még kormányzóvá választása előtt Horthy Miklós Szombathelyre és Sopronba látogatott, ami felért egy Ausztriának szóló katonai erődemonstrációval is. A szerveződő Nemzeti Hadsereg főparancsnokának nem is lett volna nagyon egyéb lehetősége olyan magyarországi területet meglátogatni, amely nem állt valamely idegen hadsereg megszállása alatt. Horthy Sopronban optimistán nyilatkozott a határvidék jövőjéről. Megítélése szerint Német-Ausztria gazdasági engedmények fejében hajlandó lesz lemondani a kérdéses területről.⁵²

A helyi német ajkú lakosság meggyőzése osztrák és magyar részről is kiemelt feladat volt. A vitatott terület lakosságának magyarbarát hozzáállását kívánták erősíteni Bleyer Jakabnak a nemzeti kisebbségek ügyéért felelős tárca nélküli miniszterrel való kinevezésével. A magyarországi német irodalomprofesszor a területi integritást képviselte, és határozottan ellenezte az Ausztria által igényelt terület átadását. A mi-

47 MNL OL K63 16. X/1. 22964/1919. 1919. május 22.

48 Schmuggelnde Grenzorgane. In: *Arbeiter-Zeitung*, 1919. július 31. 3.

49 ÖStA AdR NPA Präs. 20. 2127/1919. 1919. július 19.

50 Révész, 2020a.

51 ÖStA AdR NPA Präs. 20. 2673/1919. 1919. október 7.

52 ÖStA AdR NPA Präs. 20. 2792/1919. 1919. október 24.

niszter fontos segítője Zsombor Géza volt, aki már a Tanácsköztársaság előtt is a nyugat-magyarországi propagandáért felelt. Az államtitkárrá kinevezett Zsombor ott folytatta, ahol 1919. március végén abbahagyta, nagy elánnal szervezte az Ausztria-ellenes magyarbarát propagandát, immár átalakuló ideológiai köntösben. A helyi lakosság meggyőzése érdekében gazdasági ösztönzőket is bevetettek. 1919. augusztus közepén a budapesti kormányzat úgy rendelkezett, hogy az Ausztriának átadandó területen ne büntessék túl szigorúan a csempészt, és tiltsák be a rekvirálásokat annak érdekében, hogy a német ajkú lakosság magyarbarát érzülete erősödjék.⁵³

1919 őszén az osztrák külügyminisztérium azzal bízta meg Hans Cnobloch követet, hogy folytasson tárgyalásokat a vitatott területről a magyar vezetőkkel. Az osztrák követ októberben kétnapos körútra utazott a nyugati vármegyékbe, hogy Sopronban, Szombathelyen és Kőszegen is személyes tapasztalatokat gyűjtjön. Beszámolója tanúbizonysága szerint egy jól működő mezőgazdasági területet látott. „Minden a legjobb állapotban, különösen az üzemek. Vidéken, a falvakban és a városokban rend és nyugalom honol, miközben zajlik az élet (piacok stb.)” Benyomásai szerint „az embereket az ausztriai csatlakozás hidegen hagyja. Sopronban például közel 15-20 diák német dalokat énekelve vonult fel a téren. Senki sem állította meg őket, de senki sem foglalkozott velük. A hentesnél, ahol bevásároltam, egy úr német-ausztriai papírpénzzel fizetett, és azt mondta: »Most, hogy maguk is hamarosan Ausztriába jönnek, úgyis elfogadják ezt.« A válasz erre: »A pénzt elfogadjuk, de nem akarunk átmenni, mert maguk ugyanazok a bolsevikok, akiket kiűztünk. Köszönjük szépen. Ha mi odaát lennénk, nem lenne mit ennünk. Így legalább a húsos pultunk tele van (teljesen német üzlet!).«⁵⁴

Az osztrák diplomata beszámolójában kitért a katonai helyzet és a helyi magyar politikusokkal folytatott beszélgetéseinek bemutatására is. Így sommázta véleményét: „Most, a kommunizmus megszűnése után, a lakosság túlnyomó többsége nem akar elszakadni Magyarországtól. Konzervatív beállítottságuknak megfelelően inkább Magyarországnál maradnának, hiszen az egy monarchia rendezett körülményekkel, és gazdaságilag is hamar regenerálódni fog. Hiszen Ausztriában anarchia van, a tanácskormány már a határnál bolyong [sic!], és gazdasági jövője is kiszámíthatatlan. (...) Azzal a lehetőséggel, hogy Ausztria ezt a területet fegyveresen megszállja, komolyan nem számolnak. Egy ausztriai katonai támadás gondolatát optimista mosollyal fogadják.”⁵⁵

1920 elején, még a magyar béke delegáció Párizsba érkezése előtt a magyar külügyi vezetés igyekezett – informális csatornákon, elsősorban gazdasági ösztönzőkkel – meggyőzni Ausztriát, hogy adja fel a Nyugat-Magyarországra vonatkozó területi igényét. Gratz Gusztáv bécsi követ gazdasági-kereskedelmi engedményekkel kívánt minimális területi engedményt kicsikarni a bécsi kormányzattól.⁵⁶ 1920. január 9-én az osztrák minisztertanács megtárgyalta az osztrák feltételeket: Ausztria 50 vagon papírrért cserébe 500 vagonnyi burgonyát kapna Magyarországtól.

53 MNL OL K27 MTJ 5, 1919. augusztus 16.

54 ÖstA AdR NPA Präs. 6. Liasse Ungarn I/6-V. 1919. október 15.

55 Uo.

56 Schlag, 2001. 323–324.

tól. Magyarország a burgonya helyett inkább élő állatot javasolt ellenértékként, amit Bécs el is fogadott,⁵⁷ így január 28-án a két ország kereskedelmi szerződést kötött.⁵⁸ A rövid, három hónapos határidő azonban jelezte, hogy a két állam viszonya még távolról sem volt jószomszédi, a rendezetlen közös határ kérdése bizonytalanságot, bizalmatlanságot okozott. A szociáldemokrata Karl Renner kormánya a kedvező kereskedelmi feltételek ellenére sem volt hajlandó területi engedményekre. „A nyugat-magyarországi kérdés *res judicata*, és annak is kell maradnia” – hangzott az osztrák kormányzat mindenkori válasza az osztrák békeszerződés aláírása után.⁵⁹

1921. július 26-án a XXXIII. törvénycikk alapján életbe lépett a trianoni szerződés.⁶⁰ Ezt követően a párizsi Nagykövetek Tanácsa felszólította Magyarországot, hogy 1921. augusztus 27-ig ürítse ki az Ausztriának átadandó területet. Azonban augusztus 28-án, a magyar kormány engedélyével felfüggesztették a területátadást. Ennek célja a további időhúzás és a revízió látszatának fenntartása volt.

Ugyanakkor a hosszúra nyúlt határvita és a térségben évek óta alkalmazott politikai erőszak, valamint annak fokozódása (1921) miatt már Bécs és Budapest is egyre inkább hajlott a megegyezésre. Az évek óta elhúzódó határvita gyors és viszonylag fájdalommentes lezárásához, az államközi kapcsolatok rendezéséhez szükség volt az osztrák, illetve a magyar vezetés pragmatizmusára is. A megegyezés 1921. október 13-án, olasz közvetítéssel, a velencei szerződés aláírásával jött létre. Johannes Schober kancellár és Bethlen István miniszterelnök is már úgy érkezett Velencébe, hogy tudatában volt annak, hogy mindkét fél részéről engedményre van szükség, hogy a tárgyalások kibillenjenek a holtpontról. Magyarország elfogadta Burgenland kiürítését és átadását, ezért cserébe Ausztria beleegyezett, hogy Sopronban népszavazást tartsanak (mindkét fél úgy számolt, hogy Magyarország számára kedvező eredmény születik). A velencei szerződés államközi szinten rendezte az Ausztria és Magyarország közötti közös államhatár kérdését. Bethlen utólag is hangsúlyozta a határvita lezárása mögött meghúzódó magyar gazdasági kényszereket.⁶¹

1921. november 13. és december 4. között incidensek nélkül lezajlott az érintett terület kiürítése és Burgenland hivatalos átadása. A budapesti osztrák követ így jellemezte 1921 végén a magyar közhangulatot: „...a lakosság nagy része a velencei szerződésre úgy tekint, mint amely tisztázta a tarthatatlan helyzetet anélkül, hogy hosszasan törné a fejét annak előnyéről és hátrányáról. Különösen a gazdasági körök és azok, akik aggódtak Magyarország balkanizálódása miatt, vélik úgy, hogy a környező erősebb országok gyűrűjébe szorult Magyarország egyetlen kilátása csak a Nyugathoz való közeledés lehet.”⁶²

57 ÖstA AdR BKA KRP 136, 1920. január 9.

58 ÖstA AdR BKA KRP 143, 1920. január 30.

59 Koch-Rauscher-Suppan, 1996. Dok. 475. 1920. január 26.

60 1921. évi XXXIII. tc. In: *Országos Törvénytár*, 1921. július 31. 14. sz. (hozzáférhető még: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1921. Bp., 1922. 197–326.*)

61 MNL OL K27 MTJ 1921. október 16.

62 ÖStA AdR NPA 722 Liasse Ungarn I/4. 1688/1922. 1922. május 2.

A népszavazásra Sopronban és a környező nyolc településen 1921. december 14–16-án került sor, és amint az várható volt, Magyarországnak kedvező döntéssel zárult. Miután a párizsi Nagykövetek Tanácsa elismerte a népszavazás eredményét, 1922. január 1-jén a Tábornokok Bizottsága hivatalosan is átadta Sopront és a környező nyolc települést Magyarországnak.⁶³ A magyar miniszterelnök januárban hivatalos látogatást tett Bécsben. Bethlen és Schober hivatalosan is megerősítették a határvita kompromisszumos megoldását. A bécsi út során, 1922. január 17-én, egy ideiglenes osztrák–magyar kereskedelmi szerződést is aláírtak. A magyar miniszterelnök ezt azzal indokolta, hogy az 1920. téli szerződés már érvényét veszítette, de a rendezetlen területi kérdés útjában állt a szerződés meghosszabbításának. Burgenland átadása és a soproni népszavazás lezárta a határvitát. Bethlen ismét nyomatékosan hangsúlyozta a két ország közötti kereskedelem fontosságát és prioritását a többi – akár a területi – kérdéssel szemben is.⁶⁴

A párizsi Nagykövetek Tanácsa 1920. július 22-én elrendelte, hogy az osztrák–magyar határ kijelölésére egy nemzetközi határmegállapító bizottságot kell létrehozni. A vegyes bizottság egy-egy francia, brit és japán tisztből, illetve egy-egy osztrák és magyar külügyminisztériumi képviselőből állt. Bethlen 1922. januári bécsi hivatalos látogatása során a határkijelölő bizottság munkájáról is egyeztetett. A határkijelölő bizottság feladata volt, hogy javaslatot tegyen az új határvonalról, ha „a kijelölt határ nem vette figyelembe a gazdasági és etnikai adottságokat. (...) amelynek érdekében a helyszínen alapos és részletes felmérést” kellett elvégezni.⁶⁵ A határmegállapító bizottság bejárta a közel 350 kilométer hosszú határszakaszt. Abban az esetben, ha nyelvi-etnikai alapon kétség merült fel egy-egy kisebb terület hovatartozásával kapcsolatban, kikérték a helyi lakosság véleményét is. A lakosság közvetlen véleménynyilvánítását azonban a visszaélések és manipulációk miatt viszonylag hamar fel kellett függeszteni.⁶⁶ Az is gyakran előfordult, hogy egyes települések közvetlenül a Népszövetséghez fordultak panaszaukkal.

A határmegállapító bizottság igyekezett – a lehetőségekhez mérten – a mezőgazdasági birtokkegységeket, a földrajzi, vízrajzi és infrastrukturális adottságokat is figyelembe venni. A helyi lakosság – ha lehetősége volt véleménynyilvánításra, akár a népszavazáson, akár a határmegállapító bizottság helyszíni látogatása során – többnyire gazdasági és nem nyelvi-etnikai vagy nemzeti-nacionalista megfontolások alapján döntött. Fontos azonban leszögezni, hogy a gazdasági faktorok jelentősége nemcsak az osztrák–magyar határ közelében élők döntéseit befolyásolta: az 1920-as karintiai népszavazás is hasonló mintázatot mutatott. A Klagenfurt-medence szlovén nyelvű lakosai a kedvezőbb piaci vonzáskörzetek miatt inkább az Ausztriában maradást választották a délszláv államhoz tartozás helyett.⁶⁷ Pieter Judson megállapításával⁶⁸ összhangban leszögezhető tehát, hogy a több évig tartó

63 Villáni, 1923. 30.

64 MNL OL K27 MTJ 1922. február 3.

65 ÖStA AdR NPA BKA-AA 238 2848/1. 1921. május 9.

66 Villáni, 1923. 51.

67 Weinmann, 2008. 133.

68 Judson, 2017.

osztrák–magyar határvita és a politikai erőszak tartós jelenléte intenzív lökést adott ugyan a nyugat-magyarországi német ajkú lakosság nemzeti identitásának, az egyéni döntéseket azonban a népszavazások során, hogy hová is tartozzon az érintett terület, elsősorban a gazdasági megfontolások, nem pedig a magyar vagy az osztrák–magyánemet nemzeti-nacionalista elvárások befolyásolták.

Összegzés

Mind a mai napig nincs közös olvasata Burgenland kialakulástörténetének. Egyik fél sem veszi kellő mértékben figyelembe, hogy az évekig elhúzódó határvita gyors és pragmatikus lezárását a két ország gazdasági-kereskedelmi egymásrautaltsága és a gazdasági élet életbevágóan fontos újraindítása tette szükségessé.

A keskeny nyugat-magyarországi területsáv birtoklása inkább volt szimbolikus jelentőségű, mint valós gazdasági értékkel bíró nyereség. A belső viszonyok rendezéséhez és a legitimitás biztosításához a bécsi és a budapesti vezetésnek egyaránt külpolitikai sikerekre és működő kereskedelmi kapcsolatokra volt szüksége. A nyugat-magyarországi/burgenlandi kérdés jelentősége abban rejlik, hogy Ausztriának sikerült – egyedül a vesztes országok közül – a békeszerződésében területi nyereséget elérnie. Magyarország viszont azt könyvelhette el sikerként – még ha csak egy rendkívül kicsiny nagyságú területen, Sopronban és a környező nyolc településen –, hogy mérsékelte a trianoni területveszteséget, amit a revízió első állomásként lehetett feltüntetni.

Összességében megállapítható, hogy a határvitába befektetett jelentős politikai, diplomáciai és katonai erőfeszítés nem állt arányban a terület gazdasági és etnográfiai hasznával. Jóllehet a nyugat-magyarországi négy, majd három vármegye a Magyar Királyságon belül fejlett, centrumrégióknak számított,⁶⁹ a többségében németek lakta nyugati határvidék, azaz a Burgenland néven Ausztriához került terület fejlettségében a nyugat-dunántúli vármegyék átlaga alatt maradt.

A korabeli politikai diskurzust és propagandát elsősorban a nemzeti önrendelkezés és a bolsevizmus–antibolsevizmus ellentéte határozta meg, a határvitában elfoglalt álláspontokat és azok változásait mégsem ezek befolyásolták döntően, hanem a gazdasági motivációk. Amikor Ausztria 1918 novemberében hivatalosan igényt támasztott a nyugat-magyarországi vármegyék többségében németek lakta részeire, az osztrák kormányzat nem szállta meg a területet, és egyéb eszközzel sem gyakorolt nyomást annak mihamarabbi átadása érdekében. Az osztrák visszafogottság és kivárásos politika – többek között – a komoly gazdasági kényszerekből következett. Az osztrák lakosság élelmiszer-ellátásához mindenképpen szükség volt a magyar agrártermékekre. Amennyiben Magyarország 1918–1919 fordulóján nem szállított volna élelmiszert Ausztriába, a keleti osztrák nagyvárosok és Bécs lakosai még inkább éheztek volna. A határvitában a magyar stratégia kezdetben az osztrák élelmiszer-függőség kihasználására, az osztrák békeszerződést követően pedig az

69 Jankó, 2021. 228.

időhúzásra épült. A hároméves vita végén a „harcos-revíziós” propaganda ellenére Bethlen István gyorsan elfogadta a velencei szerződés kompromisszumos megoldását, a lépés mögött – bevallottan – szintén gazdasági kényszerek álltak. Magyarország a sokéves kereskedelmi blokádnak miatt rá volt szorulva az osztrák ipari termékekre.

1921 késő őszén a területátadás megnyitotta az utat a két ország kereskedelmi kapcsolatainak rendezése előtt, ami elősegítette Ausztria és Magyarország gazdasági konszolidációját is. Az első világháború után a két ország a politikai és a területi kérdésben jelentkező ellentétek ellenére továbbra is szoros gazdasági-kereskedelmi szálakkal kötődött egymáshoz. Mindkét kormánynak szüksége volt az államközi kapcsolatok normalizálására ahhoz, hogy gazdasági kapcsolataikat hosszabb futamidejű kereskedelmi szerződésekkel szabályozzák. A két ország gazdasági-kereskedelmi összefonódása – az állami és a helyi szereplők, illetve a lakosság szintjén egyaránt – döntően befolyásolta a határhúzás folyamatát, elhomályosítva még a nemzeti-nacionalista érveket is.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)

KüM = Külügyminisztérium

K27 = Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K63 = Politikai Osztály

K69 = Gazdaságpolitikai osztály

ÖStA AdR NPA = Österreichisches Staatsarchiv Archiv der Republik Neues Politisches Archiv (Bécs)

BKA = Bundeskanzleramt

SRP = Staatsratsprotokolle

MRP = Ministerratsprotokolle

2. Kiadott források és szakirodalom

Adlgasser

1995 Adlgasser, Franz: *The Roots of Communist Containment: American Food Aid in Austria and Hungary after World War I*. In: *Austria in the Nineteen Fifties*. Eds.: Bischof, Günter – Pelinka, Anton. New Brunswick – London, 1995. (Contemporary Austrian Studies, 3.) 171–188.

Bencsik

2022 Bencsik Péter: *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években*. Bp., 2022. (Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 11.)

Dujmovits

1992 Dujmovits, Walter: *Die Auswanderung der Burgenländer*. Pinkafeld, 1992.

Fogarassy

1971 Fogarassy László: *A nyugat-magyarországi kérdés katonai története (I. rész: 1918. december – 1921. augusztus)*. In: *Soproni Szemle*, 25. (1971) 4. sz. 291–302.

Gábor

1969 Gábor Sándorné: *Ausztria és a magyarországi Tanácsköztársaság*. Bp., 1969.

Gábor–Hajdu–Szabó

1959 Gábor Sándorné – Hajdu Tibor – Szabó Gizella: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. VI/A. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21. – 1919. augusztus 1. Bp., 1959.*

Győri–Jankó

2009 Győri Róbert – Jankó Ferenc: Nyugat-Dunántúl és Burgenland regionális fejlettségi különbségeinek alakulása 1910 és 2001 között. In: *Soproni Szemle*, 63. (2009) 2. sz. 226–249.

Haslinger

2005 Haslinger, Peter: Die „Arbeit am nationalen Raum“. Kommunikation und Territorium im Prozess der Nationalisierung. In: *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und Vergleichende Gesellschaftsforschung*, 15. (2005) 2. sz. [„Arbeit am nationalen Raum.“ Deutsche und polnische Rand- und Grenzregionen im Nationalisierungsprozess.] 9–21.

Hobsbawm

1998 Hobsbawm, Eric: *Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts.* München, 1998.

Horváth

2020 Horváth Sándor: A trianoni döntés határmenti hatásaiból (Vasi példák alapján). In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, 42. (2020) 127–151.

Jankó

2021 Jankó Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között.* Bp., 2021. (A vidék vonzásában, 2.)

Judson

2017 Judson, Pieter M.: *Habsburg. Geschichte eines Imperiums 1740–1918.* München, 2017.

Kalocsai

2019 Kalocsai Péter: Az első világháború utáni vasúti változások az osztrák–magyar határ mentén. In: *Közlekedéstudományi Szemle*, 69. (2019) 6. sz. 13–26.

2020 Kalocsai Péter: A trianoni béke hatása Vas vármegye közlekedésére. In: *Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle*, 3. (2020) 213–261.

Karner–Kubin–Steiner

1987 Karner, Stefan – Kubin, Ingrid – Steiner, Michael: Wie real war „Mitteleuropa“. Zur wirtschaftlichen Verflochtenheit des Donaumaumes nach dem Ersten Weltkrieg. In: *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 74. (1987) 2. sz. 153–185.

Koch–Rauscher–Suppan

1996 *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich (1918–1938).* Bd. 3. *Österreich im System der Nachfolgestaaten. 11. September 1919 bis 10. Juni 1921.* Hrsg. v. Koch, Klaus – Rauscher, Walter – Suppan, Arnold. Wien, 1996.

Langthaler

2016 Langthaler, Ernst: Food and Nutrition (Austria–Hungary). In: *1914–1918-Online. International Encyclopedia of the First World War.* https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_austria-hungary (letöltés: 2022. április 18.).

Leonhard

2018 Leonhard, Jörn: *Der überforderte Frieden. Versailles und die Welt 1918–1923.* München, 2018.

Manela

2007 Manela, Erez: *The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism.* New York, 2007.

Maul

2011 Maul, Daniel Roger: Appell an das Gewissen. Fridtjof Nansen und die russische Hungerhilfe 1921–23. In: *Themenportal Europäische Geschichte*, 2011. www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1554 (letöltés: 2022. január 20.).

Móricz

2016 Móricz Péter: *Körmend az első világháborúban*. Körmend, 2016.

Murber

2018 Murber, Ibolya: Die Staatswerdung Österreichs und Ungarns zwischen 1918 und 1920 im Vergleich. In: *Die junge Republik. Österreich 1918/19*. Hgg.: Kriechbaumer, Robert – Maier, Michaela – Mesner, Maria – Wohnout, Helmut. Wien, 2018. 188–201.

2021 Murber Ibolya: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után*. Bp., 2021. (Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 10.)

Nagy

2019 Nagy Adrienn: A háterszág rejtőzködő gazdasági stratégiái az első világháborúban. Csempészet az osztrák–magyar határ menti Vas megyében. In: *Múltunk*, 64. (2019) 4. sz. 164–199.

2020a Nagy Adrienn: Határváltozások és csempészet. Fejezetek a nyugati határtérség lakosságának mindennapjaiból (1914–1926). In: *Századok*, 156. (2022) 3. sz. 585–614.

2022b Nagy Adrienn: A nyugat-magyarországi lakosság mindennapjai a csempészet árnyékában. In: *A Different Look at Trianon. Discourse, Culture, History. Inne Trianon. Diskurs, kultura, historia*. Eds.: Kaczmarek, Karolina – Kornatowski, Paweł – Lewandowski, Marcin – Piotrowiak-Junkiart, Kinga. Poznań, 2022. 117–129.

Népszámlálás

1912 *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. rész. *A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Közread.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1912. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 42.)

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States

1947 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919*. Vol. X. Ed.: Fuller, Joseph V. Washington, 1947.

Pogány

2015 Pogány Ágnes: A nagy háború hosszú árnyéka. Az I. világháború gazdasági következményei. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk.: Tomka Béla. Bp., 2015. 257–281.

Révész

2020a Révész, Tamás: The Land of Peace? The 1921 Borderland Conflict of Burgenland in the International Context. In: *Südost-Forschungen*, 79. (2020) 124–149. <https://doi.org/10.1515/sofo-2020-790109>.

2020b Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam hadserege 1918–1919-ben*. Bp., 2020. (Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 4.)

Sandgruber

1996 Sandgruber, Roman: Die österreichische Ernährungssituation und die burgenländische Landwirtschaft. In: *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*, 95. (1996) 191–198.

Schlag

2001 Schlag, Gerald: *Aus Trümmern geboren... Burgenland 1918–1921*. Eisenstadt, 2001.

Scott

1987 Scott, James C.: *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, 1987.

Székely

2020 Székely, Tamás: The Agony of Historic Western Hungary and the Birth of Burgenland (1914–1921). In: *Studies on National Movements*, 6. (2020) 102–139.

Szinai

1969 Szinai Miklós: A Magyar Tanácsköztársaság és Ausztria kapcsolataihoz. Otto Bauer levele Kun Bélához. In: *Századok*, 103. (1969) 2–3. sz. 449–470.

Tóth

2020 Tóth Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*. Pécs, 2020.

Ujváry

2021 Ujváry Gábor: „Hűség városa, légy hű öre önmagadnak.” *Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út*. Sopron, 2021.

Villáni

1923 Villáni Frigyes: *Jelentés a soproni népszavazásról és a magyar-osztrák határ megállapításáról*. Sopron, 1923.

Weinmann

2008 Weinmann, Ute: Die südslawische Frage und Jugoslawien. Grenzziehungen im Süden Österreichs unter besonderer Berücksichtigung der Kärntenproblematik. In: *...der Rest ist Österreich. Das Werden der Ersten Republik*. Hrsg. v. Konrad, Helmut – Maderthaler, Wolfgang. Wien, 2008. Bd. I. 119–138.

Werner–Zimmermann

2002 Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte: Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen. In: *Geschichte und Gesellschaft*, 28. (2002) 4. sz. 607–636.

Wolf

2010 Wolf, Nikolaus: 1918 als Zäsur? Die wirtschaftliche Entwicklung und die Periodisierung der neueren Geschichte Ostmitteleuropas. In: *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und Vergleichende Gesellschaftsforschung*, 20. (2010) 1–2. sz. 30–52.

IBOLYA MURBER

ECONOMIC ASPECTS OF THE AUSTRO–HUNGARIAN BORDER DISPUTE
AFTER THE WORLD WAR I

The possession of the narrow border strip in western Hungary was more of a symbolic nature than real economic value in the crisis management of the two states. For internal consolidation and legitimacy, Vienna and Budapest both needed foreign policy successes and lively trade relations. When Austria officially laid claim to the predominantly German-speaking areas of German-West Hungary, it did not occupy the area and used no other means to pressure the area transfer. Behind Vienna's wait-and-see policy were—among other things—serious economic coercion. In the border dispute, the Hungarian strategy was initially based on the exploitation of Austrian food dependence. Following the Austrian peace treaty this policy shifted to time drag. Despite political and territorial unrest, the economies of Austria and Hungary remained closely intertwined after the First World War. The transfer of territory in late autumn 1921 made it possible to normalize trade relations and thus contributed to the consolidation of both states. Overall, the significant political, diplomatic and military efforts invested in the border dispute were not balanced with the economic and ethnographic benefits of the area.

Fekete éjszakában az éjszaka feketézői

Csempészek mindennapjai a nyugati határsávban, 1918–1922

Az osztrák–magyar határszakaszon az első világháború kirobbanásáig – a Habsburg Birodalmon belüli vámuniónak köszönhetően – a feketézés, azon belül a csempészet egyes formái szinte ismeretlenek voltak. Mi több, ezen jelenségek még az első háborús év végéig is csak szórványosan fordultak elő a térségben. Ez nem jelenti azt, hogy a csempészet és a hozzá kapcsolódó tevékenységek 1914-ben minden előzmény nélkül bukkantak volna fel a nyugati határvidéken. A feketézés inkább csak a világháborús generáció számára volt újdonság és ismeretlen, mivel évtizedes tapasztalatát a vámunió (1850), illetve a vám- és kereskedelmi szerződések határozták meg. A határ mentén élők az áru- és személyforgalom előtt teljesen nyitott – belső – határral találkoztak addigi életük során. Bár itt is voltak hosszabb-rövidebb időszakok, amikor főként állategészségügyi szempontból kiviteli zárlatot rendeltek el lábasjóságokra, de a korlátozások – a magyar–román vagy a magyar–szerb határszakaszokon elrendeltekkel ellentétben – a nyugati határsávban nem váltottak ki nagymérvű csempésztevékenységet. Ekkoriban a csempészet mértékét tekintve nemcsak a világháborús években tapasztalttól, hanem a 19. század első évtizedeiben, a vámjogszabályok korában megélt feketézéstől is messze elmaradt.¹

1915 őszétől a feketegazdaság – országos és helyi szinten is – egyértelműen nagyobb méretet öltött, mígnem a második háborús év végére, a makroszintű (állami/kormányzati) törekvések ellenére – vagy épp azok hatására – már a helyi lakosság mindennapi tapasztalatának részévé vált.² Az ezt követő hónapokban, években az árdrágító visszaélésnek, üzérkedésnek minősített csempészet³ a nyugati törvény-

* A szerző az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Modernkori Magyarország Doktori Programjának doktorjelöltje (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

1 Bővebben: Horváth G. K., 2013. 405–498.

2 A folyamatról és a határtérség változó kapcsolatrendszeréről bővebben: Nagy A., 2019, 2022.

3 A világháború előtt Magyarországon a jövedéki büntetőjognak – melynek hatálya alá a csempészet is tartozott – sem alaki, sem anyagi része nem volt külön törvénybe foglalva és egységesen szabályozva. Több-éves kodifikációs folyamat vezetett el ahhoz, hogy a – mai értelemben vett – ‘csempészet’ a magyar gazdasági és vámjog törvényi gyakorlatának részévé váljon. Eleinte az – 1916. évi IX. tc. értelmében – árdrágító üzérkedésnek minősített ‘csempészet’ fogalma alatt nemcsak az ország- és/vagy vámhatáron át történő tiltott áruszállítást értették, hanem a nyereszkeresési célú, hatósági engedély nélküli, nem hivatásszerűen végzett belföldi árufuvarozást és kereskedelmi tevékenységet is. Az árucsempészet első hivatalos törvényi meghatározására az 1920. évi XV. tc.-ben került sor, amelyben a – továbbra is árdrágító visszaélésnek titulált – csempészügyek jogi megítélésében nemcsak a külföldre, hanem az ország megszállt területére (például Anschluss-terület) történő engedély nélküli kiszállítás tényállása is megjelent. A mai értelemben hasz-

hatóságokban – különösen Vas vármegyében – olyannyira élő gyakorlattá vált, hogy előfordulását a hatóságok már 1918 februárjában más határszéli megyék viszonylatában is a legintenzívebbnek minősítették.⁴

A háború végén aranykorát élő csempészet tartós jelenléte – és még közel egy évtizedes virágzása – bizonyította, hogy a határvidék tradicionális társadalmi folyamatait felülírni akaró, politikailag konstruált kettészakítottság a helyiek számára idegen volt. A „felülről íródott” törvények nem találtak közös nevezőt a lokális (vármegyei/lakossági szintű) érdekekkel, a határ menti lakosság évtizedes, határon átívelő (transborder) kapcsolataival. A helyiek – a hatalom szempontjából nézve – „elutasító” reakciója, a rendeleteket megszegő, mintegy „semmibe vevő” protestáló magatartása voltaképp a számukra egyre inkább jövedelmező gazdasági kötelékek fenntartását és erősítését szolgálta. Ezt viszont a legális forgalmazási és értékesítési csatornák makroszinten bevezetett korlátozása – a határrezsim kiépülése⁵ – miatt időlegesen csak a csempészet révén lehetett biztosítani. 1918 őszére így egyértelmű realitássá vált, hogy a súlyos élelmiszerválsággal küzdő szomszédos osztrák tartományokat és a császárváros éhező lakosságát a nyugati határon átjutó – helyi kapcsolatokkal rendelkező magyar, illetve többnyire osztrák illetőségű – csempészek látják el (továbbra is) alapvető élelmiszerekkel, mégpedig a dunántúli vármegyék „termő vidékeiről” közvetítő kereskedelem útján beszerzett agrártermékekkel.

Ebből a helyzetből fakadt az 1918. november 18-án kelt osztrák államtanácsi nyilatkozat, amelyben a súlyos élelmiszer-ellátási problémákkal küzdő, „önállóságra ítélt” Német-Ausztria kilátástalannak tartott helyzetét felismerve és ki is használva bejelentette igényét – a Magyarország integráns részeit képező – Pozsony, Moson, Sopron és Vas vármegyék zárt német településterületeire. A mindvégig kártartóan képviselt álláspontot az előzetes békefeltételekre adott – 1919. július 16-án kelt – 311. sz. válaszjegyzékben az osztrák kormány megerősítette. Hivatkozva egyebek mellett arra az ütőképessé váló és sok esetben félrevezető statisztikai adatokkal is alátámasztott érvre, mely szerint a terület gazdaságilag nélkülözhetetlen Ausztria számára, és amelyre Bécs élmezőnye érdekében mindenképp szükség van.⁶ A jegyzék állításait, a statisztikai adatsorok realitását a magyar delegáció – a saint-germaini békeszerződés aláírása után közel négy hónappal – Neuillyben, az 1920. január 19-én kiegészítésként átadott jegyzékcsoporthoz részeként, a Nyugat-Magyarországról szóló XV. sz. kísérőjegyzékben megcáfolta. Mindazonáltal a magyar érvelést már nem vették figyelembe, mivel a béketervezetet már napokkal korábban lezárták.⁷

nált 'csempészet' mint vámjövédéki kihágás végül csak az – 1926. július 1-jén hatályba lépett – 1924. évi, a vámjog szabályozásáról szóló XIX. tc.-ben jelent meg először önálló tényállásként a különböző vámbűncselekmények között.

4 „A vármegye vezet...” Miniszteri leirat a csempészés ellen. In: *Vasvármegye*, 1918. február 20. 2.; Csempészés Vas megyében. In: *Rábavidék*, 1918. február 24. 2–3.

5 Bencsik, 2020. 6–7.

6 Hamis adatok alapján csatolták Nyugat-Magyarországot Ausztriához. In: *Vasvármegye*, 1924. október 5. 2.; Lein, 2012. 8–9.

7 *A magyar békeszerződés*, 1920. 354., 455–473.; Lein, 2012. 12–13.

Az említett jegyzék is tartalmazta, továbbá a határvidék közvetlen mindennapi tapasztalatai mutatták, hogy az elcsatolt nyugat-magyarországi részekből összeálló, többnyire passzív termőterületű Burgenland a Rába-vidék, illetve a Dunántúl hátszaga nélkül aligha járulhat(ott) hozzá Bécs élelmezéséhez.⁸ Különösen, hogy a stájer és az alsó-ausztriai területeket, valamint a császárvárost már a Monarchia évtizedei alatt, illetve a háborús évek nélkülözései közepette sem csak közvetlenül Nyugat-Magyarország látta el, hanem jóformán a Dunántúl egésze. Ráadásul a háború kitörése óta nem a legális kivitel útján, hanem a szűken vett határtérségen keresztül kibontakozó, majd 1916-tól egyre szélesebb területen virágzó csempészet, illetve tranzitforgalom révén.

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a nyugati határrégióban mi motiválta, illetve milyen mechanizmusok jellemezték a háború végére egyre prosperálóbb csempészhalozatok ténykedését. Kik, hogyan és mikor használták ki saját maguk és megbízóik érdekében a megváltozott szocioökonómiai körülményeket? Miként kamatoztatta helyismeretét, összeköttetéseit és a „rejtett” áruszállításban szerzett egykorú tapasztalatait a helyi vállalkozó szellemű lakosság az újonnan meghúzott határok mentén? Milyen típusú csempésztevékenységek folytak a határ mentén az első világháborút, majd a határváltozásokat követően?

Historiográfiai kitekintés

Az elmúlt években többnyire csak elvétve születtek – egy-egy időszakra és/vagy tájegységre koncentrálnó színopszis jellegű – történeti és/vagy néprajzi írások, melyek a csempészet jelenségének, hátterének és táji jellegének egy-egy szegmenséről adnak partikuláris képet. A csehszlovák–magyar és a román–magyar határsávban folyó illegális gazdasági tevékenységek történetével idehaza – önálló kutatási témaként is – már többen foglalkoztak. Tárgyalta a kérdést többek között Boross Zoltán és Farkas Ottó, akik a két világháború között és azt követően Medvesalján üzérkedő csempészek – kollektív és egyéni emlékezetre épített – történeteit gyűjtötték össze.⁹ Ugyancsak a magyar–csehszlovák határ viszonylatában végzett kutatásokat Viga Gyula, aki a két világháború közötti bodrogközi csempészet interetnikus vonatkozásait mutatta be.¹⁰ Hasonlóan lényeges megemlíteni az északi – főként az Ipoly menti – csempészet két világháború közötti története kapcsán Máté

8 Gabonatermelés tekintetében az elcsatolásra ítélt Felsőőri, Németújvári, Pulyai és Nagymartoni járások évtizedek óta passzív területnek számítottak, és szükségleteiket behozatal vagy a szomszédos járásokkal folytatott kereskedelem révén fedezték. 1919-ben egyébként Vas és Sopron vármegyék termékeny(ebb)nek számító belső járásai is gyenge termést produkáltak, így saját erőből még kevésbé tudták kompenzálni nyugati területeik növekvő igényeit. A nyugat-magyarországi kérdés megoldásáról. In: *Vasvármegye*, 1919. október 24. 2–3.

9 A történeti Gömör és Nógrád vármegyék határán lévő mikrorégió csempésztörténetével foglalkozott még: Dobosy, 1984. 53–61.; Boross, 1985. 179–183.; Kovács, 1988. 101–109.; Paládi-Kovács, 1997. 391–412.; Bozó, 2006. 147–153., 370–378.; Farkas O., 2015.

10 Viga, 1990. 162–163.; Viga, 1994. 243–247.

György vizsgálódásait.¹¹ Szűts István Gergely is foglalkozott még a témával, aki a Bódva-völgy – nevezetesen Jablonca és Derenk – kapcsolathálóinak Trianon utáni (át)alakulását vizsgálta.¹² Farkas Gyöngyi, jórészt nyomozati és periratokra építve, esetek elemzésével tanulmányozta a magyar–csehszlovák határ térségében, főként az 1950-es évek elején zajló, több szereplőt foglalkoztató, kölcsönös bizalomra épülő, haszonszerző csempészakciókat.¹³ Végül az északra irányuló feketézést illetően fontos kiemelni Bencsik Péter – útlevélügygel, (kis)határforgalommal és határátlépéssel foglalkozó számos munkája¹⁴ mellett – azon monográfiáját, amelyben összehasonlító szándékkal több fejezetben is kitekint az 1920-as évekbeli Magyarország valamennyi határvonalán intenzíven folyó csempészetre.¹⁵

A keleti határsáv kutatása tekintetében megemlíthető Nagy Botond, aki a magyar–román határon fekvő – Háromszék és Brassó – vármegyék határszéli lakosai között kialakult kölcsönös függőségi viszonyt mutatta be az 1880-as években.¹⁶ Szilágyi Levente már egy szűkebb térre és közel egy évszázados periódusra koncentrált kutatásait. Disszertációjának fókuszába egy magyar–román határ mentén fekvő településpárt, a történeti Szatmár vármegye két szomszédos települését állította. Azt vizsgálta, hogy miként élte meg 1918 után a határ létrejöttét az addig szoros kapcsolatokat ápoló Csanáros és Vállaj lakossága, illetve milyen hatással volt a változás többek között a gazdasági összeköttetéseikre, valamint az illegális gazdasági tevékenységek kibontakozására.¹⁷

Mindezekhez viszonyítva az osztrák–magyar – valamint a jugoszláv–magyar – határon átnyúló két világháború közötti csempészet alig került a kutatások fókuszába, illetve előbbi eddig kevésbé számított kurrensnek a korabeli politikatörténeti eseményekhez, a paramilitáris csoportok tevékenységéhez vagy a soproni népszavazáshoz képest. Ugyanakkor napjainkban már egy-egy hosszabb-rövidebb bekezdés vagy gondolatsor erejéig több Nyugat-Magyarország- és Burgenland-kérdéssel foglalkozó munka érinti, illetve taglalja a nyugati határon át Ausztriába irányuló intenzív illegális kereskedelem „történelem-, illetve régióformáló” szerepét.¹⁸ Egyelőre átfogó jellegű monografikus munka nem született az osztrák–magyar határ menti csempészet két világháború közötti történetéről.¹⁹ Ugyanakkor Gábor Sándorné, Móricz Péter, Murber Ibolya és Horváth Sándor is szentelt az 1910–1920-as évekbeli feketezés, illetve illegális árucserre egy-egy aspektusának hosszabb lélegzetű, helyi sajtóforrásokra és levéltári anyagokra épített tanulmányt, illetőleg könyvfejezetet.²⁰

11 Máté, 2020a 3–29.; Máté, 2020b 95–104.

12 Szűts, 2006. 23–39.; Szűts, 2008. 63–89.

13 Farkas Gy., 2014. 493–502.

14 Bencsik, 1999. 357–372.; Bencsik, 2003; Bencsik, 2019.

15 Bencsik, 2022.

16 Nagy B., 2007. 182–203.

17 Szilágyi, 2013.

18 Jankó-Tóth, 2008; Murber, 2018. 1293–1320.; Kalocsai, 2019. 13–26.; Kalocsai, 2020. 213–261.; Tóth, 2020; Murber, 2021.

19 Az első világháború alatti csempészetéről bővebben: Nagy A., 2019. 164–199.; Nagy A., 2022. 585–614.

20 Gábor, 1969; Móricz, 2016; Murber, 2017. 38–50.; Horváth S., 2021. 127–151.

A csempészet motivációi és áruszerkezete

Az első világháború teremtette nehéz gazdasági helyzet, a Monarchia egységes piacának, gazdasági keretének sorvadása, illetve különösen az osztrák élelmiszerellátás nehézségei kedveztek az illegális gazdasági tevékenységek, árdragító visszaélések kibontakozásának.

A határtérségben 1916-tól egyre inkább virágzó csempészet térnyerése több egymásból következő tényező találkozásának eredménye volt. A folyamatot alapvetően befolyásolta a két ország közötti mindenkori viszony, illetve annak (meg)változása.²¹ Fontos kiemelni még az állami készletgazdálkodás, a kötött forgalom bevezetését is, vagyis a „rögtönözve kiszervezett”²² hadigazdaság lépcsőzetes, gyors egymásutánban hozott kontraproduktív lépéseit (például ármaximálás, jegyrendszer, rekvirálás, monopolhelyzetű felvásárló-elosztó központok), valamint ezen reaktív és többnyire kényszerű, inkonzisztens állami intézkedésekre adott lakossági (mikroszintű) válaszreakciót, a termelők és forgalmazók részéről kibontakozó viszatartási és felhalmozási politikát. Mindezek negatív következménye volt, hogy az alapvető élelmiszerekhez szinte csak a legális értékesítési és forgalmazási csatornák megkerülésével, a feketepiacon lehetett hozzájutni. Ez egyre növekvő élelmiszerellátási nehézségekhez és megélhetési gondokhoz, vagyis az állami közellátás és közéletmezés kudarcához vezetett, és tovább ösztönözte a csempészet térnyerését.²³ Az osztrák határvidék igényeinek és növekvő szükségleteinek – egyre inkább – rentábilis kielégítése,²⁴ a határszélen kialakult nagy fokú árkülönbséget,²⁵ valamint a minőség- és termelésbeli különbségek is tartós jelenséggé formálták a csempészetet.

Az előzőekben felsorolt általános okok mellett a csempészeknek számos egyéni indíttatása is lehetett. Többeket a kalandvágy, esetleg bűnelkövetői profiljuk

21 A hatósági jelentések szerint az esetek száma alapján az 1920-as évek elejéig a legnagyobb mértékű csempészet az osztrák–magyar határszakaszon folyt. A feketézés azonban az évtized második felére, az osztrák–magyar kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok normalizálódásával jelentősen visszaesett, miközben a csehszlovák–magyar határvonalon – a rendezetlen és feszült államközi viszonyok következtében – tartósan virágzásnak indult.

22 Hatos, 2018. 23.

23 Az országos közellátás és a háborús piac működésének nehézségeiről, a feketézésnek a paraszti társadalomban való térnyeréséről bővebben: Bódy, 2018. 151–194.; Csíki, 2018. 283–305.

24 A nyugati határtérség élelmiszer-feleslegének voltaképp nem volt belső piaca, a helyi mezőgazdasági termékeket – már jóval a háború előtt, állami támogatással – az osztrák (grazi, bécsi) piacokra szállították, vagyis a szomszédos osztrák tartományok fogyasztói rétegében találták meg fizetőképes felvevőpiacukat.

25 Ausztria szabadárpiacai egyértelmű konkurenciát jelentettek a maximalizált – mesterségesen alacsony hatósági – árakat bevezető magyar államnak. (Különösen hogy a hazai élelmiszerárak európai viszonylatban is a legalacsonyabbak közé tartoztak.) 1918-ban Szentgotthárd környékén (a királyfalvai határszélen) például 50 ezer tojást próbáltak meg kicsempészni. A tojásokat a környék termelőitől 2 korona/6 darab áron vásárolták meg. Stájer területen viszont darabonként 1 koronáért tudták (volna) értékesíteni, ezzel közel 34 ezer korona nyereséget elérve. 1923-ban megkíséreltek kicsempészni 17 malacot is, melyek darabját 13 ezer koronáért vásárolták, majd körülbelül 21 ezer koronáért próbálták volna értékesíteni, ezzel legalább 130 ezer korona nyereséget elérve. Megcsípett csempészek. In: *Rábavidék*, 1918. május 26. 3.; Az alább ide iktatott példa. In: *Harangszó*, 1923. április 22. 133.

- jövedelmező - bővítése,²⁶ a munkanélküliség, ezzel párhuzamosan a könnyű pénzszerzési lehetőség, vagy a tudatlanság és kíváncsiság sodort a csempészet útjára. Megint másokat a kiterjedt - akár rokoni, akár üzleti - kapcsolatháló és kapcsolati tőkék kihasználása ösztönzött, melynek révén lehetővé vált a megtermelt feleslegek vagy a már meglévő raktárkészletek jutányos értékesítése, egyfajta profitmaximalizálás, esetleg némi keresetkiegészítés. Eközben mindannyian kihasználták a határőrizet gyengeségeit, létszámhiányát, leterheltségét, valamint az állami rendelkezések adminisztratív útvesszőit, megkésetttségét, illetve ellentmondásait.²⁷

Az illegális tevékenységeket megsokszorozó tényezők között fontos megemlíteni az új határokat és a megengedő hazai vámpolitikát is. Ezek alapvetően nem a csempészet létrejöttében, hanem inkább fenntartásában váltak fontossá, és egyfajta lendületet, újszerű gazdasági lehetőséget jelentettek a vállalkozó szellemű lakosság számára.

A viszonteladásra szánt termékek palettáját is sok minden befolyásolta. Elsősorban a kereslet és az értékesítéssel elérhető haszon volt a meghatározó. Ebből egészen meglepő és különleges történetek fakadtak. Például amikor a feketepiacon többet fizettek a húsert, akkor megtörtént, hogy a gazdák az „olcsóbb”, ám a közéletben hiánycikknek minősülő gabonát inkább megették az - egyébként békeidőben és pénzszűkében már pár hetes korokban eladott - állatokkal. Az így felhízalt jószágokat levágták és a húsuikat meglehetősen jutányos áron értékesítették. A csempészek számára különösen előnyös volt, ha az áruk nagy tételben beszerezhetőek, illetve felvásárolhatóak voltak egy adott környéken.²⁸ De arra is figyeltek, hogy mekkora mennyiségben, milyen útvonalon és eszközökkel, mely időpillanatban érte meg átszállítani az árukat a határon, illetve hogy tartós vagy romlandó áru átcusztatásáról volt-e szó.

A háború alatt, illetve 1918-1919-ben többnyire gabonafélékkel, liszttel, tojással, tej- és hústermékekkel érte meg kereskedni a feketepiacon. Az 1920-as években a csempészek előbb élő állatokkal, majd feldolgozott élelmiszerekkel, ipari

26 Egyes büntetett előéletű személyek, illetve különböző bűnözői csoportok is - újszerű - megélhetési módot láttak a csempészetben. Miközben mások pénzt nem kímélve személyesen vagy ügynökök révén vásárolták fel a csempészcikket, addig ők spórolva a beszerzésen - bűnelkövetői tapasztalatukat kihasználva és egyúttal bővítve - többnyire összelopták az élelmiszert és egyéb értékeket, majd az eltulajdonított árukat a határ másik oldalán próbálták értékesíteni. 1919-ben egy négytagú tolvajbanda próbált nagy mennyiségben burgonyát, gyümölcsöt, sertéshúst és egyéb élelmiszereket, valamint ruhát kicsempészni. A burgonyát a földeken kiásták, a gyümölcsöt a kertekben szedték össze. A ruhákat és az élelmiszereket egyes házakról lopták. Emellett éjszakánként ellátogattak a vágóhidakra, ahol sertéseket öltek le, majd a húst magukkal vitték. Tetthelyük a Lapincs völgye volt: Rábakeresztúr, Dobrafalva és Rábafüzes térsége. A Lapincs-völgyi tolvajok a bíróság előtt. In: *Vasvármegye*, 1921. január 20. 3.

27 A mindenkori hatalom hozzáállása az illegális árubeszerzéshez nem mindig volt egyértelmű és konzekvens. Az áruszűkében lévő főváros élelmészése sok tiltó rendelkezést felülírt. 1919-ben felvetődött az államilag támogatott, központilag szervezett csempészet szükségessége is, amit - átmenetileg ugyan, de - hamarosan követett az árubeszerzési kirendeltségek felállítása, vagyis a hazai „külkereskedelem” csempészen való megszervezése. Bővebben: Gábor, 1969. 46-59.; 207-238.

28 Többnyire személyes árufelvásárlás útján vagy ügynökök megbízásával a kiskereskedelemben, illetve a helyi gazdaságokban szerezték be az árukat. Ugyanakkor ügyeltek arra, hogy ne keltsenek gyanút, ezért általában nagyobb településeken és több üzletben vásároltak, hogy ne lehessen őket árufelhalmozással vádolni.

termékekkel és élvezeti cikkekkel, vagyis jórészt dohánnyal, borral, cukorral, valamint textíliával teli hátizsákokkal és szekerekkel indultak neki a határnak. Ekkor már nem volt ritka, hogy készpénzt, fegyvereket, nemesfémeket, sőt egyes esetekben kokaint, morfiomot és egyéb gyógyszereket, illetve embereket is megpróbáltak ki- és becsempészni.²⁹ Az áruösszetételben nem volt semmi újdonság: a határ menti feketepiac termékszerkezete gyakorlatilag megegyezett a világháború előtti osztrák, illetve nyugat-magyarországi városközpontok és kereskedelmi vonzásokörzeteik közötti legális áruforgalmi struktúrával. A csempészek tehát illegális úton, de kontinuos módon folytatták a régi árukivitel és -behozatal, ami miatt „nyugaton a helyzet (látszólag) változatlan” maradt.

Az 1918–1922 közötti időszakban leginkább a fegyver, a készpénz és az élő állatok csempészete volt meghatározó a térségben. 1920-ra az állatcsempészet annyira elharapódzott a nyugati határon, hogy úgy tűnt, „mintha minden vágómarha Ausztria felé tartozott volna legelni, befelé sohasem”.³⁰ 1920–1921-ben a határ menti községek, illetve az elcsatolásra váró, úgynevezett Anschluss-terület – a későbbi Burgenland – gazdáinak szarvasmarha-állománya a békeévekbelinek a háromszorosára nőtt.³¹ Ekkor az osztrák érdekeltségek – a maximális árak többszörösét kínálva – tömegesen vásároltak be a Dunántúl vármegyéiben, majd az állatokat az elcsatolásra váró terület gazdáinál helyezték el, akiket az állatok eltartásáért bőségesen megfizettek.³² 1920-ban a Duna menti vármegyék állatforgalmának körülbelül 55–60 százaléka az Anschluss-területre, vagyis egy gyenge termelőképességű, takarmányszegény vidékre, majd onnan az osztrák feketepiacra került. Valójában ez az osztrák taktika kettős célt szolgált. Egyrészt számoltak azzal, hogy Nyugat-Magyarországot – ahogy a megkötött békeszerződések papíron már kimondták – mielőbb Ausztriához csatolják, így pedig az állatok is osztrák földre kerül(het)nek. Másrészt viszont gondoltak arra is, ha a terület mégis Magyarországnál marad, akkor a hatályos kormányrendeleteket kijátszva könnyebb a határ mellől kicsempésztetni az állatokat, mint a belső területekről.³³

Az összevásárolt – egyes esetekben összelopott – állatok átcsempésztésére bevett gyakorlat volt a hamis (tulajdonjog igazolására szolgáló) járlatlevelek kiállít(tat)ása. Egyes esetekben a csempészek vagy megbízóik még a határon való átkelés előtt magyar földön – néha egy-egy állatvásár alkalmát kihasználva – átírták a jár-

29 A világháború kitörésétől egyre intenzívebben virágzó csempészet irányja – az árfolyamkülönbségek, a korona gyengesége, a kincstári haszonrészesezés és a szabadpiaci viszonyok lassabb normalizálódása miatt – időlegesen megváltozott. A kezdeti évekhez viszonyítva az 1920-as évek második harmadában, de leginkább 1925–1926-ban arányaiban több csempészáru – főként cukor, kávé, petróleum, textil- és dohánytermék – érkezett az országba, mint amennyit innen kiszállítottak Ausztriába.

30 Állatcsempészet a nyugati határon. In: *Vasvármegye*, 1921. április 9. 2.

31 Közel hasonló volt a helyzet a lóállomány, a sertés és az aprójószágok szaporodásában is.

32 Magyar marhákat és lovakat akarnak kilopni. In: *Vasvármegye*, 1921. január 13. 1.

33 Az Anschluss-terület körülbelül 1 millió holdat (4000 km²) tett ki, amelyből 650 ezer hold terület állt gazdasági művelés alatt. 1921-re annyi szarvasmarhát zsúfoltak össze a területre, hogy 1 hold (vagyis 0,5 hektár) földre közel egy marha jutott (0,80), miközben az ország produktívabb termőterületein (például az Alföldön) 7–13 hold (vagyis 3–5 hektár) földterületre jutott egy marha. Dunántúl gazdasága veszedelemben. In: *Vasvármegye*, 1921. január 16. 3–4.; MNL VAML IV.405.b./1524.

latleveleket egy határ menti megszállt területen élő – többnyire kettős birtokkal rendelkező – lakos nevére vagy egy hamis névre, amivel egy ellenőrzés során el tudták terelni a gyanút a szállítás célját és nem legális voltát illetően. (Úgy, hogy közben a járlaton megnevezett „tulajdonosnak”, lehet, tudomása sem volt a csempészetéről.) Más esetekben a határon való szerencsés átjutás után pénz vagy némi szíveség fejében rávették a helyi községbírákat vagy jegyzőket, hogy hamis járlatlevelet kiállítva igazolják a jószágok eredetét. Az állatokat azután az „új tulajdonosok” már legálisnak tűnő módon – és nagy haszonnal – továbbadhatták a beljebb eső osztrák területeken.³⁴

A csempészet taktikai és stratégiai elvei

A csempésztevékenységek módjainak legfőbb ismertetőjegyei alapján, a kutatásom során elemzett közel 1000 konkrét eset figyelembe véve, legalább három-négy olyan kategóriát lehet alkotni, melybe az egyes esetek – további altípusokra bonthatóan – külön-külön is beilleszthetők.

Az első kategóriába sorolhatóak az úgynevezett „sötét- vagy feketecsempészek”, akik az árut gyalog vagy szekéren, többnyire éjjel vagy a kora hajnali órákban, járatlan erdei utakon, gyalogösvényeken, sűrű erdővel borított határrészekeken csempészték át, hogy nagyobb esélyük legyen az észrevétlenségre. A Kőszeg környéki csempészek a Kőszeg és Ólmod körüli, illetve a ma Répcekehely (Mannersdorf an der Rabnitz) részeit képező Rótfalva (Rattersdorf), Rendek (Liebing) és Borsmonostor (Klostermarienberg) melletti erdők rejtekében bíztak. De hasonló biztonságot jelentettek a Szentgotthárd környéki őrségi erdők, illetve Szentelek (Stegersbach), Körmend, Vasvár és Sopron erdőségei is.

A határőrizeti szervek munkáját nehezítette, hogy létszámuk nem állt egyenes arányban az ellenőrzésre kijelölt terep kiterjedtségével. Például a Lapincs (Lafnitz) völgyében való járőrözés során a hatósági személyeknek a hegyeken keresztül, erdővel borított zegzugos utakon napi 5-7 kilométert kellett megtenniük. A terep a csempészeknek is lehetőséget adott a járőrök mozgásának kifigyelésére, ami tovább csökkentette azok hatékonyságát.

A csempészek sajátos jelzőrendszert alakítottak ki a határ mentén.³⁵ A Lapincs-völgyi marhacsempészet központjának számító Vörthegey (Wörterberg), Vághegy (Hackerberg), Burgóhegy-Magashegy (Burgauberg-Neudauberg) községekben például asszonyok és gyerekek nappal kendőkkel, éjszaka pedig világítással adtak jeleket.³⁶ Emellett több esetben is segítette a csempészek átjutását, hogy

34 Nem volt egyedi eset, hogy egyes községek előjáróságai hanyagul vezették a marhatörzskönyvi nyilvántartást, ami aztán aligha tette lehetővé a csempészetben részt vevő személyek megállapítását. Állatcsempészet a nyugati határon. In: *Vasvármegye*, 1921. április 9. 2.; A csempészek főhadiszállása Körmend. In: *Vasvármegye*, 1922. január 21. 3.

35 MNL VAML IV.405.b./1523.

36 Más esetekben előfordult, hogy az asszonyokat és a gyerekeket a terep felderítésére – egyfajta előőrsként – üres gombás- vagy szamócáskosarakkal küldték előre. De volt, ahol fűtyüléssel, különböző jelszavak kiabálásával, kézjelekkel hívták fel a figyelmet a veszélyre vagy az átjutás lehetőségére.

a stájer határt képező Lapincs folyón száraz időben könnyen át lehetett kelni. Emiatt voltak, akik éjszakánként az állatokkal együtt próbálták átjutni a folyón, esetleg kosarakba vagy valamilyen vízhatlan anyagba rejtették az árut, amit átúsztattak a vízben. A csempészek a fokozottan ellenőrzött hidakat elkerülve a befagyott és a megáradt folyón keresztül is megkísérelték az átjutást. Ez már nem volt veszélytelen vállalkozás, mivel akadtak, akik belefelladtak a megáradt, gyors sodrású folyóba.³⁷

A kockázatosabb akciókat általában férfiak végezték. Ugyanakkor az illegális kereskedelmi tevékenységekbe – kisebb és könnyebb áruk kicsempészésekor vagy jeleket adó előőrsként – sok esetben gyerekeket és asszonyokat is bevontak. A gyerekek esetében a gyanútlanág, a fürgeség és a büntethetlenség számított, a nők esetében pedig a tapintat, a tisztesség és az erkölcsi normák követése nehezítette a leleplezést és a számonkérhetőséget. Különösen hogy 1918 tavaszáig, az „asszonyrendőrök” és a „motozónők” (határrendőrnők) megjelenéséig, a férfiaknak illetlenség volt a csempészasszonyok toalettjében, a kabát vagy szoknya alatt rejtőző holmik felkutatása céljából vizsgálgatni.

A gyalogos csempészek számos furfangot eszeltek ki, hogy kijátsszák a határőrizetet. Ha kellett, nemcsak titkos ösvényeken és megáradt folyókon keresztül keltek át, hanem sóskaeszedés vagy egyéb mezei munkák közben is átrándultak a határon. Nemcsak hátizsákba és kosarakba, hanem az alsószoknya fodraiba és a mellénybe is rejtettek könnyebb árut, illetve előfordult, hogy tejeskannába bort töltöttek, zsír fölé tejet öntöttek, vagy élelmiszert rejtettek lőporos hordókba, illetve valamilyen kettős fenekű, kettős falú ládába, tartályokba. Asszonyok próbáltak csecsemőruhába öltöztetett, rummal vagy pálinkával elkábított malacokat is babakocsiban, esetleg a karjukon dédelgetve átjuttatni a határon. Mások különböző fűzők használatával terheséget színelve igyekeztek némi sajtot, vaját vagy lisztet átcsempészni. Emellett akadtak, akik kalapdíszbe bújtatott briliánszal, szappanba rejtett vagy ingbe varrt arany húszkoronásokkal, illetve koporsóba rejtett csipkével is kísérleteztek. A hatóságok az új típusú és különleges bűnjeleket – mint például az ágfalvai asszonyok körében divatosná vált, kettős szövetsből varrt és matracszerűen leöltöztetett „matracnadrágot” is³⁸ – rendszerint bevitték a rendvédelmi hivatalokba, ahol szemléltető oktatással tanították azok felismerését.

A gyalogos, hátizsákos csempészeknél némileg könnyebben ellenőrizhetőek – vagy legalábbis előbb felismerhetőek – voltak a szekeresek és kocsizók. Ők a kettős birtokok rendszerét, illetve az úgynevezett határszéli igazolványokat ki- és felhasználva legtöbbször élelmiszer-szállítás és takarmányfuvarozás leple alatt, vagyis legálisnak számító határátlépés során csempészték ki az árukat.³⁹ Leggyakrabban a szekerek

37 Vízbe fúlt csempésznők. In: *Rábavidék*, 1918. július 28.; Megfagyott csempész. In: *Vasvármegye*, 1922. február 1.; A Rábába fúlt csempész. In: *Vasvármegye*, 1924. április 23.; Vízbe fúlt csempész. In: *Új Barázda*, 1924. június 14.

38 Csempészik az élelmiszereket. In: *Soproni Napló*, 1917. január 11. 2.

39 A Trianonban megvont határvonal sokszor korábban egységes földbirtokokat vágott ketté, amivel elválasztotta a birtokos földjét annak lakóhelyétől, így megnehezítve a föld megművelését. A határ által kettészelt földek tulajdonosait nevezték a korszakban kettősbirtokosoknak, akiknek egzisztenciájuk fenntartása – földjeik művelése, terményeik értékesítése – érdekében az egyik ország területéről a másik ország területére kellett naponta ingázniauk. Zökkenőmentes határátlépésük biztosítására birtokos határszéli úti

különböző rakományai alá rejtették el azokat. Akadtak, akik a határon egyszerűen átlegeltették a marhákat vagy átkocsiztatták az értékesítésre szánt lovakat.⁴⁰ A kőszegi határnál fordult elő, hogy trágyát próbáltak négyes fogattal átszállítani, arra hivatkozva, hogy „nagy a domb, és két tehén nem bírja felhúzni a szekeret”. Csakhogy a dombra érve az egyik befogott tehén eltűnt, és már a másik is „készülődőtt kifelé”.⁴¹

Ismeretes, hogy a határ pontos kijelölése, demarkálása is sokszor teremtett egyedi helyzeteket a határsávban, ezzel mintegy elősegítve a csempészek munkáját. Így történt, hogy a borcsempészet egyik központjának számító Hámortó (Hammersteich) községben – a kőszegi határkiigazítás következtében – a határ középen szelt ketté egy házat: a magyar területre került pincéjének a bejárata Ausztriában volt. A csempészek az épület pincéjének Magyarország felőli részén ajtót vágtak, majd itt bevitték a bort, és mire a másik ajtón kivitték, már Ausztriában voltak. A csempészek így anélkül szállíthatták át az árut a határon, hogy abban határsértés vétségére hivatkozva bárki is megakadályozta volna őket.⁴² Az új államhatár hasonlóan kettévágott istállókat, ólakat, fészereket, kerteket és malmokat, ezzel is álcát nyújtva a csempészeknek.

A csempészek sok esetben nemcsak egyéni indítatásból és saját zsebre dolgoztak, hanem például kereskedőkkel is összekötetésben álltak, akiktől előbb pénzt vettek fel. Az összegekből bizományosként különféle árukat vásároltak össze, majd raktárakba csempészték ki, illetve üzérkedés céljaira felhalmozták azokat. Ilyenkor többfős csempészbándákat alakítottak, melyek tagjait határon innen és túl élő, osztrák és magyar lakosokból toborozták.⁴³ A csempészakciókat jól elkülöníthető szakaszokra tagolva és egyes részfeladatokra specializálódott – helyismerettel rendelkező – személyekre építve szervezték meg.

Az 1922. június elején elfogott gasztonyi és nagycsákányi lakosokból álló, 14 tagú csempésztársaság is ilyen bizományi befektetéssel kezdte meg üzemeit. Néhány hónap alatt a helyi vásárokon vagy személyes felvásárlások révén 15–20 ezer tojást, 150–200 kilogramm szárazkolbászt, 5–10 kilogramm sót, 1,5 liter pálinkát, 70 kilogramm marhahúst, 100–200 kilogramm zsírt, illetve 10–20 sertést szereztek be és juttattak át a határon. Általában a megfelelő mennyiség birtokában, éjjelente, négy- vagy ötfős csoportokban szállították a kosarakba és hátizsákokba

igazolványt igényelhetek, ami hamarosan a visszaéléseknek is utat nyitott. A határszéli forgalomról, illetve a kettős birtokosságról bővebben: Bencsik, 1999. 357–372.

40 MNL VAML IV.405.b./1523.

41 Furfangos csempészek. In: *Kőszeg és Vidéke*, 1922. április 2. 3.

42 Hogyan korrigálja az antantmisszió a trianoni határt? In: *Vasvármegye*, 1923. április 5. 3.

43 A csempészbándák létszámát tekintve leggyakrabban 3–8 fős társaságok járták a határt, de idővel nem volt ritka az egy-két tucat tagból álló csoportok feltűnése sem. Nyomoztak például egy 25 nagyszentmihályi (großpetersdorfi) gazdából álló társaság után. A banda tagjai hátizsákokban próbálták a Porpác, Vép és Csénye vidékén összevásárolt kukoricát (egyenként 25–30 kilogrammot) kicsempészni. A vámőrök megpróbálták egy 34 tagú bandát is feltartóztatni, de végül csak 18 főt sikerült elfogniuk és egyet lelőniük. Előfordult, hogy egyetlen vámőr kísérelt meg egy közel 40 fős társaságot feltartóztatni, és két embert sikerült lelőnie. Megvádoltak egy 60 fős csempészbándát is, amely 200 000 korona értékben próbált 31 szarvasmarhát a pinkafői határ közelében kicsempészni. Csempész-problémák a rendőrségen. In: *Vasvármegye*, 1919. január 25. 3.; 31 marha története. In: *Vasvármegye*, 1919. január 28. 3.; Állj vagy lövök! In: *Kőszeg és Vidéke*, 1923. április 1. 3.

rejtett árukat Deutsch Bielingbe (Németbükös). Itt a megbízók vagy újabb bizományosok várták őket, akik gondoskodtak az áruk továbbadásáról.⁴⁴ A legtöbb csempészbandának a legközelebbi osztrák községekben volt raktára, ahol az élelmiszereket felhalmozták. Ilyen áruraktarak működtek Friedberg, Hartberg, Neudau, Burgau, Bierbaum, Fürstenfeld, Fehring, Waltersbach, Katzelsdorf, Aspang, Kirschlag, Wiesmath, Hollenthon és Bécsújhely településeken, ahol általában a hét két napján bevagonírozták a Magyarországról érkezett árukat, és mint „ungarische Ware”-t továbbították Ausztria belső területei felé. Megfelelő mennyiség esetén akár gyalogosan is útnak indultak Bécs és Graz irányába, ahol a kiéhezett lakosságnak magas áron eladták.⁴⁵

A határ sikeres átlépéséhez elengedhetetlen volt, hogy valakik (általában helyi emberek) biztosítsák a csempészek útját a határig és vissza, illetve valamilyen módon – többnyire előttük járva – figyelmeztessék őket a határőrök jelenlétére és mozgására.⁴⁶ Voltak esetek, amikor a határ sikeres átlépését a határon szolgálók megvesztegetése biztosította. A csempészek több esetben is megegyeztek a határőrökkel, hogy azok értesítik őket, ha „tisztá a levegő”, és át lehet menni a határszakaszon. A segítségnek nyilván ára volt, ami függött az átcsempésztett áru milyenségétől és mennyiségétől. A rendvédelmi szervek, a közigazgatási hatóságok, illetve a határőrök csempészetben való érdekeltsége, explicit részvétele, továbbá a gazdasági visszaélések feletti szemhunyása, valamint együttműködése a csempészekkel nem volt egyedi eset. A korlátozó és tiltó rendeletek, a szabályozásokat fizikailag is megerősíteni igyekvő határzár elrendelése, a határőrizeti szervek létszámának növelése, az éjszakai vámőrjáratok cirkálása emiatt (is) vált állandó szélmalomharccá. A lakossággal baráti viszonyt fenntartó végrehajtó szervek következetlensége, a megfelelő ellenőrzés hiánya, valamint a csekély büntetési tételek miatt a kormányzati intézkedések sem preventív, sem represszív hatásukat nem tudták elérni. A néha néha elcsúszott csempészek többnyire könnyedén ülték le a néhány órás, esetleg pár napos büntetésüket, illetve nevetve fizették ki a néhány tíz vagy száz koronás pénzbírságot, hiszen az bőven fedezhető volt a már eladott áruk utáni csempészdíjból, emellett busásan megtérült a később átcsempészendő árukból. Különösen hogy egy Bécsújhelyig tartó 2-3 órás sétáért – az áru minőségétől és mennyiségétől is függően – több száz, néha ezer koronát is kaptak. Márpedig ezt az utat – szerencsés esetben – legalább heti ötször megtették.⁴⁷

44 Elfogtak egy 14 tagú csempésztársaságot. In: *Vasvármegye*, 1922. június 25. 2.

45 Nyugat-Magyarország gazdasági helyzete és a csempészet oka. In: *Pápa és Vidéke*, 1921. szeptember 29. 2–3.

46 A szolgálati utasításuknak maradéktalanul eleget tevő határőrök a gyanúsán nagy hátizsákkal, csomagokkal közlekedő személyeket igazoltatás céljából megállásra szólították fel. A csempészek többsége ekkor inkább a futást választotta. Ugyanakkor a háromszori felszólítás után is menekülők – főként az 1920-as évektől – hamar a Mannlicher-golyók célpontjává válhattak. A halálos áldozatokat is követelő fegyverhasználatot a csempészekkel rokonszenvező – helyi lakosság sok esetben jogtalanul tartotta.

47 Fontos megjegyezni, hogy a csempészet akkor volt bizonyítható, ha az állítólagos csempészt az áruval együtt fogták el. Ha azonban elfogásakor nem találták nála az árut, akkor csak tiltott határátlépéssel vádolhatták meg. Így a csempészek szükség esetén inkább megszabadultak a bizonyítékoktól, vagyis futás közben eldobálták az árut, esetleg gazdátlanul hagyták a csomagokat a határ mentén vagy a vasútállomásokon. Az eldobált holmikat azután később összeszedték, ha tudták.

A feketézők második típusát alkották a „vasutazó” csempészek. A háborús években ez volt a leggyakoribb csempésmódszer, csakhogy míg az országutak, ösvények, erdei átjárók mindegyikére nem jutott elég ellenőr, addig a vasútállomásokon sokkal koncentráltabban és szigorúbb mértékben lehetett érvényesíteni a paragrafust. A kevésbé gyakorlott csempészeket könnyen elfogták, illetve az ülések vagy a fűtőtest alá rejtett faladákban lappangó, a vagon tetejére, szeneskocsiba, vonatkerekek közé rejtett, vashengerbe mélyesztett vagy teherfékre szerelt árut hamar megtalálták. A hatóságok az elkobzott csomagokat, zsákokat összegyűjtötték, majd romlandóság szerint szortírozták. A lefoglalt árut – azokon kívül, amelyeket meg kellett semmisíteni – hasznosították. A hatósági utasításnak megfelelően vagy a kijelölt értékesítő-elosztó központokba szállították, vagy elárverezték, esetleg a Vöröskereszt és a Hadigondozó Hivatal részére utalták, vagy közéletmezési célból – főként az ínségesebb időkben – szétosztották a környék lakói között.

A kihívás a profik leleplezése volt, akik a leghihetlenebb eszközök, módszerek és szerkezetek egész tárházával próbálták leplezni vállalkozásukat. A kabátok, szoknyák, nadrágok alatt legalább egy tucat tolvajzseb (sottenfur) szolgált az áru elrejtésére, ahogy a bőröndök „duplafeneke” is csempészcikket rejtett, de fedeztek fel több méter finom selymet a mozdony első lámpáiba gyömöszölve is. Ahogy találtak több kilogramm lisztet vízhatlan anyagba varrva, illetve mellénybe steppelve, továbbá bádoggal kibélelt zsírszállító cilindert, ezenkívül arannyal, illetve készpénzzel bélelt ruhát. A trükkök idővel az ellenőrző hatóságok előtt is ismertté váltak, de ez nem jelentette ezek elhagyását, inkább csak átalakulását és továbbfejlesztését. Például, amikor a kétfenekű bőrönd trükk ismertté vált, akkor voltak, akik úgy csempészték aranyat, hogy a bőrönd sarkának fémveretét készítették aranyból, amit előbb oxidáltra pácoltak, hogy az arany fénye ne árulja el őket.⁴⁸

A csempészek harmadik csoportját a nagy tételben, vagon- és szekérszám történő feketezésben „utazók” alkották, akiknek a tevékenysége okozta a legnagyobb károkat. Az ebbe a csoportba sorolható csempészek már irodákkal és ügynökökkel dolgoztak együtt, továbbá kiterjedt ügyfélkörrel rendelkeztek. Hamis vámokmányokkal igyekeztek ki- és beszállítani több hektoliter bort, több tízezer kilogramm élelmiszert és több száz millió korona értékű textilárut is.⁴⁹ Ezen kategórián belül sajátos alcsoportot képeztek a katona vagy fegyveres csempészek, akik hivatalos szállítólevél birtokában gyakran milliós értékű élelmiszer-készletet igyekeztek kijuttatni a hivatalos (katonai) szerveknek a határon.⁵⁰ A fegyveres, nagy létszámú, szervezett bandákat nehéz volt feloszlatni, mivel a csoportok tagjai haborús nélkül használták fegyvereiket a pénzügyőrök ellen.

48 Többezer vámcsalási és kihágási nyomozás. In: *Pesti Napló*, 1924. december 14. 10.; Csempészek dalától hangos a sátoraljaújhelyi határ. In: *Uj Nemzedék*, 1925. október 25. 5.

49 Csempészes nagyban. In: *Vasvármegye*, 1923. március 18. 4.; 4 havi fogházra. In: *Kőszeg és Vidéke*, 1923. december 2. 4.; Selyemcsempészet Sopronban. In: *Vasvármegye*, 1924. február 24. 4.; Csempészet a gyorsvonaton. In: *Vasvármegye*, 1924. április 3. 4.; A csempészes nem mindig sikerül. In: *Vasvármegye*, 1924. november 30. 5.; Nagyarányú textilcsempészt lepleztek le Sopronban. In: *Vasvármegye*, 1926. május 19. 4.

50 Zsírscsempész katona. In: *Vasvármegye*, 1918. június 13. 4.; Nagyarányú fegyvercsempészetéről. In: *Kőszeg és Vidéke*, 1920. május 16. 4.; Csempészcsaló katona. In: *Vasvármegye*, 1922. október 4. 3.; Csempészet fosztogattak. In: *Vasvármegye*, 1926. február 12. 4.

Minden kategóriában akadtak alkalmi és főállású, notórius csempészek. Előbbiek illegális tevékenységgel pótolták alacsony jövedelmüket. Utóbbiak esetében a bevételeik döntő hányada az árucsempészetből származott. Közülük sokan korábbi kereskedelmi tapasztalataikat kamatoztatták a csempészet területén.

Összegzés

A világháborús ellátási krízis, az évtizedes bilaterális gazdasági kapcsolatok makroszintű korlátozása, a helyi és az állami érdekek közötti diszkrepancia néhány év leforgása alatt nagy fokú alkalmazkodókészséget követelt a nyugati határrégió lakosságától, miközben a megszokott határjárású stratégiákat is jelentősen átformálta.

A csempészetet a háború alatt, illetve 1919-ig a helyiek számára a túlélés és részben a megélhetés átmenetinek gondolt eszköze, a megváltozott körülményekhez való kényszerű alkalmazkodás egyik formája volt. Az 1920-as években – a határok kijelölése után – a csempészet egyre inkább a társadalmi felemelkedés eszközévé vált. A lakosság többsége már a meggazdagodás érdekében vállalt tudatos döntésként, hosszú távú „befektetésként” tekintett a csempészetre, amely így éveken át a határszéli falvak lakosságának szinte fő keresetévé vált. Voltak tipikus csempészközségek (Ágfalva, Somfalva, Ólmod, Gyanafalva stb.), melyeknek szinte minden lakója – magyar és osztrák egyaránt – idejét és munkaerejét nem kímélve egyedül vagy szervezett csoportokban vállalkozott a jelentős hasznot hozó, bár nem veszélytelen „éjszakai kirándulásokra”. A csempészet azért is futott fel, mert az elcsatolt vármegyerezsekből létrejövő Burgenland – az osztrák reményekkel ellentétben – nemhogy Bécszet, de saját magát sem tudta saját termelésből ellátni. A legfiatalabb osztrák tartomány kis termőterülete miatt szükségletének maximum 60 százalékát volt képes megtermelni.⁵¹ Burgenland saját igényeinek kielégítéséhez a nyugati vármegyék és a magyarországi belső területek kivételére szorult. Az új államhatár két oldalán a fennálló kereslet-kínálatnak köszönhetően a – társadalmi konszenzussal övezett és a hatóságok által is elnézett – csempészet a gazdasági helyzet normalizálódásáig, illetve a kereskedelmi kapcsolatok reorganizálódásáig jövedelmezően virágzott, és a határ mindkét oldalán előnyökkel járt.

A csempészet – mint egy, „a háború utáni gazdaság sovány talaján istenigazából virágzó növény”⁵² – évtizedes megléte bizonyította, hogy a nyugati határtérség sok tekintetben nem elsősorban a magyarországi hátszázhoz kötődött. A helyiek mentális térképén Burgenland az 1920-as évek közepén sem egy idegen világot, hanem a saját világuk folytatását jelentette. Különösen hogy a határon átnyúló feketézés – kockázatosága ellenére is – rendkívül jövedelmező, jelentős ha-

51 Dunántúl gazdasága veszedelemben. In: *Vasvármegye*, 1921. január 16. 3–4.

52 Zalabai Zsigmond (1948–2003) felvidéki író, irodalomkritikus-esztéta fogalmazta meg ezt a gondolatot az Ipoly menti vámórvonal 1919. novemberi kialakítása kapcsán szülőfalujának, az egykor Hont vármegyei, majd a határhúzás után Csehszlovákiához csatolt – 1938–1944 között az első bécsi döntés következtében Magyarországhoz került – Ipolypásztónak és tágabb határ menti környezetének történetét, mikrovilágát feldolgozó munkájában. Zalabai, 1988. 277.

szonnal járó lehetőséget biztosított a helyi vállalkozó szellemű lakosság számára. A helyiek sokkal nagyobb figyelmet szenteltek az osztrák–magyar vámhatáron átnyúló kapcsolathálóik megőrzésére, mint a belső, anyaországi kapcsolatok erősítésére. Ezzel pedig a hétköznapi élet szintjén folyamatosan lázadtak a határszéli gazdálkodást megbénító állami rendelkezések, a prohibíciós törvények, illetve a politikailag – felülről – konstruált kettészakítottság ellen.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL VAML = Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (Szombathely)

2. Kiadott források és szakirodalom

A magyar békeszerződés

1920 *A magyar békeszerződés. A magyar béketárgyalások*. I. köt. Kiad. M. Kir. Külügymin., Bp., 1920.

Bencsik

1999 Bencsik Péter: A kisebb határszéli forgalom Magyarország és a szomszédos államok közt, 1898–1941. In: *Magyar Kisebbség*, 5. (1999) 16–17. sz. 357–372.

2003 Bencsik Péter: *A magyar úti okmányok története 1867–1945*. Bp., 2003.

2019 Bencsik Péter: *Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945–1989)*. Bp., 2019.

2020 Bencsik Péter: *Állami érdek vs. nemzeti érdek. Territorialisizálódás Magyarországon a 20. század első negyedében*. Szeged, 2020. (HistGlob Working Paper, 1.)

2022 Bencsik Péter: *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években*. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 11.)

Bódy

2018 Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. Szerk.: Bódy Zsombor. Bp., 2018. 151–194. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 2.)

Boross

1985 Boross Zoltán: A csempészés emlékei a Medvesalján a két világháború között. In: *Gömör néprajza*. I. köt. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1985. 179–183.

Bozó

2006 Bozó Andrea: A trianoni határon átívelő kapcsolatok a Medvesalján. In: *Palócföld*, 52. (2006) 2. sz. 147–153., 4. sz. 370–378.

Csíki

2018 Csíki Tamás: Piac és feketepiac a falusi társadalomban az első világháború idején. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Évkönyv 2017–2018*. [Hitel – bank – piac. Szerk.: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka.] 283–305.

Dobosy

1984 Dobosy László: *Gömörszőlős. Egy gömöri falu néprajzi monográfiája*. Miskolc, 1984.

Farkas Gy.

2014 Farkas Gyöngyi: Csempészet a magyar–csehszlovák határon az 1950-es évek elején. In: *Piacok a társadalomban és a történelemben*. Szerk.: Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit. Bp., 2014. 493–502.

Farkas O.

2015 Farkas Ottó: *Csempészek fináncúzben*. Bp., 2015.

Gábor

1969 Gábor Sándorné: *Ausztria és a magyarországi Tanácsköztársaság*. Bp., 1969.

Hatos

2018 Hatos Pál: *Az elétkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Bp., 2018.

Horváth G. K.

2013 Horváth Gergely Krisztián: *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében*. Bp., 2013.

Horváth S.

2020 Horváth Sándor: A trianoni döntés határmenti hatásaiból (Vasi példák alapján). In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, 42. (2020) 127–151.

Jankó–Tóth

2008 Jankó Ferenc – Tóth Imre: *Változó erővonalak Nyugat-Pannóniában. Történelmi és földrajzi esszé*. Sopron–Szombathely, 2008.

Kalocsai

2019 Kalocsai Péter: Az első világháború utáni vasúti változások az osztrák–magyar határ mentén. In: *Közlekedéstudományi Szemle*, 69. (2019) 6. sz. 13–26.

2020 Kalocsai Péter: A trianoni béke hatása Vas vármegye közlekedésére. In: *Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle*, 3. (2020) 213–261.

Kovács

1988 Kovács Nándor: A csempészbajtár. In: *Valóság*, 31. (1988) 8. sz. 101–109.

Lein

2012 Lein, Richard: Die „Burgenlandnahme“ 1919–1924. In: *Das Burgenland als internationale Grenzregion im 20. und 21. Jahrhundert*. Hgg.: Graf, Maximilian – Lass, Alexander – Ruzicic-Kessler, Karlo. Wien, 2012. 1–43.

Máté

2020a Máté György: Megélhetési kényszer, alkalmazkodási forma vagy tudatos vállalkozás? A gömöri és nógrádi csempészésről. In: *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 23. (2020) 2. sz. 3–29.

2020b Máté György: A trianoni határok, amelyek összekötnek. Az Ipolymenti csempészésről. In: *Honismeret*, 48. (2020) 6. sz. 95–104.

Móricz

2016 Móricz Péter: *Körmend az első világháborúban*. Körmend, 2016.

Murber

2017 Murber Ibolya: A szentgotthárdi fegyvercsempészes mint a magyar szövetségépítés próbája. In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2017. 2. sz. 38–50.

2018 Murber Ibolya: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. In: *Századok*, 152. (2018) 6. sz. 1293–1320.

2021 Murber Ibolya: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után.* Bp., 2021.

Nagy A.

2019 Nagy Adrienn: A hátszág rejtőzködő gazdasági stratégiái az első világháborúban. Csempészet az osztrák–magyar határ menti Vas vármegyében. In: *Múltunk*, 64. (2019) 4. sz. 164–199.

2022 Nagy Adrienn: Határváltozás(ok) és csempészet. Fejezetek a nyugati határtérség lakosságának mindennapjaiból (1914–1926). In: *Századok*, 156. (2022) 3. sz. 585–614.

Nagy B.

2007 Nagy Botond: Vendégmunka és csempészet a 19. században. Kihágások a magyar–román határ Háromszék és Brassó vármegyei szakaszán az 1880-as években. In: *Korall*, 8. (2007) 30. sz. 182–203.

Paládi-Kovács

1997 Paládi-Kovács Attila: Medvesalja földje és népe. In: *Agria*, 33. (1997) 391–412.

Szilágyi

2013 Szilágyi Levente: *Csanáros és Vállaj kapcsolatainak változása a 20. század folyamán a magyar–román határ kontextusában.* [PhD-értekezés.] Kolozsvár, 2013.

Szűts

2006 Szűts István Gergely: Határváltások a Bódva-völgyében (Jablonca és Derenk kapcsolat-hálójának vizsgálata 1920 és 1945 között). In: *Néprajzi Látóhatár*, 15. (2006) 1–2. sz. 23–39.

2008 Szűts István Gergely: Államhatáron innen és túl. In: *Határlét. Antropológiai tanulmányok Jabloncáról.* Szerk.: Becze Szabolcs – Szűts István Gergely. Miskolc, 2008. 63–89.

Tóth

2020 Tóth Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig.* Pécs, 2020.

Viga

1990 Viga Gyula: *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon.* Debrecen–Miskolc, 1990.

1994 Viga Gyula: A csempészet emlékei a Bodroghözben. In: *Történeti és néprajzi tanulmányok.* Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1994. 243–247.

Zalabai

1998 Zalabai Zsigmond: *Mindenekről számot adok. Hazahív a harangszó.* Pozsony, 1988.

ADRIENN NAGY

BLACK MARKETERS IN THE BLACK NIGHT

EVERYDAY LIFE OF SMUGGLERS IN THE WESTERN BORDER REGION, 1918–1922

The paper will describe the activities of the inhabitants of the Austro–Hungarian border. It will discuss the way in which the interregional economy that had been developed over decades was subjected to the process of political separation of Austria and Hungary. In what way the two states having lost the war and previously co-operated within the Austro–Hungarian Monarchy could regulate the cross-border social and business life that used to be so natural to the inhabitants. The mechanism of the smuggling operations designed and expanded since 1916 along with the associated social strategies will be highlighted. Illustrating the process by which smuggling has transformed from forced adaptation to survival into a means of livelihood and social uplift, a consciously, long-term investment.

A nyugat-magyarországi közlekedési hálózat változásai a trianoni békeszerződés következtében

Jelen tanulmány azt kívánja bemutatni, hogy miként változtatta meg a térség közlekedési hálózatát és közlekedését az első világháborút lezáró békekben (saint-germaini, trianoni) meghúzott új osztrák–magyar államhatár és a későbbi Burgenland területének kiszakítása a történelmi Nyugat-Magyarországból. Előbbi sorokból már kiderül, hogy a vizsgálat tárgyát a történelmi Nyugat-Magyarországnak csak a Dunától délre eső területe, a Nyugat-Dunántúl egy része képezi. Nem volt cél a határmeghúzás és a -korrekciók politikatörténetének bemutatása, amire az elmúlt években több kísérlet is történt.¹ Az elemzés a természetföldrajzi adottságokból adódóan a közúti, a vasúti és a légi közlekedésre terjed ki. A terjedelmi korlátok miatt a tanulmány a közutak esetében csak a főutakkal (állami utak) foglalkozik, valamint ugyanezen okból nem tárgyalja a nagyvasutakra ráhordó szerepet betöltő keskeny nyomtávolságú gazdasági vasutakat és drótkötélpályákat. A térséget átszelő közlekedési folyosók kialakulására és történetére való rövid visszatekintés célja, hogy bemutassa, milyen nagy múltúakat szabdalt fel vagy vágott ketté az új osztrák–magyar államhatár.

Historiográfia

Magyarországon a közlekedés fejlődésének kutatása és történetének feltárása történettudományi módszerekkel csak a 20. század utolsó harmadában vette kezdetét.² Ez a tényező is szerepet játszik abban, hogy kevés hazai közlekedéstörténeti szakmunka érinti a jelen tanulmány témáját. Mivel Burgenland területe 1922 előtt nem alkotott sem földrajzi, sem közigazgatási egységet, az ezt megelőző időszakra vonatkozóan erről a térségről nem készültek külön közlekedéstörténeti feldolgozások. A 20. századdal foglalkozó országos közlekedéstörténeti szintézisek is csak alig érintik a trianoni béke és az új osztrák–magyar határ miatt a Nyugat-Dunántúl közlekedé-

* A szerző az ELTE Berzsényi Dániel Pedagógusképző Központ Történelem Tanszékének habilitált tanszékvezető egyetemi docense (9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4., kalocsai.peter@sek.elte.hu).

1 Murber, 2019, 2021; Székely, 2020; Tóth I., 2020; Ujváry, 2021.

2 Frisnyák, 2001. I.; Kalocsai, 2018. 9–10.

sében bekövetkezett változásokat, gondolok itt Czére Béla,³ Frisnyák Zsuzsa⁴ és Majdán János⁵ munkáira. Ennek oka, hogy a nyugati végeken kisebbek voltak hazánk veszteségei (terület, lakosság, közlekedési infrastruktúra stb.), mint más irányokban, valamint az osztrák–magyar határ menti főbb közlekedési csomópontok (Hegyeshalom, Sopron, Kőszeg, Szombathely, Körmend) Magyarországon maradtak.

A téma historiográfiájának szempontjából meg kell még említeni Eperjesi László tanulmányát, amelynek címe arra enged következtetni, hogy országos szinten valamennyi közlekedési ágazattal foglalkozik, valójában többnyire csak a vasúttal, kisebb részben a vízi utakkal. A publikáció részletesen kitér a trianoni béke vasutakat érintő rendelkezéseire, majd a két világháború között a szomszédos országokkal kötött nemzetközi vasúti forgalomra vonatkozó államközi szerződésekre.⁶ Az egyes közlekedési ágazatok történetét országos szinten bemutató monográfiák közös jellemzője, hogy ugyancsak kevés információt közölnek a békeszerződésnek a Nyugat-Dunántúl közúti,⁷ vasúti⁸ és légi⁹ közlekedésében okozott változásokról. Regionális szinten csupán Vas vármegye esetében készült komplex (közút, vasút, repülés) és a témát részletesen kifejtő közlekedéstörténeti feldolgozás.¹⁰ A vasúttörténeti szakirodalomban országos keretben,¹¹ de nyugat-dunántúli vonatkozásokkal tárgyalja a témát Nagy Tamás¹² és Majdán János egy-egy tanulmánya.¹³ A szóban forgó régióra fókuszálva a legújabban Kalocsai Péter publikált az első világháború után az osztrák–magyar határ mentén bekövetkezett vasúti változásokról.¹⁴ Regionális szinten még az államvasútra,¹⁵ a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasútra (GYSEV)¹⁶ és a Sopron környéki vasúti mellékvonalakra vonatkozóan kell egy-egy publikációt kiemelni.¹⁷ A vizsgált régió közúti¹⁸ és légi közlekedésével kapcsolatban ugyancsak pár olyan művet lehet megemlíteni, amelyek érintik a trianoni békeszerződés következményeit.¹⁹

3 Czére, 2000.

4 Frisnyák, 2001.

5 Majdán, 2014.

6 Eperjesi, 1994. 141–180.

7 Tóth Ernő, 2001; Tóth L., 1995.

8 Kovács, 1997; Mezei, 2009.

9 Csanádi–Nagyvárad–Winkler, 1974; Bakos–Czigler–Harangzó, 2009; Som, 2020.

10 Kalocsai, 2020b.

11 Majdán, 2010. A szerző csak Kőszeget és az ahhoz közeli Felsőlászlió vasúti csomópontot említi a Nyugat-Dunántúlról.

12 Nagy, 2001.

13 Majdán, 2001.

14 Kalocsai, 2019a, 2019c.

15 Kövér, 1995.

16 Locsmándi, 2009.

17 Horváth, 2020.

18 Karoliny, 1987; Mentés, 1987.

19 Czirók, 2006; Kalocsai, 2019b, 2020a.

Előzmények

Az első világháborút lezáró osztrák és magyar békeszerződések által felszabdalt nyugat-magyarországi közúthálózat alapjai már kétezer éves múltta tekintettek vissza, ugyanis a Nyugat-Dunántúlon már a római hódítás előtt létezett egy, az Alpokat elkerülő észak–déli kereskedelmi útvonal.²⁰ Miután a rómaiak elfoglalták a Dunántúlt és megszervezték Pannonia provinciát, a földrajzi és a természeti viszonyok figyelembevételével célszerűen és jól kiépített, valamint karbantartott úthálózatot létesítettek. A tartományi úthálózatban fontos közlekedési csomópont szerepet betöltő Szombathely (Savaria) jelentőségét jól mutatja a város déli kapujának közelében előkerült – kuriózumnak számító – 1. századi mérföldkő, amelyre rávésték a település Rómától mért távolságát. Szombathelyen (Savaria) és Sopronon (Scarbantia) is átvezetett a modern korban Borostyánkő útnak elnevezett észak–déli közlekedési folyosó, amely Itáliát a Balti-tengerrel kötötte össze: Aquileia – Ljubljana (Emona) – Potoly (Poetovio, ma Ptuj) – Zalalövő (Salla) – Szombathely (Savaria) – Sopron (Scarbantia) – Petronell (Carnuntum) – Balti-tenger. Nyomvonala Zalaiban a későbbiekben említendő Pozsony (Bratislava) – Varasd (Varaždin) állami út alatt vagy közvetlenül mellette haladt. A Borostyánkő útnak Szombathely déli határától Sopronig közös szakasza volt egy, a Római Birodalmon belül délkelet felől északnyugat felé a vizsgált térségen átvezető másik közlekedési folyosóval, amely Isztambultól (Byzantium, ma Istanbul) Eszék (Mursa, ma Osijek), Pécs (Sopianae) érintésével – Szombathelyen (Savaria) és Sopronon (Scarbantia) keresztül – Bécsen (Vindobona, ma Wien) át egészen Trierig (Augusta Treverorum) húzódott. Meg kell még említeni a vizsgált terület északi csücskén áthaladó Duna menti limes utat is.²¹

A népvándorlás korában és a középkor első évszázadaiban útépítéssel nem foglalkoztak, sem anyagiak, sem szakemberek nem álltak rendelkezésre. A Nyugat-Dunántúlon a római kori utak – állapotuktól függően – tovább működtek, meghatározóak voltak a később kiépülő úthálózatban, a középkori utak ugyanis többékevésbé követték a rómaiak irányát.²² A magyar államalapítás után hazánk második fő útjának az Itáliába vezető Esztergom/Buda – Székesfehérvár – Veszprém – Vasvár – Muraszombat (Murska Subota) – Görz (Gorica, Gorizia, ma megosztva Olaszország és Szlovénia között) – Itália főút számított, amelynek kiágazása volt a Veszprém – Tapolca – Keszthely – Nagykanizsa – Zágráb (Zagreb) – Zengg (Senj) – Zára (Zadar) út.²³ Egy másik elágazás, a vasvár–grazi út – amely Körmend – Szentgottárd – Gyanafalva (Jennersdorf) irányába vitt a Rába bal partján²⁴ – a későbbi buda–grazi út része.

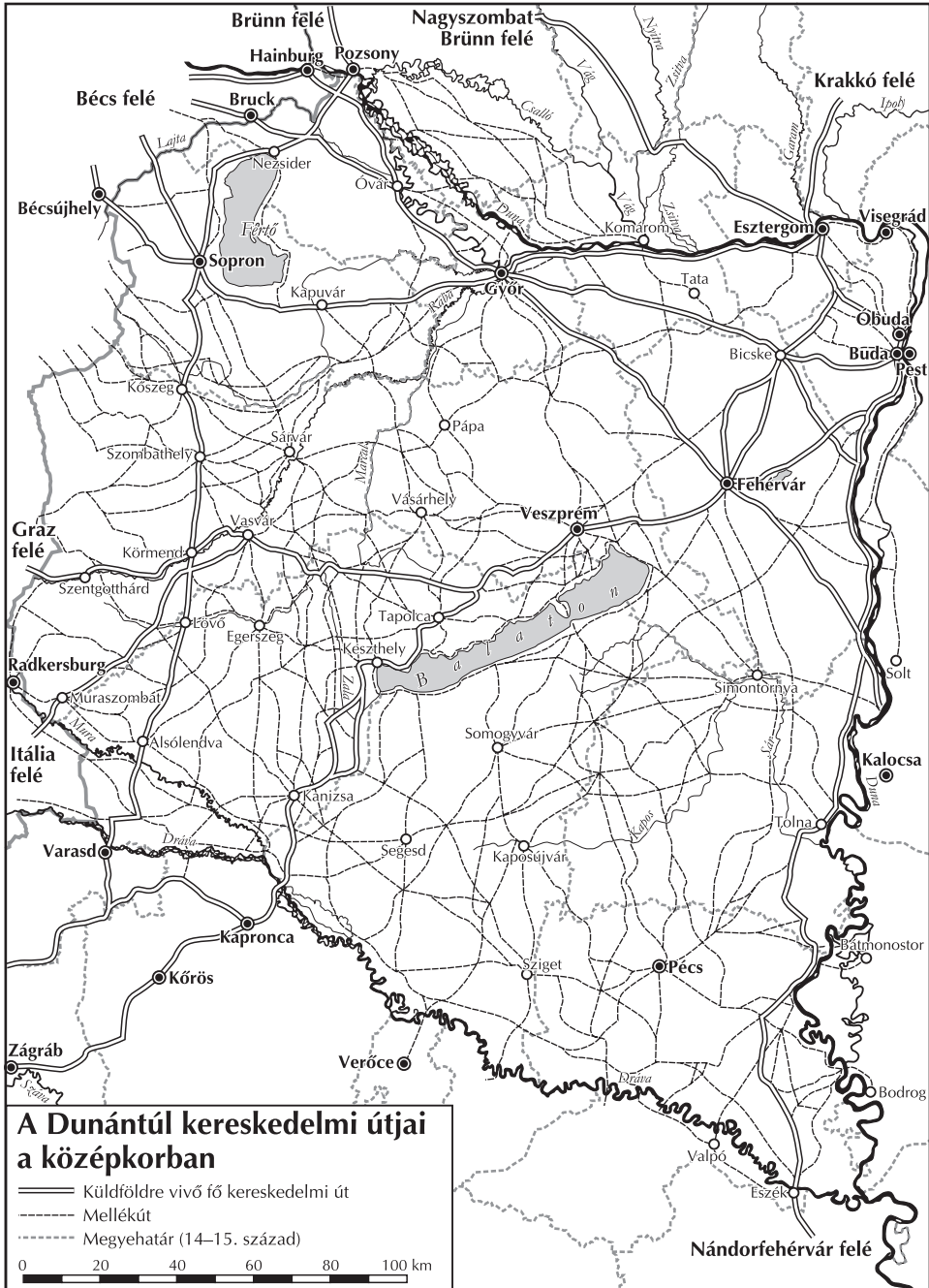
20 Tóth Endre, 2004. 45.

21 Uo. 45–46.

22 Szilágyi, 2014. 1., 14., 17–18.

23 Glaser, 1929. 142–144.; Antalffy, 1943. 11.

24 Glaser, 1929. 165.

A tatárjárás előtt a Dunántúlon csak egyetlenegy olyan főút volt, ami nem érintette a Magyar Királyság egyházi (Esztergom) és világi (Székesfehérvár) központjait, a többnyire a Borostyánkő út nyomvonalán vezető Pozsony – Sopron – Kőszeg – Szombathely – Körmend – Varasd – Zágráb út. Ennek az útnak Körmentől a mai Ausztria felé volt egy elágazása, ugyanis a Semmering-út használatba vétele előtt a bécs-velencei (Venezia) forgalom fővonala a Bécs – Bécsújhely (Wiener Neustadt) – Nagymarton (Mattersburg) – Sopron – Kőszeg – Szombathely – Körmend – Potoly – Ljubljana – Görz – Aquileia – Velence útirányon haladt Itáliába.²⁵ Ezen az úton járt a középkori itáliai kereskedők egy része is Szombathelynél letérve – az egykori római út nyomvonalán – Győrön át Esztergomba vagy Budára.²⁶ A középkori Nyugat-Dunántúlon további Bécs felé vezető utak voltak még: a Buda – Győr – Moson – Rajka – Köpcseny (Kittsee) – Hainburg – Bécs, utóbbinak egy másik ága a Moson – Bruck – Bécs, valamint a Győr – Csorna – Sopron – Bécs út. Már ekkor kedvező tényezőnek számított a régió számára Bécs közelsége. Fontos megemlíteni még a Sopron – Ruszt (Rust) – Pozsony utat is, ahonnan Brünn (Brno) felé lehetett továbbhaladni.²⁷ Már ekkor az országos átlagnál jobb volt a vizsgált nyugat-dunántúli térség útjainak állapota a helyben rendelkezésre álló építőanyag (kő) miatt.²⁸

A mohácsi csatavesztés és a kettős királyválasztás után a Nyugat-Dunántúl a Habsburg Birodalom része lett, amelyen belül a török kiűzése után centrális helyzetbe került. A török korban ismét felértékelődött és a vizsgált térség legfőbb közlekedési folyosója a Bécs – Sopron – Kőszeg – Szombathely – Vasvár – Nagykanizsa – Pécs – Eszék – Nándorfehérvár (Beograd) út lett.²⁹ Jelentőségét a török kiűzése után is megtartotta egészen a neoabszolutizmus koráig. Ezt a megállapítást alátámasztja Vas vármegye közgyűlésének a szóban forgó út állapotával kapcsolatos 1811. évi határozata, mely szerint: „...az parancsoltatik, hogy amennyire azon út, amelyen Török Országból hozandó portékák Eszékéről, Pétsnek és Nagy Kanizsának vitetni szoktak, még ezen [Vas] megyében tökéletes állapotban nem volna, azt ki küldendő Föld Mérője által megvizsgáltatván, minő karban való tételéről, vagy még annak javítására kívántató szükségetekről tudósítását mintől előbb megtegye.”³⁰

Vas vármegye 1811. évi közgyűlési jegyzőkönyveiből kiderül, hogy a 19. század elején továbbra is fontosnak tartották még a Bécsből a Nyugat-Dunántúlon át Zágrábra vezető utat.³¹ A 15. század végétől fokozatosan beindított és többé-kevésbé folyamatosan működő posta-, majd a 19. század első felében megnyitott gyorskocsi- és omnibuszjáratok is jól mutatják a Nyugat-Dunántúl fő közlekedési útirányait. A szóban forgó járatok jellemzően a vasút kiépülésével szűntek meg. A térséget átszelő fő közlekedési folyosók közül először 1485-ben (csak Mátyás király uralkodása idején), majd 1527-ben a Bécs–Győr–Buda útvonalon indult pos-

25 Uo. 142–143., 148., térképmelléklet: 282.

26 Antalffy, 1943. 11.

27 Glaser, 1929. 146., 159–161. és térképmelléletek; Antalffy, 1943. 14.

28 Karoliny, 1987. 29.

29 Glaser, 1929. 285.

30 MNL VAML, Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1228/1811.

31 MNL VAML, Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1230/1811.

tajarat. Az észak–déli közlekedési folyosón 1554-ben a Bécs–Sopron–Csepreg–Kőszeg–Szombathely–Körmend útirányon állítottak forgalomba postakocsikat, amelyek a török kiűzése után Varasdon és Zágrábon át Károlyvárosig (Karlovac), az 1830-as években pedig már Fiuméig (Rijeka), illetve Zenggen keresztül Záraig jártak. E vonalból Szombathelynél kiágazva 1568-ban Vasváron át Nagykanizsáig, 1720-tól pedig már Eszék és Nándorfehérvár érintésével egészen Isztambulig közlekedtek a postakocsik. Pozsony és Sopron között először 1625-ben a soproni országgyűlés idején, majd a török kiűzése után üzemelt rendszeresen és folyamatosan postáját. 1769-től a Buda–Székesfehérvár–Veszprém–Vasvár–Körmend–Rábafüzes–Graz útvonalon is megindultak a postakocsik.³²

A Nyugat-Dunántúlt érintő ismert gyorskocsi- és omnibuszjáratok, valamint megnyitásuk éve:³³

- 1825 Bécs – Győr – Buda
- 1843 Bécs – Sopron – Szombathely – Zágráb
- 1848 előtt Sopron – Kőszeg – Szombathely – Vasvár – Zalaegerszeg – Nagykanizsa
- 1848 előtt Szombathely – Kőszeg – Sopron – Bécs
- 1848 előtt Szombathely – Pest
- 1848 előtt Szombathely – Vasvár – Nagykanizsa

A török kiűzésétől az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig a magyarországi fő közlekedési folyosók két központ, Bécs és Pest-Buda (1873-tól Budapest) felé tartottak. Ezt a megállapítást alátámasztja az 1790–1791. évi országgyűlés által a reformmunkálatok kidolgozására felállított kereskedelmi bizottság munkája is,³⁴ amelynek tevékenységi körébe tartozott a közlekedés helyzetének feltárása és fejlesztésére javaslatok kidolgozása. Feladatát 1793-ra teljesítette, a közúthálózat kiépítését Bécs és Pest-Buda központtal indítványozta. A Nyugat-Dunántúl esetében a Bécs – Sopron – Kőszeg – Szombathely – Körmend – Varasd – Zágráb – Károlyváros – Fiume, ebből kiágazóan a Körmend – Nagykanizsa – Pécs – Eszék – Vukovár (Vukovar) – Zimony (Zemun) és a Buda – Győr – Moson – Bécs utak kiépítését ajánlotta.³⁵

32 Antalffy, 1943. 33–34., 123., 125., 127., 170., 172.; Ember, 1971. 5–6., 14.; Frisnyák, 2001. 3.; Karoliny, 1987. 33., 40.; Simon, 2017. 89., 111., 166.; Bariska, 2018. 62.; Munkás, 1903. 401. alapján.

33 MNL VAML, Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok, 2169/1847.; Antalffy, 1943. 174.; Lovas, 1971. 257–259.; Simon, 2017. 89.; Bariska, 2018. 62.; Tuboly Victor: Néhány szó a dunántúli vasutakról. In: *Zala–Somogyi Közlöny*, 1862. augusztus 1. 27.

34 1790/91. évi LXVII. törvénycikk. In: *Ezer év törvényei*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000067.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26> (letöltés: 2022. február 8.).

35 Czére, 1997. 10–12.

Közút

A Nyugat-Dunántúl közúthálózata kiépítettség és minőség szempontjából hagyományosan az országos élmezőnybe tartozott.³⁶ Ebben meghatározó szerepet játszott, hogy az utak és a hidak építéséhez, valamint karbantartásához szükséges építőanyag (kő) a régióban rendelkezésre állt.³⁷ A közutakról és a vámokról szóló 1890. évi I. törvény hat útkategóriát állapított meg. A két legrangosabb az állami és a törvényhatósági út volt, kiépített és karbantartott utakat kell rajtuk érteni.³⁸ E két kategóriába tartozó utak többnyire makadámburkolatúak voltak, amelyek építése, valamint fenntartása ekkortájt zúzottkővel, kavicssal terítve és hengerelve történt.³⁹ A vizsgált térségben az új osztrák–magyar államhatár által érintett négy állami közút a következő volt: a budapest–bécsi, a budapest–grazi, a szombathely–pinkafői (Pinkafeld) és a pozsony–varasdi, utóbbinak Sopronból kiágazása volt Bécsújhely és Bécs felé, Varasdól pedig a Zágrábon át Károlyvárosba vezető állami útban folytatódott.⁴⁰

1920 előtt Moson, Sopron és Vas vármegye sok törvényhatósági úttal rendelkezett.⁴¹ A közúthálózat feletti állami felügyelet ellátására a dualizmus korában királyi közúti felügyelői kerületeket szerveztek, a Nyugat-Dunántúlon Szombathely székhellyel. A szombathelyi királyi közúti felügyelői kerülethez csatolták 1890. január 1-jétől Sopron vármegyét is. Az intézmény hatásköre Sopron, Vas, Veszprém, Zala és Somogy vármegyékre terjedt ki.⁴² A kereskedelemügyi miniszter, akinek a közlekedésügy is a hatáskörébe került, 1891 januárjában megerősítette a Dunántúl korábbi három közúti felügyelői kerületre osztását. A kerületek központjai: Budapest, Szombathely és Pécs voltak.⁴³ A szakszerűbb útépítés és -fenntartás érdekében a kereskedelemügyi miniszter 1903-ban országosan 10 útmesteri iskola felállítását határozta el: a Dunántúlon csak Pécsen és Szombathelyen létesült ilyen szakoktatási intézmény.⁴⁴ 1905-ben a miniszter átszervezte a közúti kerületi felügyelőséget, és annak székhelyét november 1-jétől Szombathelyről Sopronba helyezte át.⁴⁵ A korabeli Magyarország más régióhoz képest, Észak- és Nyugat-

36 A *Soproni Kereskedelmi és Iparkamara főjelentése*, 128.; Czére, 1997. 11., 225–228.

37 Borovszky, 1898. 441., 447–448.; Mentés, 1987. 29–32.

38 1890. évi I. törvénycikk a közutakról és vámokról. In: *Ezer év törvényei*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89000001.TV> (letöltés: 2022. május 4.).

39 Karoliny, 1987. 59., 63.; Czére, 1997. 171.

40 Borovszky, 1898. Vas vármegye térképe és 447–448.; Egy havi közigazgatás. A megyei közigazgatási bizottság ülése. In: *Szombathelyi Újság*, 1916. április 13. 2.; Vármegyei szabályrendeletek és közérdekű határozatok. In: *Vasvármegye Hivatalos Lapja*, 1916. június 22. 207–208.; Czákó 192?a, 192?b; Czére, 1997. 168–172.

41 Czákó, 192?a, 192?b, 1922.

42 MNL GYMSML SL, Sopron Város tanácsának iratai. Acta Politica et Oeconomia, XXV. 24 542/1889.; A közúti kir. felügyelői kerületek új beosztása. In: *Sopron*, 1891. február 14. 3.; Kinevezés. In: *Vas megyei Lapok*, 1891. február 1. 2.

43 MNL GYMSML SL, Sopron Város tanácsának iratai. Acta Politica et Oeconomia, V. 19 661/1891. A kereskedelmi miniszter 1891. január 18-i 72 316. számú rendelete.

44 Törvényhatósági bizottsági határozat az útmesteri iskolák felállítási tárgyában. In: *Vasvármegye Hivatalos Lapja*, 1903. május 2. 157–158.; Útmesteri szakiskolák. In: *Sopron*, 1903. február 15. 5.; Töpler, 1903. 17.

45 A közúti felügyelőség újjászervezése. In: *Sopron*, 1905. szeptember 15. 4.; Sopron város mint a közúti szolgálat központja. In: *Soproni Napló*, 1905. szeptember 17. 3.

Dunántúlon ekkor még nem alakult ki regionális központ. Sopron, Szombathely, valamint Győr is számos regionális szerepkörrel rendelkezett, és egymással vetélkedett a központi funkciók betöltéséért.⁴⁶

Az első világháború időszakában a nyugat-dunántúli állami, valamint a törvényhatósági utak kielégítő állapotban voltak.⁴⁷ A világháború befejeztével az 1918. november 13-i belgrádi katonai konvenció előírta, hogy Magyarország bocsásson a megszálló csapatok rendelkezésére 25 ezer lovat, valamint közúti szállító járműveket.⁴⁸ A rendelkezés teljesítésével elveszett nagyszámú vonóerő és jármű is mérséklő hatással lehetett a hazai, így a nyugat-dunántúli közúti közlekedésre.

Az osztrák és a magyar békeszerződések következtében a térség négy állami közútján csonkult a magyar szakasz. Az ókori előzményeken (Borostyánkő út) nyugvó Pozsony – Sopron – Kőszeg – Szombathely – Körmend – Zalalövő – Varasd állami utat az új határok felszabdalták, a Pozsony és Kőszeg közötti szakaszán három állam osztozott. Új nyomvonalat kellett keresni, ez lett a mai 86-os főút Pozsony–Csorna–Szombathely szakasza. Sopron és Kőszeg fejlődésére kedvezőtlenül hatott, hogy e történelmi észak–déli közlekedési folyosó a továbbiakban elkerülte őket. Szombathelyről és Kőszegről Sopronba azóta sem egyszerű közúton eljutni, csak kerülővel lehetséges. Jelentősen csonkult a magyar szakasz a stájerországi Friedberg felé vezető Szombathely–Nagyszetmihály (Grosspetersdorf)–Felsőőr (Oberwart)–Pinkafő–Lapincsújtelek (Neustift)–Friedberg állami úton (a mai 89-es főút magyarországi szakasza), ez utóbbi változás Szombathely vonzáskörzetét kurtította meg jelentősen. A Budapest–Székesfehérvár–Veszprém–Vasvár–Körmend–Rábafüzes–Rábakeresztúr (Heiligenkreuz)–Ókörtvélyes (Eltendorf)–Radafalva (Rudersdorf)–Fürstenfeld–Graz állami út (lényegében a mai 8-as, Székesfehérvár és Budapest között a 7-es főút) csonkítása, magyar szakaszának rövidülése pedig a vasi kisváros, Szentgotthárd számára volt nagyon kedvezőtlen. A Budapest–Győr–Magyaróvár (ma Mosonmagyaróvár)–Rajka–Oroszvár–Köpcseny–Hainburg–Bécs állami út magyar szakasza is kisebb lett, az útvonal módosítására ez esetben az 1947. évi párizsi béke után, Oroszvár⁴⁹ Magyarországtól való elszakítása miatt került sor Mosonmagyaróvár–Hegyeshalom–Lajtakáta (Gattendorf)–Pándorfalu (Parndorf)–Bruck felé.⁵⁰

Abszurd helyzet a második útkategória esetében is előállt, például a Szombathely és Burgó (Burgau) közötti törvényhatósági útból Pornóapátinál kiágazó és Pinkamindszentre egyenesen vezető észak–déli törvényhatósági út esetében, mivel az új osztrák–magyar határ meghúzásával minden második falu Ausztriához került:

46 Beluszky, 1990. 102.

47 Egy havi közigazgatás. In: *Szombathelyi Újság*, 1915. október 14. 3.; A közigazgatási bizottság ülése. In: *Szombathelyi Újság*, 1916. február 10. 2.; Egy havi közigazgatás. In: *Szombathelyi Újság*, 1916. április 13. 2.; Vasvármegye májusi közigazgatása. In: *Szombathelyi Újság*, 1916. június 15. 2–3.; Vármegyei szabályrendeletek és közérdekű határozatok. In: *Vasvármegye Hivatalos Lapja*, 1917. december 6. 403–405.; Mentés, 1987. 30.

48 Romsics, 2000. 68.

49 Oroszvár az 1947. évi párizsi béke következtében átkerült Csehszlovákiához. Ma Rusovce, Szlovákia.

50 Mentés, 1987. 44.

Pornóapáti – Felsőbeled (Oberbildein) – Szentpéterfa – Németsároslak (Moschendorf) – Pinkaminszent.⁵¹

Az 1920-as években a közutak építése, fenntartása és javítása szempontjából gondot okozott, hogy Burgenlandhoz került a kőbányák jelentős része.⁵² A területelszakítások következtében csökkent a járműállomány, valamint a gazdasági nehézségek miatt kisebb lett a közúti forgalom és a piacok látogatottsága, visszaesett a turizmus is. A helyi sajtó is beszámolt a közúti forgalom mérséklődéséről.⁵³ Ekkor még a fogatolt járművek és nem a géperejűek voltak a meghatározóak a közúti közlekedésben. Forgalomszámlálásra közvetlenül Trianon előtt és után nem került sor, így megbízható adatok hiányában összehasonlításra nincs lehetőség.⁵⁴

Kettévágott állami utak:

- Budapest – Dorog – Komárom – Győr – Moson – Magyaróvár – Rajka – Oroszvár – Köpcsény – Hainburg – Bécs
- Budapest – Székesfehérvár – Veszprém – Vasvár – Körmend – Rábafüzes – Rábakeresztúr – Ókörtvélyes – Radafalva – Fürstenfeld – Graz
- Szombathely – Nagyszetmihály – Felsőőr – Pinkafő – Lapincsújtelek – Lafnitzdorf – Friedberg

Felszabdalt állami út:

- Pozsony – Köpcsény – Pándorfalu – Feketeváros (Purbach) – Fertőfőhercegyháza (Donnerskirchen) – Sopron – Harka – Alsópulya (Unterpullendorf) – Alsólászló (Unterloisdorf) – Répcekehely (Mannersdorf) – Kőszeg – Szombathely – Körmend – Zalalövő – Varasd

Vasút

A „boldog békeidők” hazai közlekedésében a vasútnak különlegesen kiemelkedő szerepe volt, mivel – Czére Béla kutatásai szerint – a közforgalmú személyszállításnak 98, a tehernek pedig 94 százalékát ez a közlekedési ágazat bonyolította le.⁵⁵ Ezért különösen nagy jelentőségűek a térség vasúthálózatában bekövetkezett változások. A magyarországi vasúthálózat Széchenyi István koncepciója szerint centráisan, Budapest-központúan épült ki.⁵⁶

51 Czakó, 1922.

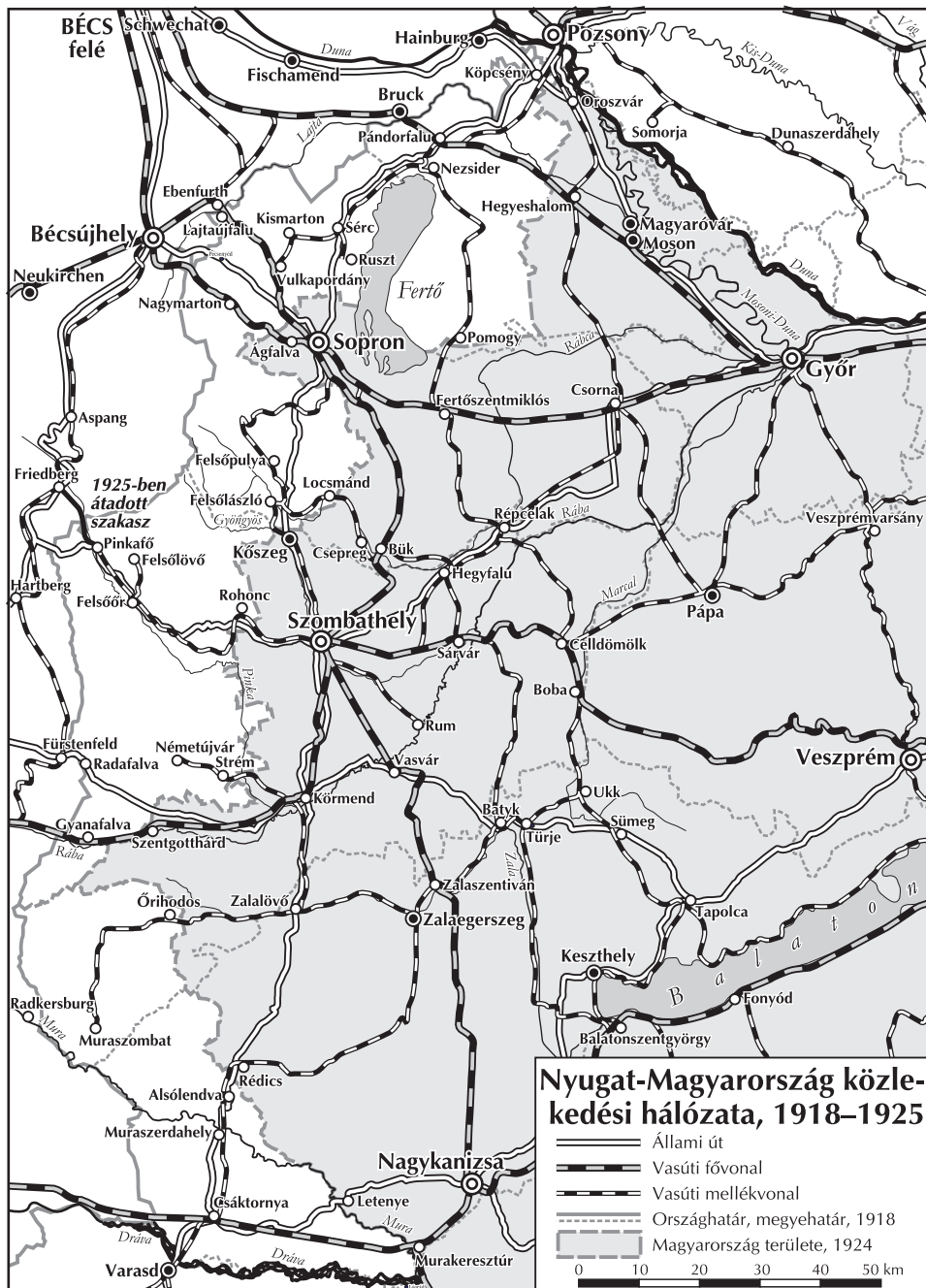
52 Kalocsai, 2020b 224.

53 Egy kis séta Szombathelyen. In: *Vasvármegye*, 1920. április 3. 3.; Nincs idegenforgalom Szombathelyen. In: *Vasvármegye*, 1924. augusztus 15. 3.; Szentgotthárd és a trianoni béke. In: *Vasvármegye*, 1924. április 17. 9.

54 Tóth Ernő, 2001. 10., 14.

55 Czére, 1997. 153.

56 Széchenyi, 1848.

A 20. század elején már felvetődött, hogy a főváros tehermentesítésére a határ menti területek összeköttetését vasúti fővonalakkal valósítsák meg. Például Kassáról (Košice) Sopronba, Kőszegre vagy Szombathelyre ne csak Budapesten át lehessen, vagy legyen érdemes utazni, teherárut szállítani. Ezért Hoffmann Alajos egy közlekedéspolitikai tanulmányban kidolgozta a magyar körvasút tervét, amelyben szerepel a Pozsony – Kismarton (Eisenstadt) – Sopron és a Sopron – Felsőpulya (Oberpullendorf) – Kőszeg – Szombathely vasúti mellékvonalak fővonalakká való átépítése is. Ennek megvalósításával például Kassáról a Nyugat-Dunántúlra vonattal nemcsak Budapesten keresztül, hanem a Kassa – Pozsony – Sopron útirányon át is el lehetett volna jutni. Az említett vasúti útirány Pozsony és Szombathely között a tradicionális észak-déli, Pozsony és Kassa között pedig a hagyományos kelet-nyugati közlekedési folyosóval esett egybe. Ugyancsak egy tradicionális közlekedési folyosó része a Hoffmann által javasolt Szombathely – Nagykanizsa – Barcs – Eszék – Újvidék (Novi Sad) vasúti fővonal is. Az 1909-ben nyomtatásban is megjelent koncepció sajnos csak terv maradt.⁵⁷

Magyarország egyik legsűrűbb vasúthálózatával – a vizsgált korban – a Nyugat-Dunántúl rendelkezett. Szombathely az 1890-es évekre a Dunántúl egyik legjelentősebb vasúti csomópontja lett. A Monarchia több jelentős városával (például Bécs, Budapest, Zágráb, Bécsújhely, Graz, Pozsony stb.) volt vasúti összeköttetése. A Bécs és Zágráb, a Budapest és Graz, valamint a Nagykanizsát érintő, Bécs és Budapest közötti gyorsvonatok Szombathelyen át közlekedtek.⁵⁸ 1908-ban a szombathelyi pályaudvar személy- és teherforgalma (több mint 2 millió utas, 3,6 millió métermázsza feletti teheráru) a Dunántúlon a legnagyobb volt, és országosan is dobogós helyen állt. Az 1908. évi⁵⁹ és az 1890 és 1910 közötti összesített adatok alapján is a személyforgalmi rangsorban Budapest és Pozsony után következett.⁶⁰ Ezek a tényezők is szerepet játszottak abban, hogy a városban a Magyar Királyi Államvasutak (MÁV) járműjavító üzemet és üzletvezetőséget is működtetett. Az 1895-ben létesített szombathelyi vasúti üzletvezetőség felügyelete alá került a Dunántúl jelentős része. A pécsit majd csak 1913-ban szervezték meg, ezután a szombathelyi hatásköre csupán az Észak- és Nyugat-Dunántúlra terjedt ki.⁶¹ Nem sokkal a trianoni béke aláírása előtt, 1920. április 1-jén a szombathelyi üzletvezetőség hatáskörébe került a Pozsony-Ligetfalu (Petržalka) és Vulkapordány (Wulkaprodersdorf) közötti vasútvonal; a nyugat-magyarországi területvesztések következtében csak rövid időre.⁶²

A vizsgált térségben működő vasúttársaságok közül az államvasutak után az Osztrák–Magyar Monarchia legnagyobb magánvállalkozását, a Déli Vasutat (teljes nevén: Császári és Királyi Szabadalmazott Déli Vaspálya-társaság) kell kiemelni.

57 Hoffmann, 1909. 3–119. és térképmelléklet.

58 Új gyorsvonatok. In: *Soproni Hírlap*, 1896. február 22. 3.; A déli vasút és a millennium. In: *Soproni Hírlap*, 1896. március 7. 3.; Új gyorsvonat-összeköttetések Budapest–Graz és Budapest–Berlin között. In: *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1901. május 3. 691.

59 Thirring, 1912. 366–369.

60 Frisnyák, 2013. 13–14.

61 Kövér, 1995. I. köt. 60.

62 Változás az üzletvezetőség területi beosztásában. In: *Hír*, 1920. április 25. 5.

Fővonalai a Bécset Olaszországgal, Magyarországgal, az Adriával – és csak néhány várost kiemelve –, Trieszttel, Fiumével, Innsbruckkal, Grazcal, Ljubljanával, Zágrábbal, Budapesttel stb. kötötte össze.⁶³ A Déli Vasút egyik fővonala (Lajtaszentmiklós [Neudörfel an der Leitha] – Sopron – Bük – Szombathely – Vasvár – Nagykanizsa) átszelte a Nyugat-Dunántúlt, és a vasúttársaság üzemeltette még a Szombathely–Kőszeg vasútvonalat is.⁶⁴ A Déli Vasút Balaton expressz névvel luxusvonatot közlekedtetett csupa első osztályú kocsikkal Bécs és Budapest között a Bécs Südbahnhof – Sopron Déli pályaudvar – Szombathely – Nagykanizsa – Székesfehérvár – Budapest Déli pályaudvar útirányon.⁶⁵

A Nyugat-Dunántúlon volt még vonala a GYSEV-nek, valamint még számos HÉV-nek. A GYSEV üzemeltette a saját győr–sopron–ebenfurti vasútvonalán kívül még a Celldömölk – Répcelak – Fertőszentmiklós – Pomogy (Pamhagen) – Nezsider (Neusiedl am See) – Pándorfalu vaspályát is.⁶⁶

Az első világháború után meghúzott új határok számos nyugat-dunántúli vasútvonalat kettévágtak, felszabdaltak vagy megcsonkítottak. A területvesztések következtében a Magyarországot Ausztriával összekötő vasútvonalak mindegyikén rövidült a magyar szakasz. A vizsgált térségben esetenként olyan abszurd helyzetek álltak elő, mint például a két magyar várost, Kőszeget és Sopront vagy Kőszeget és Csepreget összekötő vasútvonalak esetében, amelyek – az osztrák vasúthálózat-hoz való kapcsolódás nélkül – Ausztriához kerültek; vagy a Sopron–Kismarton–Pozsony vaspálya feldarabolása, amelyen három ország osztozott. Ugyancsak nem kapcsolódott az ausztriai vasúthálózat-hoz a kettévágott Szombathely – Rohonc (Rechnitz) – Felsőőr – Pinkafő és a Körmend – Németújvár (Güssing) vasútvonal sem. A határmeghúzásoknál a vonzaskörzetek, valamint a vasútvonalak rentábilis működtetésének szempontjai nem, vagy csak kevésbé érvényesültek.

Kettévágott vasútvonalak:

Fővonalak:

- Budapest – Győr – Hegyeshalom – Pándorfalu – Bruck – Bécs
- Győr – Sopron – Darufalva (Drassburg) – Vulkapordány – Lajtaújfalu (Neufeld an der Leitha) – Ebenfurt
- Nagykanizsa – Vasvár – Szombathely – Sopron – Ágfalva – Nagymarton – Bécsújhely – Bécs
- Szombathely – Körmend – Szentgotthárd – Gyanafalva – Graz

63 Nagy, 1995. 18.

64 A Kőszeg–Szombathelyi HÉV és a Déli Vasút szerződésére vonatkozóan lásd: Kövér, 1995. II. köt. 163–164.

65 A luxusvonat – luxus árakkal. In: *Hír*, 1920. január 30. 3.; Új menetrend. In: *Vasvármegye*, 1920. február 8. 3.; Vonat indulás Szombathelyről. In: *Hír*, 1920. február 13. 4.; Vonat érkezés Szombathelyre. In: *Hír*, 1920. február 14. 4.

66 Horváth, 2019. 123.

Mellékvonalak:

- Szombathely – Répcelak – Csorna – Hegyeshalom – Pozsony
- Celldömölk – Répcelak – Fertőszentmiklós – Pomogy – Nezsider – Pándorfalu
- Szombathely – Rohonc – Felsőőr – Pinkafő
- Körmend – Németújvár

Felszabdalt vasúti mellékvonalak:

- Sopron – Vulkapordány – Kismarton – Sérc (Schützen am Gebirge) – Nezsider – Pándorfalu – Pozsony
- Kőszeg – Felsőlászló (Oberloisdorf) – Felsőpulya – Sopron
- Kőszeg – Felsőlászló – Csepreg – Bük – Sárvár

Teljes egészében elszakított vasúti mellékvonalak:

- Sérc – Szentmargitbánya-Ruszt (Sankt Margarethen im Burgenland-Rust)
- Felsőőr – Tarcsa (Tatzmannsdorf) – Felsőlövvő (Oberschützen)

A vizsgált térség vonatkozásában a határváltozások által leginkább érintett vasúttársaságok a Déli Vasút, amelynek vasútvonalai négy államhoz (Ausztria, Magyarország, Olaszország, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) kerültek,⁶⁷ a MÁV, a GYSEV, valamint még néhány HÉV volt. Az ország területvesztéseinek és az át-szervezéseknek a következtében a MÁV Szombathelyi Üzletvezetőségének a vonal-hálózata az 1914. évi 1655,2 kilométerről⁶⁸ 1920-ban 1297 kilométerre csökkent, ezt a pályahosszat az akkori hét üzletvezetőség közül csak a pécsié haladta meg.⁶⁹ Szombathely vasúti csomópont jelentősége a trianoni békeszerződés utáni új helyzetben is megmaradt. Fontos voltát bizonyítja, hogy rajta haladt át a Prága (Praha) – Brünn (Brno) – Pozsony – Nagykanizsa – Zágráb – Adria, a Bécs – Sopron – Nagykanizsa – Budapest, a Bécs – Sopron – Nagykanizsa – Barcs – Eszék és a Graz – Győr – Budapest vasúti összeköttetés. Utóbbi útirányon a MÁV, a másik hármon a Déli Vasút közlekedtetett nemzetközi gyorsvonatokat. A vasúti gócpont forgalma azonban jelentősen visszaesett. Míg 1912-ben naponta 90 személyszállító vonat indult, illetve érkezett a szombathelyi vasútállomásra,⁷⁰ addig 1920 novemberében hét-köznapokon csupán 36,⁷¹ és 1923-ban is még csak 52.⁷² Utasforgalma 1930-ban (1 896 301 fő)⁷³ sem érte még el a már említett 1908. évit (2 099 079 fő).⁷⁴

67 A Déli vasút szanálása. In: *Hír*, 1920. november 26. 3.

68 Kövér, 1995. I. köt. 61.

69 A MÁV Hivatalos Lapjára hivatkozva közli Mezei, 2009. 73.

70 Kalocsai, 2020b 235.

71 Személyvonatok érkezése és indulása Szombathely állomáson. In: *Vasvármegye*, 1920. november 28. 5.;

Személyvonatok érkezése és indulása Szombathely állomáson. In: *Vasvármegye*, 1920. december 10. 4.

72 Új vasúti menetrend. In: *Vasvármegye*, 1923. szeptember 23. 3.; A vonatok érkezés és indulása. In: *Hír*, 1923. október 24. 4.

73 Közel kétfélmillió utas fordult meg 1930-ban a szombathelyi állomáson. In: *Hír*, 1931. január 18. 2.

74 Thirring, 1912. 366–369.

Az érintett államok 1923-ban egyeztek meg a Déli Vasút újjászervezéséről, amelynek új neve Duna–Száva–Adria Vasúttársaság (DSZA) lett,⁷⁵ a köznyelvben viszont tovább élt a korábbi elnevezés (Déli Vasút). Ausztria már 1924. január 1-jétől állami tulajdonba vette és a Bundesbahnen Österreichs (BBÖ, Osztrák Szövetségi Vasutak) kezelésébe adta a szóban forgó vasúttársaság osztrák területen lévő vonalait.⁷⁶ A magán-vasúttársaságot Magyarországon 1932. július 1-jén vették állami kezelésbe, az alkalmazottak, a járműpark stb. a MÁV-hoz került.⁷⁷ A nyugat-dunántúli vonalhálózatát a személyzettel együtt a MÁV Szombathelyi Üzletvezetőségének a hatáskörébe vonták.⁷⁸ A saint-germaini béke kitért a GYSEV-re is, biztosította a vasúttársaság egységes üzemeltetését, amely továbbra is magyar érdekeltségű vállalat maradhatott.⁷⁹

A trianoni békeszerződés életbe lépése után többször folytattak osztrák–magyar kétoldalú tárgyalásokat és kötöttek megállapodásokat a vasúti személy- és teherforgalom fenntartására, azok díjszabására valamennyi érintett vaspályára vonatkozóan. Meg kellett állapodni a magyar vasúttársaságok osztrák területen lévő szakaszainak tulajdonjogáról, a magyar állampolgároknak például Kőszegről Sopronba, illetve az osztrák állampolgárrá lett felsőpulyaiaknak, rőtfalvaiaknak (Rattersdorf) stb. magyar területen át (Kőszeg–Felsőpulya–Sopron vasútvonalon) a tartományi székhelyre, Kismartonba vagy a fővárosba, Bécsbe való utazhatásáról.⁸⁰ A szóban forgó Kőszeg és Sopron közötti vaspálya tulajdonját végül Ausztria kapta meg 1929-ben.⁸¹

Az új osztrák–magyar határon átmenő vasúti forgalomra vonatkozó államközi szerződést Ausztriának és Magyarországnak csak 1930-ban sikerült kötnie, amit 1931-ben iktattak törvénybe (1931. XXIII. törvénycikk). „A nyugatmagyarországi viszonyoknak, s különösen Sopron város és vidéke ügyének utólagos rendezése folytán” a kölcsönös vasúti forgalom kérdéseiben „a két kormány sokáig nem tudott megegyezési alapot találni. Ismételt tárgyalások és kölcsönös közeledés után végre sikerült mindkét kormány részére elfogadható megállapodást kidolgozni” – olvasható a törvénycikk indoklásában.⁸²

75 Frisnyák, 2001. 160–161.; Nagy 1995. 23.; A „Déli Vasút”. In: *Hír*, 1923. október 18. 3.

76 Lovas, 1997. 320.

77 Nagy, 1995. 23.; A Déli Vasút államosítása. In: *Hír*, 1932. május 29. 4.; Akadályok a Délivásút és a MÁV egyesítése körül. In: *Hír*, 1932. június 9. 3.; Teljesen elő van készítve a Délivásút átvétele. In: *Vasvármegye*, 1932. június 10. 3.; Serény készülődés a Déli Vasút átvételére. In: *Hír*, 1932. június 28. 1.

78 A Déli Vasút. In: *Hír*, 1932. június 14. 3.

79 Frisnyák, 2001. 151.

80 A „magyar–osztrák személy- és podgyászforgalom”. In: *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1923. május 20. 205.; Rendezik a burgenlandi forgalom vasúti tarifáit. In: *Vasvármegye*, 1926. április 13. 1.; Locsmándi, 2009. 141.; Horváth, 2020. 198–206.; Kalocsai, 2019a 10.

81 A kőszeg–soproni vasút ügye a Népszövetség előtt. In: *Vasvármegye*, 1928. szeptember 2. 4.; A kőszeg–soproni vasút magyar vonalainak tulajdonját Ausztria kapta meg. In: *Vasvármegye*, 1929. július 27. 3.

82 1931. évi XXIII. törvénycikk indokolása a Budapesten 1930. évi június hó 30-án kelt magyar–osztrák vasúti forgalmi államszerződés becikkelyezéséről. In: *Ezer év törvényei*. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=93100023.TVI&targetdate=&printTitle=1931.%20%C3%A9vi%20XXIII.%20t%C3%B6rv%C3%A9nyek%20indokol%C3%A1sa&dbnum=77&referer=1000ev> (letöltés: 2022. február 6.).

Ugyanakkor nem alakult kedvezően a Kőszeg – Felsőlászló – Locsmánd (Lutzmannsburg) – Csepreg – Bük – Sárvár vasút ügye. A kőszeg–csepregi törvényhatósági út Magyarországon maradt, amely a korabeli viszonyok között nem tudta kiváltani a vasutat. Kőszeg város 1923-ban dr. Hankiss János államtitkárhoz,⁸³ 1925-ben pedig Bethlen István miniszterelnökhöz intézett egy-egy memorandumot, amelyekben a magyar kormány segítségét kérték, hogy a település a trianoni békeszerződés következményeként kialakult súlyos gazdasági helyzetéből ki tudjon lábalni. A beadványokban fontos szerepet kapott a felszabdalt vasútvonalak keltette problémák orvoslási javaslata.⁸⁴ A probléma – a Kőszeg és Csepreg közötti könnyített vasúti utazás zárt kocsiiban ügye – még 1929-ben is megoldatlan volt,⁸⁵ és az is maradt, mert Ausztria 1933. május 15-től az osztrák szakaszon, Felsőlászló és Locsmánd között megszüntette a vasúti forgalmat. A MÁV a későbbiekben nem tudott Sárvár és Csepreg felől Kőszegre és viszont vonatot járatni.⁸⁶ A kőszegiek nehezményezték még azt is, hogy Bécs és Sopron felől a postai küldeményeket nem a legrövidebb úton a „Wien–Sopron–kőszegi vasútvonal igénybevételével az úgynevezett Burgenlandon keresztül”, hanem kerülővel, Szombathelyen át szállítják, ezért azok később érnek célba. Pedig előbbi útvonal „nagyon meggyorsítaná a kézbesítést” – volt a korabeli véleményük.⁸⁷

A trianoni békeszerződés (306. cikk) vonatjáratási jogot biztosított az újonnan létrehozott csehszlovák államnak Pozsonyból Szombathelyen át Fiumébe, ugyanakkor a vesztes Magyarország nem kapott ilyen lehetőséget a szóban forgó adriai kikötő elérésére. Pedig Fiume az elcsatolásáig Magyarország egyetlen tengeri kikötője volt. A csehszlovák vonatátvezetési jog által érintett vasútvonalak: a Pozsony – Hegyeshalom – Csorna – Szombathely – Nagykanizsa – Murakeresztúr útirányon az Adriai-tenger felé, Fiumébe, valamint egy alternatív útirányon is, a Pozsony – Sopron – Bük – Szombathely vasútvonalon – továbbiakban az előző útiránnyal megegyezve – szintén az Adria felé. A békeszerződés 305. cikke előírta, hogy Csehszlovákia kívánalmára Magyarország köteles a Pozsony–Szombathely–Nagykanizsa vasútvonalat megjavítani.⁸⁸

E döntések hátterében az állt, mivel a csehek nem kapták meg hazánk nyugati területéből azt a korridorot, amely lehetővé tette volna az új délszláv állammal és az Adriai-tengerrel az összeköttetésüket, ezért Magyarországot kötelezték arra, hogy a Nyugat-Dunántúlon át biztosítsa a két ország közötti vasúti közlekedést.

83 Kőszeg város. In: *Kőszeg és Vidéke*, 1923. augusztus 12. 1.

84 Kőszeg város memoranduma a kormányhoz. In: *Kőszeg és Vidéke*, 1925. március 29. 1.; Kőszeg város süllyedése. IV. In: *Vasvármegye*, 1925. április 26. 5.

85 Aktuális nyilatkozatok Kőszeg gazdasági, kulturális és sportéletéről. In: *Vasvármegye*, 1929. március 31. 10–11.

86 A felsőlászló–locsmándi vonalon. In: *Vasvármegye*, 1933. május 7. 9.

87 Kőszeg város. In: *Kőszeg és Vidéke*, 1923. augusztus 12. 1.

88 1921. évi XXXIII. törvénycikk az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb–Horvát–Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről. 305–306. cikk. In: *Ezer év törvényei*; Eperjesi, 1994. 145., 156.

A feldarabolt Sopron–Pozsony vasútvonal jelentőségét növelte, hogy alternatíva lett a csehszlovákok számára az Adriával való vasúti kapcsolatban. Az 1922-ben forgalomba állított prága–zágrábi nemzetközi gyorsvonat, a „korridor-gyors” kezdetben a Prága – Brünn – Pozsony – Hegyeshalom – Szombathely – Nagykanizsa – Gyékényes – Zágráb útirányon közlekedett.⁸⁹ 1924-től a szóban forgó nemzetközi gyorsvonat már tovább közlekedett Sušak, illetve Fiume tengerparti településekig – az Adriához érve vált ketté a vonat. A szerelvény olyan közvetlen kocsit továbbított, amely továbbment Prágából a híres fürdővárosba, Karlovy Varyba (Karlsbad).

A DSZA üzemeltette Szombathely érintésével a csehszlovák fővárost az Adriával összekötő nemzetközi vonatokat,⁹⁰ akárcsak a Bécs – Sopron – Szombathely – Nagykanizsa – Budapest,⁹¹ a Bécs Südbahnhof – Sopron – Szombathely – Nagykanizsa – Barcs – Eszék,⁹² valamint a Bécs Südbahnhof – Sopron – Szombathely – Nagykanizsa – Barcs – Pécs útirányon közlekedőket is.⁹³ A térség legrangosabb vonata az 1920-as évek elején továbbra is a Déli Vasút Bécs Südbahnhof – Sopron Déli pályaudvar – Szombathely – Nagykanizsa – Székesfehérvár – Budapest Déli pályaudvar útirányon közlekedő Balaton expressze volt.⁹⁴ A tehető, aranyláncokkal és drága ékszerekkel teli utasai miatt csak „láncos vonat”-nak, „láncos expressz”-nek nevezte a köznyelv.⁹⁵

A dualizmus korában a Monarchia két fővárosa, Bécs és Budapest között a fő vasúti közlekedési folyosó a Duna bal partján, Pozsonyon át vezetett. Magyarország területcsonkításai, Pozsony és a szóban forgó vasútvonal nagy részének (Dévényújfalu [Devínska Nová Ves] – Pozsony – Érsekújvár [Nové Zámky] – Párkány [Štúrovo] – Helemba [Chlaba] szakasz) elvesztése miatt az osztrák és a magyar főváros között a Győrön áthaladó összeköttetés felértékelődött. E vasútvonalnak csak rövid szakasza (Miklóshalma [Nickelsdorf] – Zurány [Zurndorf] – Pándorfalu) vezet át Burgenland északi csücskén, és alapvetően az átmenő nemzetközi forgalom biztosításában van azóta is nagy szerepe.⁹⁶

89 Közvetlen magyar–csehszlovák személy- és podgyászforgalom. In: *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1922. június 18. 185.; Prága–Zágráb Szombathelyen keresztül. Közvetlen vasúti forgalom Csehország és Jugoszlávia között. In: *Vasvármegye*, 1922. június 20. 3.; Július elején megindul a korridorvonat. In: *Vasvármegye*, 1922. június 25. 3.; Közvetlen magyar–cseh-szlovák személy- és podgyászforgalom. In: *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1923. szeptember 2. 118.

90 Cseh vasúti forgalom Magyarországon át. In: *Vasvármegye*, 1924. január 12. 3.; A Délivásút új menetrendje. In: *Vasvármegye*, 1924. május 20. 2.; Megszűnt a korridor-gyorsvonat. A közvetlen kocsik ezután is járnak. In: *Vasvármegye*, 1924. szeptember 10. 3.; Holnap életbelép a téli menetrend. In: *Vasvármegye*, 1925. szeptember 30. 3.

91 Az éjjeli gyorsvonatok menetrendje. In: *Vasvármegye*, 1922. március 5. 5.; Déli vaspálya-társaság. In: *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1922. március 26. 1.

92 A DSZAV új menetrendje. In: *Vasvármegye*, 1927. február 23. 3.

93 Új éjjeli személyvonati összeköttetés Pécs–Szombathely–Bécs között. In: *Dunántúl*, 1930. április 29. 3.; Pécs–Bécs: Hat és fél óra. Vasárnap lép életbe az új nyári menetrend. In: *Dunántúl*, 1938. május 12. 3.

94 Kalocsai, 2019c 20.; Új menetrend. In: *Vasvármegye*, 1920. február 8. 3.; Beszüntetett expresszvonat. In: *Vasvármegye*, 1920. szeptember 8. 3.

95 A láncos expresszen. In: *Vasvármegye*, 1921. január 22. 2.

96 Az első államvasúti gyorsvonat Bécsbe. In: *Budapesti Hírlap*, 1920. április 8. 7.; A Romániával való közvetlen vasúti személyforgalom. In: *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1920. október 31. 15.; Forgalmi egyezmény

A dualizmus korában megszokottá vált, hogy átszállás nélkül, közvetlen vonatokkal lehetett Szombathelyről Grazba utazni, ez a lehetőség az első világháború után is megmaradt.⁹⁷ 1921-ben a MÁV által közlekedtetett nemzetközi gyorsvonatok sorában ott található a Budapest – Győr – Szombathely – Szentgotthárd – Graz útirányon közlekedő is.⁹⁸ A Monarchia felbomlása után a Budapestről Győrön át Bécsbe, a Budapestről Nagykanizsa, Szombathely és Sopron érintésével Bécsbe, a Budapestről Szombathelyen keresztül Grazba, valamint a Bécsből a Nyugat-Dunántúlon (Sopronon, Szombathelyen és Nagykanizsán) át Horvátországba (Eszék) és a Dél-Dunántúlra (Pécs) vezető fő vasúti közlekedési folyosók tovább működtek az 1920-as években.

Repülés

Miután Olaszország 1915-ben hadat üzent korábbi szövetségeseinek, az Osztrák–Magyar Monarchiának, az Isonzó bal partján fekvő Görzből⁹⁹ a repülőszázadot biztonságosabb helyre kellett áttelepíteni. Szombathely kiválasztásában nemcsak a repülés szempontjából kedvező adottságai, hanem a védelmi tényezők, a Monarchia belsejében való elhelyezkedése is szerepet játszott. 1915-től megkezdődött a szombathelyi repülőtér kiépítése, amelynek a légtér ellenőrzésében, védelmében, valamint a pilótaképzésben volt szerepe, és ahol időjárásjelző állomás is létesült.¹⁰⁰ Szombathely 1918-ra Bécsújhely és Graz után a Monarchia harmadik legnagyobb katonai légi kiképzőközpontjává vált.¹⁰¹

A vizsgált térség északi csücskét átszelte az a légi folyosó, amelyet az 1918. július 4-én megindult rövid életű légi postajáratok használtak Bécs és Budapest között.¹⁰² Az első világháború után felvetődött a menetrend szerinti légi utasszállítás kiépítése hazánkban is, a szombathelyi katonai repülőtér polgári használata. 1920. február 11-én megalakult a Magyar Aeroforgalmi Rt. (MAEFORT). A szombathelyi repülőtér e légitársaság tulajdonába került.¹⁰³ A kiépülő légi hálózat egyik állomásának a vizsgált térségből Szombathelyt gondolták.¹⁰⁴

Magyarország, Ausztria és Románia közt. In: *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1920. december 26. 49.; Menetrendváltás a MÁV-on. In: *Budapesti Hírlap*, 1922. január 22. 8.

97 Vasúti forgalom. In: *Vasvármegye*, 1919. szeptember 3. 3.; Új menetrend. In: *Vasvármegye*, 1920. február 8. 3.

98 A magyar kir. államvasutak vonalain 1921. évi június hó 1-je óta közlekedő gyorsvonatok részletes menetrendje. In: *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1921. május 29. 112.; Új menetrend a MÁV vonalain. In: *Vasvármegye*, 1922. május 15. 7.

99 Görz az első világháború után Gorizia néven Olaszországhoz került. A város (szlovénül: Gorica) keleti része és a repülőtér a második világháború után meghúzott olasz–jugoszláv határ következtében ma Szlovénia része.

100 MNL VAML, Szombathelyi Építési Vállalkozók műszaki iratai. Szombathelyi Járás. Szombathelyi repülőtér tervrajzai, 37–39. d.; Czírók, 2006. 29–30.; Révész, 2009. 62., 66.; Kalocsai, 2019b 8–16.

101 Révész, 2009. 64.; Kalocsai, 2019b. 16.

102 Rév, 1968. 323–330.

103 Kalocsai, 2019b 21.

104 Kalocsai, 2020a 3.

A tervet végül a MAEFORT valósította meg, és személyszállítással egybekötött rendszeres légi postajáratot indított 1921-ben a Budapest (Mátyásföld) – Szombathely légi útvonalon – először május 28-tól csak próbaként, majd november 7-étől ténylegesen. (A tárgyalat időszakban gyakran összefonódott a légi posta- és a személyszállítás.) A repülőgépek a postai küldeményeken kívül az országos napilapok reggeli kiadásait is elvitték Szombathelyre. A korabeli információáramlás szempontjából rendkívül nagy jelentőségű volt, hogy a hajnali fővárosi újságokat a nyomdából való kikerülésük után körülbelül 3 órával már Vasban is olvashatták. Ha utasokat is szállított a járat, a viteldíj személyenként 5000 koronába került. A MAEFORT által üzemeltetett légi járatok menetideje 2 óra volt. Útközben Győrbe és Pápára ejtőernyővel dobták le a postát. Budapestről utóbbi városokba légi postán csak küldeni lehetett a küldeményeket, azokban feladni nem. Sopront, ahol az északnyugat-dunántúli térség postaigazgatósága volt, úgy kapcsolták be a légi postába, hogy Szombathely és a szóban forgó vármegyeszékhely között expressz- vagy személyvonattal továbbították a légi posta-küldeményeket. A MAEFORT 1921 elején bővítette szolgáltatásait és a Budapest–Szombathely viszonylaton kétórás menetidővel bevezette a nem menetrendszerű személyszállítást, későbbi elnevezéssel a légitaxit. Az utasnak a repülési szándékát és annak pontos időpontját 24 órával előbb be kellett jelentenie az illetékes repülőtéren. Egy útra a menetjegyért 10 000, a menettértiért pedig 18 000 koronát kellett fizetni.¹⁰⁵ A szombathelyi polgár „most már nem kénytelen egyszerű, közönséges expresszvonaton utazni, mehet repülőgépen is” – írta büszkeséggel a *Vasvármegye* újságírója.¹⁰⁶

A kibontakozó nyugat-dunántúli repülés fejlődése azonban hamar megakadt. Ugyanis a trianoni békeszerződés (131. cikk) repülési tilalmat rendelt el Magyarország számára, ezért betiltották, megszüntették a légi közlekedést. A repülési, valamint a légi járművek gyártására, behozatalára és kivitelére vonatkozó tilalom – a ratifikálást követően – 1921. július 26-án lépett életbe. Hazánk teljes repülőgépparkját meg kellett semmisíteni.¹⁰⁷ A vasi sajtó is közölte a felhívásokat, hogy a megsemmisítés érdekében minden légi járművet, repüléssel kapcsolatos anyagot és műszert lefoglalás végett be kell jelenteni.¹⁰⁸ „Összerombolják azokat az értékes és tisztán polgári gépeket, amelyekkel eddig a szombathelyi és a szegedi postaforgalmat bonyolították le” – sajnálkozott a *Vasvármegye* újságírója.¹⁰⁹ A trianoni békeszerződés előírásának megfelelően 1921. április 1-jével megszűnt a MAEFORT, ez a budapest–szombathelyi légi postajárat és a légitaxi-szolgáltatás leállítását is jelentette.¹¹⁰ A Budapest–Szombathely légi folyosó működésében közel másfél éves üzemszünet következett be.

105 Kalocsai, 2019b 21–23.

106 Ki akar Pestre repülni? In: *Vasvármegye*, 1921. február 25. 2.

107 Frisnyák, 2001. 158.; Bakos–Czigler–Harangozó, 2009. 37.

108 Miért szünetel a repülőposta? In: *Vasvármegye*, 1921. szeptember 28. 3.; Rendelet a légi járművek bejelentéséről és lefoglalásáról. In: *Vasvármegye*, 1921. október 22. 3.

109 Miért szünetel a repülőposta? In: *Vasvármegye*, 1921. szeptember 28. 3.

110 A Magyar Aeroforgalmi Rt. felszámolása. In: *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1922. február 5. 36.; Frisnyák, 2001. 157.

Kara Jenő légiforgalmi főfelügyelő már a repülési tilalom idején foglalkozott azzal, hogy annak feloldása után miként kellene a hazai légi közlekedési hálózatot kiépíteni. Koncepciójában a Budapest-központúságból és Magyarország fő közlekedési folyosóiból indult ki. Elképzelésében fontos szerepet kapott a szombathelyi légikikötő is, mert kedvező fekvése miatt nemcsak a belföldi, hanem a kiépülő nemzetközi légi forgalomba (személy-, posta- és áruszállítás), a Budapest–Graz légi viszonylatba is könnyen bevonhatónak gondolta.¹¹¹ A légügyi szakemberek nagyon fontosnak tartották, hogy a repülési tilalom feloldása után Magyarországot mielőbb be tudják kapcsolni a nemzetközi légi hálózatba. Ezért még a légi közlekedés engedélyezése előtt – többek között – a következő, Vas vármegye székhelyét is érintő útvonalra kértek repülési engedélyt: München – Szombathely – Budapest – Debrecen – Odessa.¹¹²

1922. november 17-én oldották fel Magyarország esetében a repülési, valamint a légi járművek gyártására, behozatalára és kivitelére a tilalmat – csak polgári vonatkozásban.¹¹³ A szombathelyi repülőtér a létesítményeivel együtt a Magyar Légiforgalmi Rt. (MALERT) tulajdonába került.¹¹⁴ A repülési tilalom feloldására számítva már 1922. március 1-jével felállították a szombathelyi repülőtér-gondnokságot, amely a légügyi közigazgatás elsőfokú hatóságként működött. Területi hatásköre a csendőrkörületével megegyezve Sopron, Vas és Zala vármegyékre terjedt ki. Megszervezésére azért is szükség volt, hogy a rejtett légierő alakulatainak elhelyezéséhez polgári színezetű repülőtéri szolgálatot biztosítsanak. Ugyanis a polgári repülés egyik fontos céljának tartották, hogy elősegítse majd a katonai újraindítását, ha az aktuálissá válik.¹¹⁵

1923-ban ismét megkezdődött a pilótaképzés Szombathelyen.¹¹⁶ Még ez év júniusában Magyarország és Ausztria légiforgalmi megállapodást kötött, hogy egy magyar és egy osztrák légitársaság megindíthassa menetrend szerinti járatát Bécs és Budapest között.¹¹⁷ A nemzetközi légi forgalom megnyitása miatt a két országnak ki kellett jelölnie a légi útvonalakat és azok határkapuit is az új osztrák–magyar határon. A légi határkaput a Budapest–Bécs légi folyosón Oroszvártól nyugatra, a budapest–grazin pedig Szombathelytől nyugatra állapították meg.¹¹⁸ Mindkét légi útvonal átvezetett Burgenland felett. A MALERT 1923. július 30-án helyezte üzembe a Budapest–Bécs légi járatát.¹¹⁹

111 Kara, 1921. 94–97.

112 Petróczy, 1922. 141.; Rév, 1979–1980. 360–361.

113 Frisnyák, 2001. 159.; Feloldották a légi forgalmi tilalmat. In: *Budapesti Hírlap*, 1922. november 19. 5.; Feloldották Magyarországot a légiforgalmi tilalom alól. In: *Vasvármegye*, 1922. november 19. 1.; Megszűnt a légi tilalom. In: *Vasvármegye*, 1922. december 1. 3.

114 Révész, 2009. 100.

115 Bakos–Czigler–Harangozó, 2009. 131., 157., 158.; A szombathelyi repülőtér gondnokság. In: *Vasvármegye*, 1924. december 21. 4.

116 Révész, 2009. 98.

117 Frisnyák, 2001. 161.

118 Som, 2020. 49, 62.

119 Frisnyák, 2001. 161.

A hazai repülés újraindítása után még nem közlekedtek azonnal sem légi-posta-, sem mentrendszerű polgári légi járatok Vas vármegye székhelyéről. Az Aeroexpress Légiforgalmi Rt.-től viszont lehetett alkalmi járatokat rendelni. Ennek köszönhetően például 1923 májusában gróf Mikes János szombathelyi római katolikus megyéspüspök repülővel utazhatott hivatalos jelentéstételre Rómába és vissza is.¹²⁰ Egy sajtóhíradás szerint már 1925 nyarára tervezték a Szombathely és Budapest közötti légi járat beindítását.¹²¹ A MALERT 1926-ban kapott engedélyt a Budapest–Graz vonalra, amelyen a légi forgalmat még az év októberében be is indították. Budapestről (Mátyásföld) Tata–Kisbér–Szombathely útirányon át repültek a gépek a stájer fővárosba. A járat rentábilisabbá tétele érdekében a légitársaság kérte a közlekedésügyet is felügyelő Kereskedelemügyi Minisztériumot, hogy a járat oda- és visszaútban Szombathelyen is leszállhasson, mert Vas vármegye székhelyéről élénk személyforgalmat reméltek.¹²²

A törekvés azonban nem járt sikerrel, sőt 1928 végén a budapest–grazi légi járatot le is állították.¹²³ 1928. július 1-jétől viszont utasszállító és futárposta repülőgépek kaptak engedélyt, hogy Bécs és Szombathely között repüljenek.¹²⁴ Az egykorú fényképek tanúsága szerint az Österreichische Luftverkehrs Aktiengesellschaft (ÖLAG) még a Deutsche Luft Hansától is bérelt repülőgépeket, hogy a forgalmat Szombathelyre fenn tudja tartani.¹²⁵ 1929. április 3-án pedig ismét légipostajárat indult – kétórás menetidővel – Budapest (Mátyásföld) és Szombathely között.¹²⁶ A polgári légi közlekedés a Nyugat-Dunántúlon jó pár évvel a repülési tilalom feloldása után, csak az 1920-as évek végére állt helyre. A szombathelyi légikikötő a második világháborús elpusztításáig Magyarország egyik legfontosabb repülőterének és pilótaképzési bázisának számított.

Burgenland

Az új osztrák tartomány, Burgenland számára kedvezőtlen tényezőnek számított, hogy a jelentősebb városok, a közlekedési (vasúti, közúti) csomópontok Magyarországon maradtak, valamint kezdetben nem rendelkezett észak–déli közlekedési folyosóval sem. Burgenland észak–déli közúti összeköttetését csak 1929-ben való-

120 Kalocsai, 2019b 40–42.; Mi történt a magyar aviatikában? In: *Repülés*, 1923. 1. sz. 4.; Mikes püspök légiútja Rómába. In: *Autó*, 1923. 10. sz. 26.; Mikes püspök légiútja Rómába és vissza. In: *Autó*, 1923. 11. sz. 27–28.; A magyar kereskedelmi aviatika első esztendeje. In: *Repülés*, 1924. 2. sz. 2.

121 Légi járat Szombathely és Budapest között. In: *Zalai Közlöny*, 1927. február 27. 2.

122 Tegnap indult meg a légiforgalom Budapest és Grác között. In: *Vasvármegye*, 1926. október 16. 3.; Szombathely nem kap légi postát. In: *Hír*, 1926. október 17. 5.; Személyszállító repülőjáratok lesznek Grác–Szombathely–Győr és Budapest között. In: *Nyugatmagyarország*, 1927. december 12. 2.

123 Som, 2020. 62.

124 Kalocsai, 2019b 45.; Utasszállító repülőgép közlekedik Wien és Szombathely között. In: *Dunántúli Estilap*, 1928. július 1. 2.

125 MNL VAML, Nagy Géza hagyatéka; Kalocsai 2019b 45–47.

126 Kalocsai, 2019b 52.; Légi forgalom Budapest és Szombathely között. In: *Dunántúli Estilap*, 1929. március 31. 4.; Szombathely és Budapest légi forgalma máris élénk. In: *Hír*, 1929. április 4. 1.

sították meg,¹²⁷ ilyen irányú vasútvonal azóta sem épült. Az Ágfalva és Szentgottárd közötti elszakított hosszú nyugat-magyarországi területen nem volt kapcsolódás az osztrák vasutakhoz, csupán a magyarhoz. Ennek számos következménye volt, például Dél- és Közép-Burgenland magyarul tudó lakosai az 1920-as évek első felében a hajnali, Szombathely és Pinkafő között közlekedő vonaton szállított Vasvármegye napilapból értesülhettek legelőször a világ eseményeiről. A magyar sajtótermék hamarabb eljutott hozzájuk, mint a Bécsben vagy Grazban kiadott osztrák újságok.¹²⁸ Csak 1925 végén nyitották meg a Pinkafő–Friedberg 13,5 kilométer hosszú vonalszakaszt, ezáltal a Szombathely–Pinkafő vaspálya kapcsolódott az osztrák vasúthálózathoz a Graz–Friedberg–Bécsújhely vasútvonalon keresztül.¹²⁹ Az osztrák kezelésbe került¹³⁰ szombathely–pinkafői vaspályának volt egy szárnyvonala: a felsőőr–tarcsa–felsőlövői. A vasiak továbbra is rendszeresen utaztak mindkét szóban forgó vasútvonalon, például Tarcsafüredre.¹³¹ Az új osztrák–magyar határral kettévágott Körmend–Németújvár vasútvonal sem kapcsolódott az ausztriai vasúthálózathoz. Trianon után egy ideig az osztrákok komolyan foglalkoztak a vasút Németújvártól Nagyfalvaig (Mogersdorf), mintegy 21 kilométeres meghosszabbításának tervével, végül 1931-ben elvetették.¹³² A szóban forgó Körmend–Németújvár vasútvonal Strém (Strem) és Németújvár közötti szakaszának kezelését 1926. november 1-jétől vette át a BBÖ.¹³³ Az új határhúzás által érintett vasútvonalakon megváltoztak az utazások fő irányai is, például a Pozsony–Sopron vasút forgalma a két végpont helyett – Pándorfalva és Vulkapordányon keresztül – egyre inkább Bécs felé irányult. (A vasúttársaságot, a Sopron–Pozsonyi HÉV-et 1933-ban az osztrák állam megváltotta.)¹³⁴ A szombathely–pinkafői vaspályáról a Friedbergig való meghosszabbítás után Graz, Bécsújhely és Bécs irányába nőtt meg a személyforgalom.

A vizsgált térséget hagyományosan átszelő közlekedési folyosókkal kapcsolatban megállapítható, hogy az új határok miatt módosult a már említett észak–déli közép-európai közlekedési folyosó (közúti, vasúti) útiránya, keletre elkerülte a legfiatalabb osztrák tartományt. A kelet–nyugati közúti és vasúti közlekedési folyosók (Budapest–Bécs, Budapest–Graz) is csak rövid szakaszon, a tartomány északi és déli végén vezettek át, és főleg a nemzetközi átmenő forgalomban volt szerepük,

127 Elkészült a burgenlandi észak–déli útkapcsolat. In: *Vasvármegye*, 1929. március 12. 6.

128 A vasmegeyi állomások menetrendje. In: *Vasvármegye*, 1924. július 20. 5.; Megjavul lapunk burgenlandi expedíálása. In: *Vasvármegye*, 1926. február 9. 4.

129 November 15-én nyitják meg a pinkafő–friedbergi vasútvonalat. In: *Vasvármegye*, 1925. november 10. 3.

130 Osztrák kézbe került a szombathely–pinkafői vonal. In: *Vasvármegye*, 1922. január 3. 5.

131 Hangverseny Tarcsafüredön. In: *Hír*, 1923. július 18. 3.; Szombathelyi művészek sikere Tarcsán. In: *Hír*, 1923. július 18. 1.; Tarcsafüredre megkönnyítették a közlekedést. In: *Vasvármegye*, 1931. augusztus 9. 7.

132 Vasútépítés Burgenlandban. In: *Vasvármegye*, 1928. november 7. 3.; Új vasút Délburgenlandban. In: *Vasvármegye*, 1931. február 22. 7.; Új vasút építését követelték Délburgenlandban. In: *Vasvármegye*, 1931. március 10. 5.; Kétségessé válik a Németújvár–nagyfalvi vasútvonal megépítése. In: *Vasvármegye*, 1931. július 7. 6.; Ejtették a Németújvár–nagyfalvi vasút megépítésének tervét. In: *Vasvármegye*, 1931. október 5. 3.

133 A Körmend–Németújvár vonalrész az osztrákok veszik kezelésbe. In: *Hír*, 1926. október 6. 3.; Vasúti bizottsági tárgyalás Körmenden. In: *Vasvármegye*, 1926. október 5. 5.; Mezei, 2009. 91.

134 Horváth, 2020. 202–203.

akárcsak a Budapest–Bécs és a Budapest–Szombathely–Graz légi folyosóknak is, mivel az azokon közlekedő repülőgépek Burgenlandban le sem szálltak.

Összegzés

Az új határok Nyugat-Magyarország számos nagy múltú közlekedési folyosóját (közúti, vasúti) elszakították, kettévágták vagy feldarabolták. A Nyugat-Dunántúl fő közlekedési folyosói hagyományosan nemcsak a Kárpát-medence központjai (Esztergom, Székesfehérvár, Buda, Budapest), hanem Bécs felé is vezettek, valamint a római hódítás előtti időszaktól a 20. századig folyamatosan áthaladt rajta az észak–déli közép-európai közlekedési folyosó, a Borostyánkő út. A Balti-tengert az Alpokat megkerülve az Adriai-tengerrel összekötő közlekedési folyosó évszázadokon át Pozsonytól Sopronon és Kőszegen át haladt Szombathely felé. Az első világháborút lezáró békék ennek a nyugat-magyarországi szakaszát feldarabolták (Pozsony–Sopron–Kőszeg–Szombathely–Körmend–Zalalövő–Varasd), területén négy, a Pozsony és Kőszeg közötti szakaszon három állam osztozott. Ezért módosítani kellett a nyomvonalát, a továbbiakban elkerülte és ma is elkerüli Sopront és Kőszeget, ami ezen városok számára kedvezőtlen következményekkel járt. A keletnyugati fő közlekedési folyosókon (Budapest–Bécs, Budapest–Graz) zsugorodott a magyar fennhatóságú rész. Összességében megállapítható, hogy a területvesztések következtében a Magyarországot Ausztriával összekötő közutak és vasútvonalak mindegyikén rövidült a magyar szakasz. Míg a Monarchia felbomlása előtt a csak belső határnak számító osztrák–magyar határ könnyen átjárható volt, a felbomlás után az átkelés körülményesebbé vált az útlevél- és vámvizsgálat miatt. A közlekedési csomópontok közül a legnagyobb szerepvétést Kőszeg és részben Sopron szenvedte el.

Trianon után több vasúttársaság (például Déli Vasút, Sopron–Pozsonyi HÉV) és vasútvonal sorsa megpecsételődött. Utóbbira a legjobb példa az új osztrák–magyar határ által felszabdalt Kőszeg–Csepreg–Sárvár vaspálya, amelynek ausztriai szakaszán – Felsőlászló és Locsmánd között – a forgalmat 1933-ban beszüntették. A továbbiakban a MÁV nem tudott vonatot járatni Kőszeg és Csepreg között. Amíg a DSZA-t 1932-ben állami kezelésbe nem vették, a Bécsből a Nyugat-Dunántúlon (Sopronon, Szombathelyen és Nagykanizsán) át Budapestre (például gyorsvonatok, egy-két évig a Balaton expressz), Horvátországba (Zágráb, Eszék) és a Dél-Dunántúlra (Barcs, Pécs) vezető vasúti közlekedési folyosók továbbra is jól működtek, jártak rajtuk nemzetközi gyorsvonatok is. A Monarchia felbomlása után Budapestről Győr érintésével Bécsbe, Budapestről Szombathelyen át Grazba továbbra is közlekedtek gyorsvonatok, de már útlevél- és vámvizsgálattal.

A trianoni békeszerződés rendelkezése miatt közel másfél évre leállt a légi közlekedés, üzemszünet volt a Budapest–Bécs és a Budapest–Szombathely légi folyosókon. A bevezetett repülési tilalom csak kis mértékben befolyásolta a nyugat-dunántúliak, főleg a vasiak közlekedését, mivel a magas viteldíj miatt csupán kevesen vehették igénybe a szombathelyi légikikötőből induló vagy oda érkező utasszál-

lító repülőgépeket. A leállított légiposta csupán késleltette az információáramlást, ugyanis a vasúti közlekedésnek köszönhetően az újságok, a postai küldemények vasúton is eljutottak a Nyugat-Dunántúlra. Bizonyos irányokba viszont lelassult a postai küldemények célba jutása, például Sopronból Kőszegre. Ebben az esetben kerülővel, Szombathelyen át szállították azokat, és nem Ausztrián keresztül, az új államhatár által felszabdalt Sopron–Kőszeg vasútvonalon.

Az új osztrák tartomány, Burgenland közlekedésére kedvezőtlenül hatott, hogy a jelentősebb közlekedési (vasúti, közúti) csomópontok Magyarországon maradtak, és Burgenland kezdetben nem rendelkezett észak–déli közlekedési folyosóval sem, valamint számos vasútvonala nem kapcsolódott az ausztriai, csak a magyar vasúthálózatához (például Körmend–Németújvár stb.). Burgenland érdekeinek megfelelően (a tartományi székhely Kismarton, a főváros Bécs elérése szempontjából) kellett a közlekedési hálózatot megtervezni és kiépíteni. Az elemzés konklúziója, hogy az első világháborút lezáró békek következtében a vizsgált térségben jelentősen megváltoztak a vonzaskörzetek, a közlekedési útvonalak és szokások.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL GYMSML SL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára (Sopron)

MNL VAML = Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (Szombathely)

2. Kiadott források és szakirodalom

Antalfy

1943 Antalfy Gyula: *A honi utazás története*. Bp., 1943.

Bakos–Czigler–Harangozó

2009 Bakos Attila – Czigler Klára – Harangozó Tamás: *A magyar repülés centenáriuma. 100 év eredményei*. Bp., 2009.

Bariska

2018 *Magyar Városháza Atlasz*. 6. köt. Kőszeg. Írta, összeáll.: Bariska István, szerk.: Szilágyi Magdolna. Bp., 2018.

Beluszky

1990 Beluszky Pál: Magyarország városhálózata 1900-ban. In: *Tér – idő – társadalom*. Szerk.: Tóth József. Pécs, 1990. 92–129.

Borovszky

1898 *Vasvármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 1898. (Magyarország vármegyéi és városai.)

Czakó

1922 Czakó István: *Vas vármegye közigazgatási térképe*. M=1:150 000. Bp., 1922.

1922a Czakó István: *Moson vármegye térképe*. M=1:350 000. Bp., 1922?

1922b Czakó István: *Sopron vármegye térképe*. M=1:350 000. Bp., 1922?

Czére

1997 Czére Béla: *Magyarország közlekedése a 19. században, 1780–1914.* Bp., 1997.

2000 Czére Béla: *Magyarország közlekedése a 20. században.* I. köt. Bp., 2000.

Czirók

2006 Czirók Zoltán: *A polgári és katonai repülés kezdetei Szombathelyen, 1911–1921.* Szombathely, 2006.

Csanádi–Nagyvárad–Winkler

1974 Csanádi Norbert – Nagyvárad Sándor – Winkler László: *A magyar repülés története.* Bp., 1974.

Ember

1971 Ember Győző: A magyarországi és az erdélyi postaigazgatás a XVI–XVII. században. In: *Philatelica*, 1. (1971) 1. sz. 2–18.

Eperjesi

1994 Eperjesi László: Magyarország közlekedése a trianoni békeszerződés után. A nemzetközi kapcsolatok alakulása 1920–1938 között. In: *A Közlekedési Múzeum Évkönyve*, IX. (1988–1992) [1994] 141–180.

Ezer év törvényei

Ezer év törvényei. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>.

Frisnyák

2001 Frisnyák Zsuzsa: *A magyarországi közlekedés krónikája, 1750–2000.* Bp., 2001.

2013 Frisnyák Zsuzsa: A vasút hatása a magyarországi városokra. In: *Korall*, 14. (2013) 52. sz. 5–20.

Glaser

1929 Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. In: *Századok*, 63. (1929) 4–6. sz. 139–167., 7–8. sz. 257–285.

Hoffmann

1909 Hoffmann Alajos: *A magyar körvasút. Közlekedéspolitikai tanulmány.* Bp., 1909.

Horváth

2019 Horváth Csaba Sándor: Két világháború közötti átívelő vasúti vállalat, a GYSEV. In: *Történelmi Szemle*, 61. (2019) 1. sz. 123–147.

2020 Horváth Csaba Sándor: A GYSEV, Sopron környéki HÉV-ek és Trianon. In: *Közlekedés-és Technikatörténeti Szemle*, 3. (2020) 179–212.

Kalocsai

2018 Kalocsai Péter: A városi vasutak és a történetírás Magyarországon a kezdetektől napjainkig. In: Kalocsai Péter: *Közlekedés- és várostörténeti tanulmányok, 19–20. század.* Pécs, 2018. 9–22.

2019a Kalocsai Péter: Vasúti változások és hatásai az osztrák–magyar határ mentén az első világháború után. In: *Közlekedéstudományi konferencia, Győr. 2019. 03. 21–22.* Szerk.: Gaál Bertalan – Horváth Balázs – Horváth Gábor. [CD.] Győr, 2019. 1–17.

2019b Kalocsai Péter: *Gyors, gyorsabb, leggyorsabb. A szombathelyi polgári repülés története a 20. században.* Szombathely, 2019.

2019c Kalocsai Péter: Az első világháború utáni vasúti változások az osztrák–magyar határ mentén. In: *Közlekedéstudományi Szemle*, 69. (2019) 6. sz. 13–26. DOI: 10.24228/KTSZ.2019.6.2.

2020a Kalocsai Péter: A nyugat-dunántúli polgári repülés története a 20. században. In: *X. Közlekedéstudományi Konferencia, Győr. 2020. 10. 29–30.* Szerk.: Horváth Balázs – Horváth Gábor. Győr, 2020. 264–295.

2020b Kalocsai Péter: A trianoni béke hatása Vas vármegye közlekedésére. In: *Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle*, 3. (2020) 213–261.

Kara

1921 Kara Jenő: Légi forgalmi hálózatunk kialakulásának lehetőségeiről. In: *Az Aëro*, 8. (1921) 11. sz. 94–97.

Karoliny

1987 Karoliny Márton: *Vas megye közútjainak története a Borostyánkő úttól az E-65 Európa útig*. Bp., 1987.

Kovács

1997 *Magyar vasúttörténet*. 5. köt. 1915-től 1944-ig. Szerk.: Kovács László. Bp., 1997.

Kövér

1995 *Százéves a vasútigazgatás Szombathelyen, 1895–1995*. I. köt. *A szakszolgálatok tevékenységének története*. II. köt. *Vasútvonal történetek*. Szerk.: Kövér István. Szombathely, 1995.

Locsmáncsi

2009 Locsmáncsi Szabolcs: A határon átnyúló vaspálya. A GYSEV fejlődése és szerepe a határ menti kapcsolatokban Eisenstadt (Kismarton)–Sopron térségében. In: *Tér és Társadalom*, 23. (2009) 2. sz. 135–153.

Lovas

1971 Lovas Gyula: A soproni bérkocsis cég válsága (1845–1847). In: *Soproni Szemle*, 25. (1971) 3. sz. 252–259.

1997 Lovas Gyula: A Bécsújhely–Sopron vasútvonal 150 esztendeje. In: *Soproni Szemle*, 51. (1997) 4. sz. 306–335.

Majdán

2001 Majdán János: A magyar határ két oldalán 1918–1996 között. In: Majdán János: *Modernizáció – vasút – társadalom. Tanulmányok a vasútépítés hatásáról a 19–20. században*. Pécs, 2001. 179–202.

2010 Majdán János: Mi veszett el Trianonban? In: *Honismeret*, 38. (2010) 5. sz. 31–35.

2014 Majdán János: *A közlekedés története Magyarországon, 1700–2000*. Pécs, 2014.

Mentes

1987 *Győr-Sopron megyei utak története*. Szerk.: Mentés Zoltán. Győr, 1987.

Mezei

2009 *A magyar vasút krónikája a XX. században*. Szerk.: Mezei István 2. kiad. Bp., 2009.

Munkás

1903 Munkás László: Az utolsó magyarországi főpostamester és kora, 1680–1700. In: *Gazdaságtörténeti Szemle*, 10. (1903) 385–403.

Murber

2019 Murber Ibolya: A burgenlandi impériumváltás 1918–1924. Kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. In: *Múltunk*, 64. (2019) 2. sz. 181–214.

2021 Murber Ibolya: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után*. Bp., 2021.

Nagy

1995 Nagy Tamás: A Déli Vasút rövid története. In: *Belvedere*, 7. (1995) 3–4. sz. 18–26.

2001 Nagy Tamás: Trianon és a magyar vasút. In: *Magyarország és Európa 1919–1939*. Szerk.: Döbör András – Kiss Gábor Ferenc. Szeged, 2001. 149–166.

Petróczy

1922 Petróczy István: Nemzetközi repülőtér nélkül életképtelen a magyar aviatika. In: *Az Aëro*, 9. (1922) 14. sz. 141–143.

Rév

1968 Rév Pál: Első légi postajáratunk 50. évfordulójára. In: *Közlekedéstudományi Szemle*, 18. (1968) 7. sz. 323–330.

1979–1980 Rév Pál: Adatok és tények az Aeroexpress Rt. történetéhez. In: *A Közlekedési Múzeum évkönyve*, V. (1979–1980) [1981] 359–377.

Révész

2009 Révész Tamás: *Repülőtér az Alpokalján. A szombathelyi katonai repülőtér története*. 2. kiad. Bp., 2009.

Romsics

2000 *Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999*. I. köt. Szerk.: Romsics Ignác. Bp., 2000.

Simon

2017 *Magyar Várostörténeti Atlasz*. 5. köt. *Buda II. (1686–1848)*. Írta, összeáll.: Simon Katalin, szerk.: Szilágyi Magdolna. Bp., 2017.

Som

2020 Som Krisztián: *A magyarországi légi határforgalom és ellenőrzése*. I. köt. *A kezdetektől 1989-ig*. Bp., 2020.

A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara főjelentése

1871 *A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara főjelentése az 1866–1869-diki időszakra*. Sopron, 1871.

Széchenyi

1848 Széchenyi István: *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről*. Pozsony, 1848.

Székely

2020 Székely Tamás: The Agony of Historic Western Hungary and the Birth of Burgenland (1914–1921). In: *Studies on National Movements*, 6. (2020) 102–139.

Szilágyi

2014 Szilágyi Magdolna: Római utak a középkori Dunántúlon. Az utak nevei és szerepük a középkori térszervezésben. In: *Történelmi Szemle*, 56. (2014) 1. sz. 1–25.

Thirring

1912 *A magyar városok statisztikai évkönyve*. I. évf. *A Magyar városok országos kongresszusának iratai*. Szerk.: Thirring Gusztáv. Bp., 1912.

Tóth Endre

2004 Tóth Endre: Római utak Pannoniában. In: *Ókor*, 3. (2004) 1. sz. 43–48.

Tóth Ernő

2001 *Útjaink ezer éve*. Szerk.: Tóth Ernő. Bp., 2001.

Tóth I.

2020 Tóth Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*. Pécs, 2020.

Tóth L.

1995 Tóth László: *Magyarország közútjainak története*. Bp., 1995.

Töpler

1903 *Dr. Töpler Kálmán Sopron sz. kir. város polgármesterének 1903. évi jelentése a városi közigazgatás összes ágairól.* Sopron, 1904.

Ujváry

2021 Ujváry Gábor: *„Hűség városa, légy hű öre önmagadnak.” Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út.* Sopron, 2021.

PÉTER KALOCSAI

CHANGES OF THE TRANSPORT NETWORK IN WEST HUNGARY CAUSED BY THE TREATY OF TRIANON

Because of the peace treaties that ended the First World War, Hungary lost its western borderlands. In this area, the Austrian province of Burgenland was formed in 1922. The study presents and analyses in a complex way the impact of the new Austrian–Hungarian border on transport in the region. The new borders have taken away, cut in two or dismembered many of the long-established transport corridors (road and rail) of West Hungary. The main transport corridors of Western Transdanubia traditionally led not only to Budapest but also to Vienna, and the Central European transport corridor going from north to south, the Amber Road, passed through it. Thanks to the new state border, the latter area was shared by four states. Occasionally absurd situations arose, such as the railway lines connecting two Hungarian towns, Kőszeg and Sopron, or Kőszeg and Csepreg, being given to Austria without any connection to the Austrian railway network, or the splitting up of the Sopron–Kismarton (Eisenstadt)–Pozsony (Bratislava) railway, which was shared by three countries. Due to the terms of the Treaty of Trianon, air traffic stopped for almost a year and a half. Service halted on the Budapest–Vienna and the Budapest–Szombathely air corridors. The transport in the new Austrian province of Burgenland was also adversely affected by the fact that the major transport hubs (rail, road) remained in Hungary and initially it had no transport corridor going from north to south, and several of its railway lines were not connected to the Austrian railway network, only to the Hungarian. The conclusion of the study is that due to the treaties closing World War I agglomerations, transport routes and habits have greatly changed in the studied region.

A trianoni béke hatása a katolikus egyházkormányzatra a Nyugat-Dunántúlon

Ebben a tanulmányban röviden azt kísérem meg bemutatni, hogy az első világháborút követő politikai határváltozások milyen következményekkel jártak Nyugat-Magyarország esetében az egyházkormányzat területén: milyen elképzelései voltak az osztrák és a magyar félnek, és milyen tényezők befolyásolták a kérdés rendezését.

A trianoni békeszerződés a magyar katolikus egyházkormányzatot is alapvetően érintette. A 30 római és görögkatolikus egyházmegyéből teljes területével 13 a szomszédos államok fennhatósága alá került, négy magyar fennhatóság alatt maradt, és 13 egyházmegyét szabdaltak fel az új államhatárok kettő vagy több részre az országok között.¹ Utóbbi csoportba tartozott a nyugati határ mentén fekvő szombathelyi és győri egyházmegye is. Mindkettő területének közel egyharmada került a szomszédos országokhoz. A szombathelyi püspökség területéből 57 plébánia 100 349 hívője került osztrák fennhatóság alá, a győri egyházmegyéből pedig 99 plébánia 100 000 hívővel.²

A közép-európai politikai határok módosítását nem követte azonnal az egyházkormányzat változása. A Szentsek nem sietett az új államhatárokhoz igazítani³ az egyházmegyei beosztást: nem tekintette a határkérdést véglegesen rendezettnek, ezért igyekezett a lehető legtovább fenntartani a korábbi állapotot.⁴ Az Osztrák-Magyar Monarchia területén létrejött vagy abból részesedett államok viszont politikai nyomást gyakoroltak Rómára annak érdekében, hogy a *dismembratio*⁵ minél előbb bekövetkezzen. A Szentsek ennek nem tudott sokáig ellenállni, de a határok által az egyes püspökségektől leválasztott részekből nem szervezett azonnal új egyházmegyéket, csak ideiglenes jellegű apostoli kormányzóságokat.⁶

* A szerző az ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ Történelem Tanszékének egyetemi docense (9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4., bako.balazs@sek.elte.hu).

1 Gergely, 1999. 41.

2 Uo. 44.; Székely, 2009. 103.; Schmidt, 2015. 87.

3 A katolikus egyházban püspökségek alapítása, területének és ezzel együtt határainak módosítása kizárólag a Szentsek hatásköre.

4 A Szentsek eme álláspontjáról Csernoch János hercegprímás 1920 tavaszán tájékoztatta a magyar püspököket. Püspöki kar ülésének jegyzőkönyve 1920. március 17. 4–8. pont. Beke, 1992. 45–48.; Salacz, 1975. 131–132.

5 Elválasztás, leválasztás, elszakítás.

6 Gergely, 1999. 44–45.

Historiográfiai áttekintés

A témával foglalkozó magyar nyelvű szakirodalom meglehetősen szerény, különösen igaz ez Nyugat-Magyarország, a későbbi Burgenland egyháztörténetére. A magyar békeszerződés hatását elsősorban politikatörténeti vonatkozásban vizsgálta a magyar történettudomány, egyháztörténeti következményei nem kerültek a kutatók célkeresztjébe. Főleg rövidebb, egy-egy terület (elsősorban katolikus) egyházainak sorsát feldolgozó tanulmányok születtek, néhány esetben doktori kutatások keretében.⁷ Az első, átfogó jellegű feldolgozás Salacz Gábor Münchenben megjelent könyve, amely a magyar katolikus egyház sorsát vizsgálja az utódállamok területén 1918 után.⁸ Ebben egy rövid fejezet szól az Ausztriához került terület történetéről, amelyben elsősorban a magyar kormánynak a Szentszékkal és a bécsi kormánnyal kapcsolatos azon diplomáciai lépéseit ismerteti, amelyek Nyugat-Magyarország⁹ egyházi elszakításának megakadályozására irányultak. A szerző írásából kirajzolódik a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia reakciója ezekre a törekvésekre. Salacz nagyon röviden tárgyalja a helyi papság magatartását is, és érdekes epizódokat közöl elsősorban a horvát papság reakciójáról az 1919-es – még magyar uralom alatt álló terület – egyházpolitikai átszervezési törekvéseiről.

Gergely Jenőtől származik a két világháború közötti Magyarország egyháztörténetét és egyházi közigazgatási változásait tárgyaló másik alapmű.¹⁰ Ez rövid áttekintést ad az egyházi közigazgatás átszervezésének problémáiról és folyamatáról azokon a területeken, amelyek Magyarországtól az utódállamokhoz kerültek.¹¹ Fő megállapítása, hogy a Szentszék nagyon hasonlóan járt el az Ausztriához, a Romániához és a délszláv államhoz került, egykoron a magyar egyházmegyékhöz tartozó területeken: 1922–1923-ban apostoli adminisztratúrákat¹² állított fel, a végleges jogi rendezést pedig elhalasztotta.¹³ Gergely Csehszlovákia példáján mutatta be, hogy a magyarországi főpapság milyen szorosan együttműködött a budapesti kormánnyal ebben a kérdésben, ami Burgenland esetére is igaz.

Gergely Jenő egy másik munkája is érinti a témát.¹⁴ Bár közvetlenül nem Nyugat-Magyarország kérdésével foglalkozik, a 20. századról írt fejezetét azért érdemes mégis megemlíteni, mert alaposan tárgyalja a pápai diplomácia 1918 utáni hozzáállását Magyarországhoz, és kitér a bécsi nunciusnak a rendezésben betöltött

7 A teljesség igénye nélkül: Marton, 1995; Sas, 2003; Rácz, 2009; Marchut, 2014; Lakatos, 2016.

8 Salacz, 1975.

9 A magyar források következetesen a Nyugat-Magyarország elnevezést használták a terület megjelölésére.

10 Gergely, 1999. Ezt megelőzően csak Adriányi Gábornak jelent meg a két világháború közötti magyar egyháztörténetet részletesen tárgyaló munkája német nyelven. Lásd: Adriányi, 1974.

11 Gergely, 1999. 111.

12 Az apostoli adminisztratúra vagy apostoli kormányzóság (lat. *administratio apostolica*) a katolikus egyház részegyháza, melyet különleges okok miatt a pápa nem alakít egyházmegyévé, s lelkipásztori gondozását az apostoli kormányzóra bízta. Létesítésére például olyankor kerül sor, ha az egyházmegye egy része más országba kerül, mint ahol a püspöki székhely van, és az adott területen még nem elégségesek a politikai, gazdasági, személyi feltételek önálló egyházmegye megalapítására.

13 Gergely, 1999. 112.

14 Gergely, 1996. 255–294.

meghatározó szerepére is.¹⁵ Ugyanezek a kérdések jelentek meg Eördögh István két tanulmányában is. Az első a pápai nunciatura magyarországi újjáalakulásával¹⁶ foglalkozik, a másik a Szentszéknek a trianoni békéhez való viszonyával.¹⁷ Legfőbb megállapítása, hogy a korabeli magyar egyházi és politikai vezetésnek a békeszerződéssel kapcsolatban irreálisak voltak az elképzelései, és arra a következtetésre jut, hogy a pápai diplomácia sokkal realisabban látta a helyzetet, így körültekintőbben is cselekedett. Szintén a Vatikán politikáját tárgyalja Tóth Krisztina tanulmánya.¹⁸ Elsősorban arra kereste a választ, hogyan alakult az új államhatárok által szelt egyházmegyéik igazgatása, és miként próbálta kezelni a Szentszék az így kialakult egyházkormányzati problémákat. Ehhez korábban fel nem tárt vatikáni dokumentumokat is használt.

A nyugat-magyarországi egyházigazgatás átszervezésével kapcsolatos magyar elképzelésekkel foglalkozott Tengely Adrienn, aki az 1918-as nemzetiségi törekvések tükrében vizsgálta a magyarországi keresztény egyházak politikáját.¹⁹ Ennek során felhasználta Persián Ádámnak, a Károlyi- és a Berinkey-kormány egyházügyi kormánybiztosának a naplóját,²⁰ amely értékes információkat tartalmaz a tervezett nyugat-magyarországi német nyelvű vikariátusról.²¹ A magyarországi katolikus egyház és a német kisebbség viszonyát Tilkovszky Loránt vizsgálta a két világháború közötti időszakban.²² Legfontosabb megállapítása, hogy a nyugat-magyarországi felekezeti fenntartású iskolarendszer meghatározó befolyást gyakorolt a belőle kikerülő helyi papságra, a lakosságra, és megerősíti azt a feltételezést, hogy a katolikus egyházvezetés a magyarosítás támogatója volt, és a helyi papság erősen magyarbarát magatartást tanúsított.

A téma legrészletesebb feldolgozása Schmidt Péterhez kötődik, aki 2009-es tanulmányában elemezte a Győri Egyházmegyei Levéltár vonatkozó forrásait, és összefoglalta a győri püspökség álláspontját, illetve a kérdésben megtett lépéseit.²³ A másik érintett püspökség, a szombathelyi politikáját két tanulmányban értékelte.²⁴ Doktori disszertációjában²⁵ részletesen bemutatta a témával foglalkozó osztrák és magyar szakirodalmat, mindkét ország politikai és egyházi vezetőinek lépéseit, ezek mozgatórugóit. Jellemezte a terület helyi viszonyait, a papság álláspontját, és bemutatta a Vatikán politikáját is.

15 Uo. 255–256.

16 Eördögh, 1997. 99–110.

17 Eördögh, 1996. 510–514.

18 Tóth K., 2021. 18–21.

19 Tengely, 2007.

20 Tengely, 2019.

21 Az apostoli vikariátus (lat. vicariatus apostolicus) a katolikus egyház részegyháza, amelyet a pápa megbízásából az apostoli vikárius irányít, aki általában felszentelt címzetes püspök. Elsősorban missziós területeken jellemző. Köztes állapotú egyházigazgatási egység az apostoli prefektúra és az apostoli adminisztratúra között.

22 Tilkovszky, 1997.

23 Schmidt, 2009.

24 Schmidt, 2014, 2015.

25 Schmidt, 2017.

A nyugat-magyarországi kérdéssel foglalkozott Jenőffy Zsuzsanna²⁶ tanulmánya, amely a kérdést a győri egyházmegye szemszögéből vizsgálja. Részletesen bemutatja a Csernoch János hercegprímás, Fetser Antal győri és Mikes János szombathelyi püspökök, valamint Teodoro Valfrè di Bonzo bécsi nuncius közötti levelezést és a magyar diplomácia kétségbeesett erőfeszítéseit az apostoli adminisztrátúra létesítésének megakadályozására. Dóka Klára tanulmánya ugyancsak a győri egyházmegye szempontjából fontos: foglalkozik a területi változással, és statisztikai összefoglalót tartalmaz az 1921 után Ausztriához került plébániákról.²⁷

A nyugat-magyarországi kérdés vizsgálatát a másik érintett magyar egyházmegye, a szombathelyi szemszögéből elsősorban Mikes János püspök életrajzi kutatásaiból ismerjük. Az első ezek közül Bakó Balázs értekezése, amely a *Trianon* és az egyházmegye című fejezetében az egyházmegye 1918 utáni területi veszteségeivel foglalkozik, és bemutatja a Mikes püspök által tudatosan használt eszközöket (az egyházi közigazgatás centralizálása, a magyar hivatali nyelv fenntartása, püspöki bérmakörutak az elcsatolt területeken stb.), amelyekkel hangsúlyozta az elcsatolt területek feletti magyar egyházi fennhatóságot.²⁸ A Géfin Gyula által szerkesztett összefoglaló (*A Szombathelyi Egyházmegye története*) harmadik kötete az egyházmegye papjairól rövid életrajzokat tartalmaz, amelyek fontos információval szolgálnak az érintett területen szolgálók 1918–1923 közötti tevékenységéről is.²⁹

A magyarországi források közül csak a püspöki kar tanácskozásainak jegyzőkönyvei érhetőek el rendezett, kiadott formában.³⁰ Ezekből kirajzolódik a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia véleménye, a prímás és az egyes püspökök konkrét lépései, de következtethetünk belőlük a Szentszék álláspontjára is.

A magyarországi egyháztörténeti műveken túl szélesebb azon tanulmányok köre, amelyek politikatörténeti perspektívából vizsgálták a térség történetét. Ezek között vannak olyanok, amelyek az egyházi viszonyokat is érintik, elsősorban a politikailag aktív klerikusok tevékenységéről adnak tájékoztatást.³¹ Az 1918–1921 közötti évek nyugat-magyarországi politikai és katonai eseményeit Botlik József vizsgálta.³² Az események kronologikus bemutatása közben fontos részleteket talá-lunk arról, hogy az egyházmegyes papok milyen szerepet játszottak a történetben. Közülük többen is az osztrák egységek katonai akcióinak áldozatai lettek.

Nyugat-Magyarország egyháztörténetére vonatkozóan életrajzi művekben is találhatunk részinformációkat. Idesorolható Székely Lászlónak Mikes püspökről 1966-ban írt, de csak 2009-ben megjelent visszaemlékezése,³³ vagy a terület magyar kormánybiztosaként tevékenykedő Sigray Antal életrajza.³⁴

26 Benkéné Jenőffy, 2013.

27 Dóka, 2000.

28 Bakó, 2013.

29 Géfin, 1935.

30 Beke, 1992.

31 Ormos, 1999; Jankó-Tóth, 2008; Tóth I., 2020; Murber, 2021a.

32 Botlik, 2008.

33 Székely, 2009.

34 Békés, 2007.

Végül a viszonylag nagyszámú helytörténeti mű fontosságát is hangsúlyozni kell, mert a terület középső és déli részén az egyház gyakran vezető szerepet játszott a faluközösségek életében. Különösen érdekes a határhoz közeli falvak története, mivel néhány falu még a soproni népszavazás után is gazdát cserélt, és ebben gyakran döntő szerepet játszottak a helyi papok. A nyugat-magyarországi papság magatartásának tanulmányozása szempontjából megkerülhetetlen Zsiga Tibor munkája, amely az osztrák–magyar határ 1922–1923-as végleges megállapításával foglalkozik. A Magyarországhoz visszakerült Szentpéterfa község példáján mutatja be, hogy az ottani esperesnek milyen szerepe volt plébániája Magyarországhoz való visszacsatolásában.³⁵ Zsiga egyéb írásaiban is közöl a nyugat-magyarországi határkérdés vonatkozásában fontos helyi forrásokat, elsősorban a király visszatérési kísérletei kapcsán.³⁶

Osztrák és magyar egyházi tervek Nyugat-Magyarországon

Ha összehasonlítjuk Nyugat-Magyarország és a többi elcsatolt országrész helyzetét, illetve annak rendezését, akkor a számos hasonlóság mellett különbségeket is megfigyelhetünk. A Magyarországtól elcsatolt területek egyházi kormányzását a megszálló csehszlovák, román és szerb hatóságok a kezdetektől akadályozták, ezért célszerűnek látszott a területekre püspöki helynököket³⁷ kinevezni, akik széles jogkörrel önállóan intézkedhettek. A szombathelyi egyházmegyében erre először a déli területen került sor, amelyet már 1919-ben megszálltak a délszláv csapatok. 1919 őszén Straus Flórián kanonok kapott püspöki helynöki kinevezést a Muravidékre.³⁸

A többi megszállt országrésszel ellentétben a nyugat-magyarországi területek nem kerültek 1918 és 1919 fordulóján külföldi (osztrák) igazgatás alá, az érintkezést sem akadályozták a világi hatóságok a püspökség és a terület plébániái között, ezért csak közvetlenül a terület Ausztriának való átadása előtt, 1921. szeptember 1-jén került sor Thomas Ferenc³⁹ pusztaszentmihályi esperes-plébános kinevezésére püspöki helynöknek.⁴⁰ Érdekes módon, ezt a megoldást eredetileg az osztrák hatóságok vetették fel először, aztán gyorsan visszakoztak, hiszen egy magyar püspök által kinevezett helynök akadályozhatta volna a területtel kapcsolatos osztrák tervek megvalósítását.⁴¹

35 Zsiga, 1993. 83–84.

36 Zsiga 1979, 1981, 1989, 1993; Murber, 2021b.

37 Püspöki helynök: a püspököt az egyházmegye kormányzatában segítő pap. A püspöki helynököt a megyéspüspök szabadon nevezi ki és szabadon el is mozdíthatja. Kinevezése határozott időtartamra szól. A püspökkel azonos hatalom illeti meg, de csak az egyházmegye azon részére, illetve az ügyeknek vagy személyeknek arra a csoportjára, amelyek számára kinevezték.

38 SZEL AC 1919/ 3300. Megszállott területeken püspöki helynökök. Püspöki körlevelek 1919. VIII.

39 Thomas Ferencet (1870–1923) 1893-ban szentelték pappá, majd káplánként szolgált Királyfalván. 1896-tól adminisztrátor, 1905-től plébános Pusztaszentmihályon, egészen haláláig. 1908-tól a szenteleki kerület esperese, 1920–1922 között a németújvári kerület nemzetgyűlési képviselője.

40 SZEL AC 1921/4526. Püspöki helynök az Ausztriának ítélt területen. Püspöki körlevelek 1921. IX.

41 Schmidt, 2015. 85.

Az Osztrák–Magyar Monarchia két vesztes állama közötti államhatár kijelölése és az Ausztriának ítélt terület végleges átadása több esztendő telt igénybe. A Szentszék számára ezért az egyházi közigazgatás átalakítása nem tűnt sürgősnek. Egyébiránt az egyházkormányzat átalakítása mindig hosszadalmas, alaposan előkészített döntés, tekintve hogy ez nem csupán közigazgatási kérdés, hanem olyan összetett probléma, amelynek lelkipásztori és gazdasági vonatkozásai is vannak.

A bécsi kormány 1918 őszén bejelentette igényét Magyarország nyugati – többségében németek lakta – határsávjára, amit a győztes nagyhatalmak 1919. szeptember 10-én a saint-germain-en-laye-i békeszerződésben Ausztriának ítélték. A magyar vezetés mindent megtett, hogy megakadályozza a nyugati vármegyék területeinek elcsatolását. A trianoni békeszerződés 1920. június 4-i aláírása után a magyar állam 1921 augusztusáig igazgatta a területet. 1921. augusztus végén a budapesti kormány a Párizsban székelő Nagykövetek Tanácsa nyomására kiűrtette Burgenlandot, a hivatásos hadsereg helyét irreguláris magyar csapatok vették át, és megakadályozták a területre vonatkozó átadási terv végrehajtását. A kialakult helyzetet az 1921. október 11–13-i tárgyalás végén aláírt velencei szerződés rendezte, amely módosítva az eredeti békeszerződést, Sopron és környékén népszavazást rendelt el, a többi területet pedig átadták Ausztriának.⁴² Az államhatár végleges vonalát 1922–1923-ban rögzítette a nemzetközi összetételű határkijelölő bizottság. Magyarországhoz ekkor tíz kisebb település került vissza, Ausztria pedig három további települést kapott meg, ami egyházkormányzati szempontból is új határvonalat jelentett.⁴³

Az Ausztriának ítélt területek egyházkormányzati helyzetének rendezését másként képzelték a magyar és az osztrák állami és egyházi hatóságok. Az első osztrák dokumentum, amely a területnek az osztrák katolikus egyházba való illesztésére vonatkozó tervről szólt, 1919. szeptember 4-én kelt.⁴⁴ Egy héttel az osztrák békeszerződés aláírása előtt az újonnan létrehozott *Verwaltungsstelle für den Anschluss Deutsch-Westungarns*⁴⁵ foglalkozott a kérdéssel. 1919. október 8-án az osztrák kormány – figyelembe véve előbbi szerv javaslatait – szintén megfogalmazta elképzeléseit. Nyugat-Magyarország egyházi igazgatására átmeneti megoldásként két terv született: 1. A területet általános helynökökre bízni, akiket a győri és szombathelyi püspökök neveztek volna ki, vagy 2. közvetlenül a pápától kérni egy apostoli delegátust. Az első lehetőséget szinte azonnal elvetették Bécsben, mivel – joggal – azt feltételezték, hogy az túlságosan korlátozná az osztrák befolyás kialakítását. A fő cél ugyanis az volt, hogy a magyar püspökök joghatóságát megszüntessék a kérdéses területen. A második lehetőség feltehetően egy új soproni egyházmegye megalapításának első lépéseként értelmezhető, mivel egységben kezelte az elcsatolandó területet.

A bécsi kormány 1919 októbere óta azt tervezte, hogy Rómától pápai delegátus kiküldését kéri Sopronba azzal az óhajjal, hogy ez a küldött az osztrák pap-

42 Tóth I., 2020. 147–161.

43 Schmidt, 2017. 42.

44 Uo.

45 Német-Nyugat-Magyarország Csatlakozásának Közigazgatási Hivatala.

ságból kerüljön ki, akinek az irányítása alatt megtörténhet a kérdéses terület egyházmegyévé szervezése. A kérést azzal indokolták, hogy a terület természetes fővárosának tartott város lakosságában magas az evangélikusok és a zsidó vallásúak számaránya, és ez kedvezőtlenül befolyásolhatja – az egyébként többségében katolikus – leendő tartomány vallási viszonyait. Bár Sopron lakosságának kétharmada katolikus volt, az evangélikusok számára a város az egyik fontos szellemi központnak számított, ahol saját püspökük, líceumuk, protestáns teológiai karuk és tanárképző főiskolájuk működött. Az osztrák fél attól tartott, hogy a lutheránusok erősen befolyásolhatnák a város és ezáltal az egész térség vallási és kulturális életét. Ugyancsak hivatkozott az osztrák kormány a katolikus papság magyarbarát nemzeti magatartására is. Érvéle szerint a papság szinte kivétel nélkül vagy igazi magyar, vagy magyar nemzeti szellemben nevelkedett, tehát magyar gondolkodású volt.⁴⁶ Ezzel indokolta, hogy nemcsak a közéletben, a bíróságon és a különböző hivatalokban nem volt szabad német nyelvet használni, hanem a katolikus iskolákban és az egyházban is megmaradt a magyar hivatali nyelv.

Osztrák érvelés szerint az apostoli delegátusnak tehát azért kellett volna osztrák papnak lennie, hogy ellensúlyozza a magyarbarát helyi papságot. Ez az osztrák álláspontból áruklódó feljegyzés azonban soha nem jutott el Rómába. Ennek oka valószínűleg összefüggött a dél-tiroli helyzet rendezetlenségével. Az osztrák kormányzat ugyanis csapdahelyzetbe került. Miközben Nyugat-Magyarország területének egyházi leválasztásán dolgozott, eközben el akarta kerülni, hogy Dél-Tirol esetében ez az osztrákok kárára ismétlődjön meg, hiszen a brixeni püspökség déli területét székhelyével együtt Olaszországnak ítélte a békeszerződés. 1919 decemberének utolsó napjaiban az osztrák vezetés Rómába küldött levelében egyértelműen fogalmazott: Nyugat-Magyarország területén végső célként egy önálló osztrák egyházmegye létrehozását jelölték meg Sopron székhellyel. Ekkor már nem volt szó püspöki helynökök kinevezéséről, mivel attól tartottak, hogy ők a magyar püspökök befolyása alatt cselekszenek.⁴⁷

A Nyugat-Magyarország sorsát övező politikai bizonytalanság miatt a Szentszék több mint két évig kivárt a döntés meghozatalával. Jóllehet az osztrák kormány több alkalommal, egészen magas szinten⁴⁸ próbálta számára kedvező irányba befolyásolni a vatikáni döntéshozókat, folyamatos elutasításba ütközött. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a Szentszék nem akart addig döntést hozni, amíg a végleges államhatárokat nem határozzák meg. Ezenkívül a magyar püspökök eredményesen védelmezték álláspontjukat, és biztosították, hogy megkérdésük nélkül nem születik szentszéki döntés.⁴⁹

46 Tilkovszky, 1997.

47 Schmidt, 2017. 43.

48 1920. április 9-én a szociáldemokrata Karl Renner kancellár járt a pápánál és ismertette az osztrák kormány elképzeléseit. Schmidt, 2017. 55.

49 Az Apostoli Szentszék az 1920 júliusában Rómába látogató Csernoch János primásnak megígérte, hogy a békeszerződés ratifikációját követő hat hónapban nem kezd tárgyalásokat az utódállamokkal az egyházmegyei határok új beosztásáról, továbbá hogy az érdekelt felek meghallgatása nélkül nem fog döntést hozni. Tóth K., 2021. 8.

Az 1921. decemberi soproni népszavazás, amelynek eredményeként Burgenland leendő fővárosa Magyarországnál maradt, elkerülhetetlenül az eredeti osztrák egyházkerületi koncepció megváltozásához vezetett. Sopron elvesztésével ugyanis nemcsak az vált lehetetlenné, hogy a város legyen a tervezett püspökség székhelye, hanem az új egyházmegye gazdasági alapjai is bizonytalanná váltak. Az új államhatár Magyarországnál hagyta a soproni székeskáptalan és a győri püspök fertőrákosi javadalmát, amelyeket az új osztrák püspökség törzsvagyonának szántak. Az egyházmegye létrehozása tehát csak a bécsi kormány anyagi segítségével valósulhatott volna meg, amire a háború utáni évek állami költségvetésének akkori katasztrofális állapotát tekintve nem is gondolhattak.⁵⁰ Ebben a helyzetben a burgenlandi tartományi kormányzó, Dr. Robert Davy a szövetségi belügyminisztériumnak 1922. január 16-án írt levelében három lehetséges forgatókönyvet vázolt fel: 1. az eredeti tervnek megfelelően apostoli delegátust kérnek Rómából, 2. a bécsi érsekséghez csatolják a területet, vagy 3. a bécsi érsek helynököt nevez ki a területre a napi ügyek vitelére. Az is felmerült, hogy a területet esetleg felosztják a bécsi és a graz-seckauai egyházmegye között.⁵¹ A legfontosabb cél persze továbbra is az volt, hogy a területet leválasszák a magyar egyháztartományról.

A Szentszék 1922. május 2-i döntésével a terület igazgatását a bécsi érsekre mint apostoli adminisztrátorra bízta, így végül minden magyar kormányzati és egyházi ellenkezés ellenére az osztrák elképzelések valósultak meg.⁵²

A magyar fél álláspontja kezdetektől fogva azon alapult, hogy Nyugat-Magyarország sem közigazgatásilag, sem egyházjogilag nem kerülhet osztrák uralom alá. Amikor a magyar kormány 1919. január 28-án területi autonómiát adott a nyugat-magyarországi, többségében németek lakta területnek – feltehetően az Ausztriához való csatolás megelőzése érdekében –, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia még aznap javasolta, hogy a győri püspök hozzon létre egy német nyelvű helynökséget⁵³ Sopronban.⁵⁴ Ez a terv megfelelt a Berinkey-kormány katolikus ügyekért felelős kormánybiztosának, Persián Ádámnak a mintegy kilencven plébániából álló helynökség létrehozására vonatkozó tervének. Eredetileg ez a kezdeményezés ugyanis nem a magyar katolikus egyháztól, hanem Persián⁵⁵ kormánybiztostól származott, aki ezzel az intézkedéssel is a nyugat-magyarországi németek elszakadási törekvéseit kívánta megakadályozni. Az 1919. évi VI. néptörvény⁵⁶ egy-

50 Schmidt, 2017. 44.

51 Uo.

52 SZEL AC Püspöki körlevelek 1922. VI. 2380.

53 Helynökség, lásd: vikariátus (21. jegyzet).

54 Jegyzőkönyv a Magyar Katolikus Püspöki Kar 1919. január 28-án tartott üléséről. 8. pont. Beke, 1992. I. köt. 38.

55 Persián Ádám (1887–1934) újságíró. Ferences papnövendékként Németországban teológiai és bölcsészeti tanulmányokat folytatott. 1907-ben kilépett a rendből és újságíró lett. A néppárti *Alkotmány* munkatársa, parlamenti tudósítója, vezércikkírója, majd a politikai rovat vezetője. Egyúttal részt vett a Katolikus Néppárt szervezésében is. 1918 novemberében a katolikus egyházi ügyek kormánybiztosa, majd miniszteri tanácsos. A Tanácsköztársaság kikiáltása után előbb Bécsbe, majd Pozsonyba emigrált. 1920-ban tért haza.

56 1919. évi VI. néptörvény a magyarországi német nép önrendelkezési jogának gyakorlásáról. *Belügyi Közlöny*, 1919/5. 189–190.

házi téren is teljes öngazgatást biztosított a magyarországi németeknek, ennek keretében kívánt Persián német helynökséget létrehozni, kezdetben a győri egyházmegyén belül. Ezt a javaslatot 1919. január 11-én terjesztette a minisztertanács elé. Egyik fő érveként a győri főpásztor németnyelv-tudásának állítólagos hiányára hivatkozott, és kérte, hogy a kormány gyakoroljon nyomást a püspökre egy német nyelvű helynökség felállítására érdekében, amelynek székhelye Sopron lenne. A helynöki tisztségbe olyan papot szánt Persián, aki értett németül, és lehetőleg a nép sorából származott. Mindezek alapján a keresztényszocialista Gießwein Sándor⁵⁷ nyugat-magyarországi prelátusra gondolt.⁵⁸ A világháború éveiben a béke mellett kampányoló, keresztény-humanista, szociálisan is érzékeny pap a szintén pacifista beállítottságú köztársasági kormány szempontjából valószínűleg ideális jelölt volt.

Mindez csupán az első lépés lett volna, hiszen a német nyelvű lakosság településterülete nem korlátozódott a nyugati határvidéken lévő győri egyházmegyére. A kormánybiztos tehát mind jogilag, mind területileg ki akarta terjeszteni a püspöki helynök hatáskörét. Már ekkor egy olyan apostoli adminisztrátorra gondolt, akinek joghatósága a szomszédos szombathelyi egyházmegye németek lakta részeire is kiterjed. Miután megkapta Fetser Antal⁵⁹ győri püspök elvi beleegyezését, Persián Ádám a lehető leggyorsabban meg akarta szerezni a Szentszék engedélyét ennek a tervnek a végrehajtására.

A kormánybiztos az új német helynökség határait is meghatározta nagy vonalakban. 92 községből és 70 filiából⁶⁰ állt volna, amelyek a Magyarokimlétől (ma Kimle) a Fertő tó déli partjáig, illetve Fertőbozttól Németzsidányig (ma Kiszsidány) húzódó egyenes vonaltól nyugatra helyezkedtek volna el (nyugaton a régi osztrák–magyar határvonal határolta). Ez még a későbbi magyar békeszerződésben meghatározott államhatáron is túlmutatott, és a zárt tömbben élő összes német településre kiterjedt. Persián nem feledkezett meg a nyugat-magyarországi részekben élő horvát katolikusokról sem: hangsúlyozta, hogy az új helynöknek az ő nyelvüket is ismernie kell. Ennek ellenére tervezett beolvasztásuk élénk tiltakozást váltott ki a Sopron környéki horvát papok részéről, akik viszont a német népcsoporttal azonos jogokat követeltek, azaz egy külön horvát helynökség létrehozását. Persián Ádám visszaemlékezései⁶¹ szerint azonban az általa kezdeményezett sop-

57 Gießwein (Giesswein) Sándor (1856–1923) pápai prelátus, publicista, politikus, író, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1878-ban szentelték pappá, 1897-ben kanonok, 1902-ben apát, 1908-ban pápai prelátus lett. A keresztényszocialista mozgalom egyik megalapítója Magyarországon. 1904-től a Keresztényszociális Egyesületek Szövetségének elnöke, 1905-től a magyaróvári kerületben a Katolikus Néppárt parlamenti képviselője. Részt vett az esperantó nyelv és a feminista mozgalom propagálásában, a Szent István Akadémia és a Magyar Békeegyesület elnöke. 1918 őszén a Nemzeti Tanács tagja. Az ellenforradalom első éveiben, mint nemzetgyűlési képviselő, több ízben felszólalt a fehérterror ellen.

58 Schmidt, 2017. 46.

59 Fetser Antal (1862–1933) győri megyéspüspök. 1885-ben szentelték pappá Nagyváradon, ahol a Szent József Intézet prefektusa, 1888-tól a szeminárium spirituálisja, 1889-től püspöki szertartó, 1895-től püspöki titkár és irodaigazgató, 1898-tól várad kanonok, 1901-től solti címzetes apát, 1906-ban paleopoliszi püspökké szentelték, 1906-tól várad segédpüspök, majd káptalani helynök. 1914-től haláláig győri megyéspüspök.

60 Filia: félegyház, a plébániához tartozó lelkipásztori hely, más néven leányegyház vagy fiókegyház. Temploma vagy kápolnája van, de lelkipásztori ellátását és anyakönyvvezetését a plébánia látja el.

61 Tengely, 2019. 213.

roni német helynökség valaki más miatt bukott meg: Fetser püspök nem volt hajlandó Gießwein Sándort kinevezni annak élére. Csak olyan papot nevezett volna ki, aki minden rendeletét feltétel nélkül végrehajtja. A győri főpásztor nem bízott a kormánybiztos jelöltjében. Mint azt néhány hónappal később a bécsi nunciusnak írt levelében maga is kijelentette: a helynökség koncepciója „csendben elaludt”.⁶²

Nemcsak a nyugat-magyarországi horvátok ellenezték a kormánybiztos által tervezett egyházi közigazgatási egység létrehozását, hanem az ott működő magyar nyelvű (vagy magyar érzelmű) papok is kevésbé lelkesedtek érte. Egyikük nem titkolta ezzel kapcsolatos nézeteit, és arra kérte püspökét, hogy helyezze át őt a német autonómia területéről: a nezsideri (ma: Neusiedl am See) magyar plébános vonakodott attól, hogy az autonómia életbe lépését kelljen ünnepelnie.⁶³

Az önálló, német nyelvű soproni egyházmegye gondolata nem csak Ausztria által szorgalmazott ötlet volt. 1920 novemberében öt nyugat-magyarországi képviselő a magyar állam keretein belül egy autonóm német megye mellett foglalt állást, és egyúttal egy katolikus egyházmegye mellett is, amelynek székhelye Sopron lenne.⁶⁴

Az Ausztria által igényelt terület esetében a szombathelyi és a győri püspökség egyaránt érintett volt, ami feltételezte a két püspökség együttműködését a terület egyházi elcsatolása ellen. A kérdést vizsgáló Schmidt Péter megállapította, hogy Fetser Antal győri püspök inkább reaktív, ezzel szemben a szombathelyi Mikes János⁶⁵ intenzív proaktív tevékenységet fejtett ki.⁶⁶ Utóbbit erre a magyar kormány is biztatta a bécsi nuncius tanácsára.⁶⁷ Mikes ezért 1919. november 10-én levelet írt XV. Benedek pápának, amelyben felhívta az egyházfő figyelmét a határkérdés politikai és vallási következményeire, egyben kérte, hogy járjon közbe a párizsi békekonferencián Magyarország érdekében.⁶⁸ Levelében kérése nyomatékosítására arra hivatkozott, hogy az osztrák szociáldemokrata kormányzat veszélyezteti az egyházat, míg Magyarországon a keresztény-ellenforradalmi kurzus győzelmével kedvezőbbé váltak a hitélet körülményei. Mikes aktivitását mutatja, hogy Bécsbe is elutazott az ottani nunciussal való tárgyalásra.⁶⁹ A győri és a szombathelyi püspök közötti 1919. novemberi levélváltásból tudjuk, hogy mindketten határozottan elutasították, hogy a területre osztrák apostoli delegátust nevezzenek ki, és a status quo fenntartását kívánták államjogi és egyházigazgatási szempontból is.⁷⁰

1921 februárjáig Mikes a nyilvánosság előtt nagyon óvatosan kezelte a nyugat-magyarországi kérdést és papjait is visszafogottságra intette. Ekkor azonban

62 SZEL AC 1919/5238. Fetser Valfrè di Bonzo nunciushoz írt levele. Győr, 1919. november 20.

63 GYEL 1919/1588. Békeffy István plébános levele Fetser püspökhöz, 1920. február 8.

64 Schmidt, 2017. 48.

65 Mikes János gróf (1876–1945) szombathelyi megyéspüspök. 1899-ben szentelték pappá, ettől az évtől Gyergyóalfaluban káplán, majd 1901-től plébános, 1906-tól székelyudvarhelyi plébános és főesperes, 1911 novemberétől 1936-ig szombathelyi püspök, majd haláláig selimbrai címzetes érsek. 1919-ben az ellenforradalom támogatásának vádjával internálták. A magyar legitimista mozgalom meghatározó alakja.

66 Schmidt, 2011. 87.

67 Uo. 88.

68 SZEL AC 1919/4654., 4855.

69 SZEL AC 1919/4704.

70 GYEL 1919/ 4449. Mikes János levele Fetser Antalhoz, 1919. november 14.

kedvezőnek ítélte a körülményeket arra, hogy espereseivel megüzenje a papoknak: egy bekövetkező népszavazás esetén minden módon hassanak oda, hogy a terület Magyarországnál maradhasson.⁷¹ Miután a magyar hatóságok a területet kiürítették, 1921 őszén az elszakított falvak papjai több esetben is részeseivé, gyakran elszennvedő alanyaivá váltak a nyugat-magyarországi katonai eseményeknek. Ez esetenként gyilkosságokat,⁷² letartóztatásokat és a papok menekülését eredményezte. Amikor Ausztria 1921 novemberében átvette a területet a magyar hatóságoktól, a Mikes által kiadott körlevelek tovább fokozták a feszültséget.⁷³ A terület papsága magyarpártinak bizonyult még akkor is, ha többségük német ajkú volt. Erre Mikes nagyon büszke volt, és a dolgot a magyar kormány is főleg Mikes érdemének tulajdonította.⁷⁴ Emiatt az osztrák hatóságok tartottak is a klérustól – nem véletlenül. Szentpéterfa község például 1923-ban Strassner József helyi plébános tevékenységének köszönhetően került vissza Magyarországhoz, jóllehet a lakosság többségét horvátok és németek adták.⁷⁵

A helyi papság magyarkötődésének több oka is volt. Többségük a magyar iskolarendszerben nevelődve mély magyar érzelmekkel bírt, de ezenkívül úgy érezték, hogy gazdasági és politikai érdekeik is a magyar fennhatóság fenntartása mellett szóltak. Többségük nem tartotta életképesnek Ausztriát, amire Mikes is hivatkozott, illetve megtapasztalva a magyar Tanácsköztársaság 1919-es egyházellenes lépéseit, tartottak egy hasonló ausztriai fordulattól is,⁷⁶ amiben szerepe lehetett a magyar kormány Ausztria-ellenes, antibolsevista propagandájának is.⁷⁷

Mikes a sajtónyilvánosságot is felhasználta, hogy álláspontjáról széles körben tájékoztassa a közvéleményt. 1921 márciusában a *Das Neue Reich* című hetilapban cikket jelentetett meg a nyugat-magyarországi kérdésről. Olvasóit arról próbálta meggyőzni, hogy a terület Magyarország integráns része, vele olyan szoros gazdasági és földrajzi egységet alkot, amelynek megszakítása káros lenne mindkét fél számára. Ennek azzal is nyomatékot adott, hogy hangsúlyozta: Ausztria súlyos gazdasági helyzete is kedvezőtlen lenne a vitatott területnek.⁷⁸ Ugyancsak cikket írt a Münchenben megjelenő *Allgemeine Rundschau* című lapba, hasonló tartalommal.⁷⁹ Ezt aztán több német újság is átvette, így nagyobb nemzetközi sajtóvisszhangról is beszélhetünk a kérdés kapcsán.⁸⁰ Bérnakörútjait is felhasználta, hogy papjait és híveit a területátadás ellen hangolja. Erre 1920 májusában került először

71 SZEL AC 1921/849. Mikes levele a kerületi esperesekhez, dátum nélkül.

72 1921 októberében magyar szabadsapatok végeztek Pataki Ferenc pómóspáti plébánossal annak osztrák érzelmei miatt. Botlik, 2008.; SZEL Püspöki körlevelek 1921. XI. nr. 4529.

73 Schmidt, 2011. 90.

74 SZEL AC 1920/1966. Karafiáth miniszterelnökségi államtitkár levele, 1920. április 27.

75 Schmidt, 2011. 98.

76 Uo. 99.

77 Murber, 2021a 138.

78 SZEL AC 1920/6692. Mikes János: Zu den Verhandlungen in Westungarn. *Das Neue Reich*, 1921. március 13. 488–490.

79 Mikes János: Einige Worte über die westungarische Frage. *Allgemeine Rundschau*, 1921. február 5. 64.

80 Így átvette a cikket a *Hamburger Nachrichten*, a *Das Bayerische Vaterland*, a *München-Augsburger Abendzeitung* is. SZEL Mikes János iratai. Missilis 1921. Az *Allgemeine Rundschau* szerkesztőjének levele, 1921. február 10.

sor, amikor a rohonci, pinkafői, szenteleki és pinkavölgyi plébániák területén szolgálta ki a bérmálás szentségét.⁸¹ 1922-ben az immár Ausztriának átadott területen meg akarta ismételni a bérmálást, de az osztrák kormány diplomáciai úton nyomást gyakorolt a Szentszékre, így Mikes a tervezett utat lemondta.⁸² Ennek ellenére 1923-ban is számos dél-burgenlandi fiatalnak szolgáltatta ki a bérmálás szentségét.⁸³

A terület Ausztriának történő átadása után az osztrák hatóságok nem akadályozták a kapcsolattartást, ezért 1922 elején Mikes a korábban felállított külön kormányzatot megszüntette és az esperesi kerületek beosztását sem változtatta meg. A papságnak írt levélben utasítást adott az ügymenetre vonatkozóan: a burgenlandi plébániák a püspöki hivatallal latin nyelven vagy magyar–német kettős fordításban levelezzenek, az anyakönyveket latinul vezessék, de a kiállított dokumentumok nyelve a német legyen. A püspöki körlevelek a továbbiakban is magyarul íródtak, de a hívókhöz szólókat németül is megküldték, a horvát nyelvű községekben a helyiek feladata lett a fordítás. A templomszámadásoknál továbbra is a magyar formulát kellett követni, az iskolai oktatás hivatalos nyelve a német lett.⁸⁴ Mikes abban reménykedhetett, hogy a soproni népszavazás megbolygatta az erőviszonyokat: a város nem lett Ausztria része, így nem maradt alkalmas központ egy önálló burgenlandi egyházmegye létrehozására, másrészt a szomszédos osztrák püspökségek nem törekedtek a terület beolvasztására.⁸⁵

A terület 1921. késő őszi hivatalos átadása és a soproni népszavazás után az elszakított területek egyházi leválasztása azonban elkerülhetetlen volt. A nuncius 1922. április 12-én kelt levelében értesítette Mikest, hogy a Szentszék a Burgenlandnak nevezett területet, amely a győri és a szombathelyi egyházmegye elcsatolt részeiből állt, apostoli adminisztratúrává szervezi.⁸⁶ A Szentszék apostoli adminisztrátorrá Gusztáv Piffel⁸⁷ bíborost, bécsi érseket nevezte ki.⁸⁸ Ezzel a volt nyugat-magyarországi terület önálló egyházkormányzati egységgé alakult. Legfelsőbb szinten az átvétel különösebb nehézségek nélkül zajlott le, amit megkönnyített a győri és a szombathelyi püspökség együttműködése, de az egyházkormányzat alsóbb szintjein nem mindenhol volt ilyen harmonikus a váltás. Mikes csalódott volt, hogy törekvései nem vezettek a kívánt eredményre. Különösen azt nehezményezte, hogy a döntésről a Szentszék nem konzultált az illetékes magyar püspökökkel. Abban bízott, hogy a döntés csak ideiglenes jellegű, és az egyházmegye területei ismét összetartoznak majd.⁸⁹ Az immár Ausztriához tartozó Burgenlandban szolgálatot tel-

81 SZEL AC 1920/1281. Mikes levele a bérmálásról, 1920. március 5.

82 Schmidt, 2011. 95.

83 Uo.

84 SZEL Püspöki körlevelek 1922. szám nélkül.

85 SZEL AC 1922/390.

86 SZEL AC 1922/1553.

87 Gustav Piffel (1864–1932): 1888-ban szentelték pappá, Ferenc József 1913-ban nevezte ki bécsi érsekké, a következő évben a bíbor is megkapta. 1922-től haláláig a Burgenlandi Apostoli Adminisztratúra vezetője.

88 SZEL AC 1922/2330.

89 SZEL Püspöki körlevelek 1922. VI. nr. 2380., SZEL AC 1922/2380–2396.

jesítő volt papjaival nem szakadt meg teljesen a kapcsolata.⁹⁰ Körükben élénken élt a püspök emléke, amit az is bizonyított, hogy 1950-ben Mikes székesegyházbeli sírjához ők ajándékozták a fehérmárvány követ.⁹¹

1923 végére állandósult a győri és a szombathelyi egyházmegye felosztása. Az új határok esperességeket és plébániákat szeltek át. Az elszakított filiák a korábbi plébániákhoz ragaszkodtak, így a keresztelesek, házasságok, temetések gyakran a határ túloldalán lévő plébániákon történtek. A magyar területen több filia is plébánia nélkül maradt. Ezek ügyének rendezésére a szombathelyi egyházmegyében az 1927-es egyházmegyei zsinatig, az új lelkészségek alapításáig kellett várni. Az Ausztriának ítélt terület egyházkormányzati helyzetének ideiglenes szabályozása több évtizedre állandósult, de névleg 1960-ig a magyar püspökségek része maradt. A létrehozott apostoli adminisztrátúra élén 1949-ig a mindenkori bécsi érsek állt, ekkor a két funkciót szétválasztották. 1954-ben a burgenlandi születésű László Stefan került az adminisztrátúra élére, aki 1956-ban püspöki kinevezést kapott. 1960. augusztus 15-én XXIII. János pápa *Magna quae* kezdetű bullájával a Burgenlandi Apostoli Adminisztrátúrát Eisenstadt székhellyel püspökségi rangra emelte és a bécsi érseki tartománynak rendelte alá.⁹² Ezzel a terület egyházigazgatása elnyerte mai formáját.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

GYEL = Győri Egyházmegyei Levéltár
AC = Acta cancellariae

SZEL = Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár
AC = Acta cancellariae
Mikes János püspök iratai

2. Kiadott források és szakirodalom

Adrianyi

1974 Adrianyi, Gabriel: *Fünfundzwanzig Jahre ungarische Kirchengeschichte 1895–1945*. Mainz, 1974. (Studia Hungarica, 6.)

Bakó

2013 Bakó Balázs: *Gróf Mikes János, a szombathelyi egyházmegye püspöke*. [Doktori disszertáció, ELTE.]. Bp., 2013.

Beke

1992 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1945 között*. Szerk.: Beke Margit. (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae, XII–XIII.) Bp.–München, 1992.

⁹⁰ SZEL Mikes János iratai. Missilis 1932. Frik Nándor plébános levele, 1932. június 22.

⁹¹ Székely, 2009. 222–224.

⁹² *Eisenstadti egyházmegye története*.

Békés

2007 Békés Márton: *A becsület politikája. Gróf Sigray Antal élete és kora*. Vasszilvagy, 2007.

Benkéné Jenőffy

2013 Benkéné Jenőffy Zsuzsanna: A győri egyházmegye papságának helyzete az Ausztriához csatolt területen 1918 és 1922 között. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 14. (2013) 4. sz. 60–83.

Botlik

2007 Botlik József: Szövetséges társállamból – területkövetelő szomszéd. In: *Vasi Szemle*, 61. (2007) 24–42.

2008 Botlik József: *Nyugat-Magyarország sorsa 1918–1921*. Vasszilvagy, 2008.

Dóka

2000 Dóka Klára: A győri egyházmegye területi változásai. In: *A győri egyházmegye ezer éve*. Szerk.: Kiss Tamás. Győr, 2000. 9–21.

Eisenstadti egyházmegye története

Eisenstadti egyházmegye története. Az apostoli adminisztrációtól az egyházmegyéig. http://www.martinus.at/bischof/bischofsweihe/Bischofsweihe/Unterlagen_files/geschichte_der_dioezese_ungarisch.pdf (letöltés: 2021. október 25.).

Eördögh

1996 Eördögh István: A trianoni béke és a Vatikán. In: *Vigilia*, 61. (1996) 7. sz. 510–514.

1997 Eördögh István: A pápai nunciatura újralakulása Magyarországon 1920-ban. In: *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 1. sz. 99–110.

Géfin

1935 Géfin Gyula: *A Szombathelyi Egyházmegye története*. III. köt. Szombathely, 1935.

Gergely

1996 Gergely Jenő: A 20. században, 1918–1955. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk.: Zombori István. Bp., 1996. 255–294.

1999 Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Bp., 1999.

Jankó-Tóth

2008 Jankó Ferenc – Tóth Imre: *Változó erővonalak Nyugat-Pannóniában. Történelmi és földrajzi esszé*. Szombathely–Sopron, 2008.

Lakatos

2016 Lakatos Andor: „A nagy háború árnyékában.” A kalocsa-bácsi főegyházmegye a szerb megszállás idején. In: *A szerbek Magyarországon 1918–1921*. Szerk.: Zombori István. Bp., 2016. 149–180.

Marchut

2014 Marchut Réka: A román konkordátum a magyar diplomáciában (1920–1929). In: *Pro Minoritate*, 2014. tél, 150–169.

Marton

1995 Marton József: A Szentszék és Románia konkordátuma 1927-ben. In: *Erdélyi Múzeum*, 57. (1995) 1–2. sz. 50–59.

Murber

2021a Murber Ibolya: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után*. Bp., 2021.

2021b Murber Ibolya: Habsburg IV. Károly restaurációs elképzelései. Osztrák és magyar válságkezelés. In: *Századok*, 155. (2021) 5. sz. 921–938.

Ormos

1999 Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Szekszárd, 1999.

Rácz

2009 Rácz Kálmán: *Az esztergomi érsekség diszmembrációja (1919–1938)*. [PhD-értekezés, ELTE.] Bp., 2009.

Reisner

1991 Reisner Ferenc: *Csernoch János hercegprímás és IV. Károly*. Bp., 1991.

Salacz

1975 Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. München, 1975.

Sas

2003 Sas Péter: Vatikán és Románia államközi megállapodásai a két világháború között. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 4. (2003) 1. sz. 80–89.

Schmidt

2009 Schmidt Péter: A Burgenlandi Apostoli Adminisztráció keletkezése (1918–1922). A Győri Egyházmegyei Levéltár forrásai. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Szerk.: Tüskés Anna. Bp., 2009. 407–410.

2014 Schmidt, Péter: Die Entstehung der Apostolischen Administration Burgenland. Die Politik von Bischof Johannes Graf Mikes in der westungarischen Frage (1919–1922). In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*, 31. (2011–2013) [2014] 315–362.

2015 Schmidt Péter: Mikes és Trianon. A szombathelyi püspök nyugat-magyarországi politikája (1919–1922). In: *Tanulmányok gróf Mikes János szombathelyi megyéspüspökről*. Szerk.: Bakó Balázs – Pál Ferenc. Szombathely, 2015. 83–110.

2017 Schmidt, Péter: *Die Entstehung der Apostolischen Administration Burgenland. Die kirchenrechtliche Regelung des Burgenlandes durch den Heiligen Stuhl 1918–1922*. [Doktori disszertáció.] Wien, 2017.

Soós

1962 Soós Katalin: *A nyugat-magyarországi kérdés (1918–1919)*. Bp., 1962.

1971 Soós Katalin: *Burgenland az európai politikában, 1918–1921*. Bp., 1971.

Székely

2009 Székely László: *Emlékezés Mikes János gróf szombathelyi megyéspüspökről*. Vasszilvágy, 2009.

Tengely

2007 Tengely Adrienn: Az egyházak és a nemzetiségi kérdés 1918-ban In: *Egyháztörténeti Szemle*, 8. (2007) 1. sz. 3–40.

2019 Kereszt és forradalom. *Persián Ádám katolikus egyházügyi kormánybiztos emlékirata (1918. november 1. – 1919. március 21.)*. S. a. r. Tengely Adrienn. Bp., 2019.

Tilkovszky

1997 Tilkovszky Loránt: Az egyházak „nemzetiségpolitikája” és a magyarországi németység 1919–1945. In: *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 1. sz. 51–67.

Tóth I.

2020 Tóth Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*. Pécs, 2020.

Tóth K.

2021 Tóth Krisztina: *Az Apostoli Szentszék és Trianon egyházkormányzati következményei*. Bp.–Roma, 2021. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis 3, fasc. 1.)

Zsiga

1979 Zsiga Tibor: Az első királypuccs és Vas megye (1921). In: *Vasi Szemle*, 33. (1979) 2. sz. 269–286.

1981 Zsiga Tibor: A második királypuccs és Nyugat-Magyarország (1921). In: *Vasi Szemle*, 35. (1981) 2. sz. 273–294.

1989 Zsiga Tibor: Burgenland, vagy Nyugat-Magyarország. In: *Vasi Szemle*, 43. (1989) 2. sz. 240–256.

1993 Zsiga Tibor: „*Communitas fidelissima*” Szentpéterfa. A magyar-osztrák határmegállapítás 1922/23. Szombathely, 1993.

BALÁZS BAKÓ

THE IMPACT OF THE PEACE OF TRIANON ON CATHOLIC CHURCH GOVERNMENT IN WESTERN TRANSDANUBIA

After a brief historiographical summary, the paper presents the impact of the Treaty of Trianon on Catholic Church government in the West-Hungarian region. The change of borders was not immediately followed by an adjustment of the church government to the new political boundaries, because the Holy See was careful in dealing with this delicate issue. Apostolic governorates were established in the annexed territories within a few years. This was the case in Burgenland, which had been preceded by a struggle between the Austrian and Hungarian governments and church leadership. In the end, neither side's original idea was realised: the Hungarian government could not prevent the ecclesiastical annexation of the territory, while the loss of the referendum in Sopron meant that an independent diocese could not be established in Burgenland. The result was a temporary solution in Burgenland that lasted for several decades.

A korabeli magyar sajtó érvei Nyugat-Magyarország megtartása mellett

A történelmi Magyarország nyugati határvidéke – Vas, Sopron, Moson és Pozsony vármegyék német többségű területei – nem alkotott önálló történelmi-földrajzi régiót az első világháború előtt. 1918 novemberében Ausztria hivatalosan bejelentette igényét erre a területre. Jóllehet az 1919. szeptemberi osztrák békeszerződés rögzítette az osztrák–magyar határ új vonalát, a korabeli magyar sajtóban egészen a terület tényleges átadásáig nem jelent meg pontosan, hogy mekkora részt kívánt az Osztrák Köztársaság saját területéhez csatolni. Valójában jóval kisebb területről volt szó, mint azt a magyar újságolvasók a cikkekből sejtették.

A „nyugatmagyarországi vármegyék” kifejezés használatával gyakran azt a látszatot keltették, mintha Ausztria a nyugati vármegyék egészére igényt tartott volna. A követelések az említett megyék területének kétötödét érintették,¹ és azok is jelentősen módosultak, csökkentek a végső határrendezésig. Pozsony vármegye területeit Csehszlovákia 1919 elején megszállta, így Ausztria már az eredetileg tervbe vett négy vármegye helyett csak három vármegye nyugati sávjára tarthatott igényt. Az osztrák békeszerződés tovább szűkítette a későbbi Burgenland tartományt, mivel néhány települést – amelyre az eredeti elképzelések szerint az osztrákok igényt tartottak –, így például Szentgotthárdot és Kőszegét, Magyarországnak ítélték. Az 1921. decemberi soproni népszavazás eredményeképp Sopron és a vonzáskörzetében lévő nyolc falu szintén Magyarországon maradt. Végül a nemzetközi határmegállapító bizottság 1922-es tevékenysége alapján tíz Vas vármegyei település Magyarországhoz, míg három Fertő tó menti falu Ausztriához került. Magyarország szempontjából mindez körülbelül 4000 négyzetkilométer területi veszteséget jelentett, és az összes elcsatolt terület 1,5 százalékát tette ki.² A területen élő lakosság közel háromnegyede német anyanyelvű volt, magyar anyanyelvűnek mindössze mintegy tíz százalék vallotta magát.³

Jelen tanulmány az 1918 novembere és 1921 decembere közötti magyar nyelvű sajtó Nyugat-Magyarország megtartásával kapcsolatos érvelését vizsgálja, két országos terjesztésű, de eltérő világnézetű napilap, a polgári-konzervatív *Pesti Napló* és a szociáldemokrata *Népszava* cikkeit elemzi. A vizsgált időszakban mind-

* A szerző az Olcsai-Kiss Zoltán Általános Iskola tanára (9900 Körmen, Thököly Imre utca 31.).

1 Romsics, 2020. 124.

2 Murber, 2021a 2.

3 Az 1920. évi népszámlálás, 39.

végig fennállt a sajtó korlátozásának lehetősége. Az első világháború kitörésével érvénybe lépett a hadicenzúra és a kivételes sajtórendészeti ellenőrzés. Annak ellenére, hogy Károlyi Mihály kormánya már 1918 novemberében rendelkezett a sajtószabadság helyreállításáról (1918. évi 2. néptörvény), majd a korlátozást egy miniszterelnöki rendelet 1921 decemberében hatályon kívül helyezte (10.521/1921. M. E.), a konszolidálódó ellenforradalmi rendszerben továbbra is szűk maradt a szerkesztőségek mozgásteré.⁴ A sajtóéletet jellemző átalakulások a vizsgált napilapokat sem kerülték el. 1919. május 14-től a Tanácsköztársaság bukásáig a *Pesti Napló* nem jelent meg, és 1919. szeptember 28-ig csak a *Budapesti Közlöny* juthatott el az újságírókhoz.⁵ A *Népszavát* 1919 őszétől vetették alá szigorúbb restrikciónak, szerkesztői, Somogyi Béla és Bacsó Béla a fehérterror áldozatai lettek. A *Pesti Napló* a jobboldali-konzervatív kurzus kezdetén került Miklós Andor kezébe és vált kormánypárti lappá.⁶

A korabeli sajtóban megjelent híreket számos, Burgenland tartomány létrejöttével foglalkozó munka feldolgozta, a történészek elsősorban politika- és diplomáciatörténeti szempontból elemezték azokat.⁷ Újabban, az utóbbi évtizedekben a határmegállapítás folyamata,⁸ a határon túlnyúló gazdasági összefonódások, a csempészet,⁹ a paramilitáris tevékenység,¹⁰ a regionális identitás kérdése¹¹ is vizsgálódás tárgyát képezi. A közelmúltban újabb összefoglaló monográfiák is született a témában.¹²

Jelen tanulmány elsősorban a korabeli közéleti diskurzus rekonstruálására tesz kísérletet a sajtó elemzése által. Ennek érdekében öt kategóriát különít el a napilapok Nyugat-Magyarországgal kapcsolatos cikkeiben megjelent érveket csoportosítva, valamint azok változásait is nyomon követi. Az elemzésekben különös hangsúlyt kap a két sajtóorgánium írásainak összehasonlítása, a hasonlóságok és az eltérések hátterének bemutatása is. Az egyes vélemények, állásfoglalások nem különállóan, hanem gyakran egymással összefüggésben, egy időben jelentek meg. Az alábbi kategóriák főbb jellemzői és összefüggései adják a jelen munka vázát és az elemzés alapegységeit:

4 A lapindítást miniszterelnöki engedélyhez kötötték, a belügyminiszter pedig betilthatta azok megjelenését. Buzinkay, 2016. 330.

5 Uo. 325–327.

6 Uo. 292–293.

7 A nyugat-magyarországi kérdéssel foglalkozó korábbi politikatörténeti munkák: Soós, 1962, 1971; Ormos, 1990; Zsiga, 1991; Botlik, 2008.

8 Suba, 1996.

9 Bővebben: Nagy, 2019, 2022.

10 Fogarassy, 1993, 1994.

11 Haslinger, 2000; Jankó, 2021.

12 Tóth, 2020; Murber, 2021a, 2021b; Ujváry, 2021.

1. A sajtóban leggyakrabban a nemzetek önrendelkezési jogára hivatkoztak a terület megszerzése, illetve megtartása érdekében. Habár a fogalom értelmezésében számos bizonytalanság adódott,¹³ a magyar és az osztrák fél egyaránt erre az érvre alapozta területi igényét.
2. A gazdasági természetű érvek közé a terület gazdasági adottságaival kapcsolatos információk és beszámolók kerültek.
3. Az ideológiai színezetű propaganda-retorika Ausztriát először az imperializmus vádjával, majd a magyar Tanácsköztársaság után bolsevik-kommunista jelzővel illette. Ebben a vonatkozásban látható leginkább a változó politikai rezsimek érvrendszerének formálódása, átalakulása.
4. A magyarság történelmi összetartozását hangoztató írások legtöbbször a történelmi Magyar Királyság területi integritása elve alapján álltak, ennek megfelelően interpretálták a magyar történelem különböző korszakait. Idővel a nemzeti összetartozást kifejező szimbolikus politizálás is egyre nagyobb teret kapott.
5. Az osztrák propagandatevékenységet leleplező cikkek mindvégig jelen voltak a magyar sajtóban. Jellemzően más érvekkel együtt, nem önmagukban jelentek meg, azonban soha nem váltak meghatározó elemmé.

Hivatkozás a nemzetek önrendelkezési jogára

Azt követően, hogy Woodrow Wilson amerikai elnök 1918 januárjában kihirdette 14 pontját, a nemzetek önrendelkezésének gondolata kulcsfogalomnak számított a világháború utáni rendezésben. Az Egyesült Államok 1919 folyamán visszavonult az európai történések alakításától, részben emiatt ez a kezdetben sokra becsült rendezőelv csupán csekély mértékben befolyásolta az új államhatárok kialakítását.¹⁴ A sajtóban azonban szinte mindvégig – a Tanácsköztársaság kivételével – a wilsoni gondolat határozta meg a békével kapcsolatos elvárásokat, így a nyugat-magyarországi közbeszédet is alakította. A helyzet ellentmondásosságára mutat, hogy 1918 novemberében az osztrák nemzetgyűlés az önrendelkezésre hivatkozva igényelte a nyugati magyar vármegyék többségében német nyelvű részeit, ugyanakkor a magyar fél is ezen elvre helyezkedve érvelt a terület megtartása mellett. Valójában a helyi lakosságnak csekély lehetősége volt véleménye kinyilvánítására: mindösszesen az 1921. decemberi, Sopron környéki népszavazás és a határmegállapító bizottság 1922. évi helyszíni felmérései alkalmával kérték ki a helyiek véleményét.¹⁵

A Tanácsköztársaság kikiáltása előtti hónapokban a magyar sajtó cikkei is támogatták egy német autonómia létrehozását, többnyire az osztrák területi aspirációk megakadályozása érdekében. A szociáldemokrata *Népszava* éles kritikával

13 Murber, 2021b 13–15.

14 Murber, 2018. 1301–1303.

15 Murber, 2021a 14.

illette a háború előtti restriktív nemzetiségi politikát,¹⁶ amelynek meghaladását az önálló nemzetiségi kerületek felállításában látta,¹⁷ ami egybeesett Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter politikájával. A magyarországi német autonómiát biztosító 1919. évi VI. néptörvényt a lapok hasonló módon jellemezték, a kerületi rendszertől várták a nyugat-magyarországi kérdés megoldását. Ez utóbbi álláspontot a *Népszava* fejtette ki részletesebben. Összefüggésbe hozta a kisebbségek érdekvédelmének hatékonyságát a magyar területi integritás fenntartásával.¹⁸ A *Pesti Napló* ugyanakkor beszámolt a német többségű községek elszakadási törekvéseiről is, ami mögött főleg gazdasági mozgatórugókat és osztrák oldalról finanszírozott propagandát látott.¹⁹

A kommün hónapjaiban a *Népszavában* olvasható ideológiai érvelés a meghatározó felfogás, az önrendelkezés fogalmát is újraértelmezték. Az 1919 júliusában nyilvánosságra kerülő osztrák békefeltételek már tartalmazták a tradicionális Lajta-határ módosítására vonatkozó bécsi igényt, ami a magyar politikát az addigi érvei átgondolására készítette. A bolsevik narratíva válasza a „proletár” és a „burzsoá” önrendelkezés szétválasztása volt. Előbbiből egy osztrák tanácsköztársaság kikiáltásának szükségességét vezették le, ami – a bolsevik világforradalom logikájából fakadóan – megszüntetné a területi hovatartozás problémáját is. Ebben az értelmezésben a „burzsoá” önrendelkezés az osztrák imperializmust, Bécs területi igényét jelentette.²⁰

Egy esetleges referendum gondolatáról 1919 őszétől írtak a magyar napilapok, miután az osztrák békeszerződés Ausztriának népszavazás nélkül ítélte a későbbi Burgenlandot. Ekkor már a *Pesti Napló* mutatott lényegesen nagyobb aktivitást a kérdésben, és a nemzeti önrendelkezést állította érvelése középpontjába, immár nem a korábban hangoztatott területi integritásra, hanem a vitatott területen tartandó népszavazásra helyezve a hangsúlyt. (A *Népszavát* a korábbi hónapokban játszott szerepe miatt lényegesen erősebben korlátozták.) Narratívája szerint a trianoni békeszerződés alapvetően az önrendelkezési elv megsértésén alapult,²¹ ez a felfogás 1921 végéig a cikkek mondanivalójának része maradt. A népszavazás követelése – noha szórványosan felbukkantak a referendumellenes írások is – egé-

16 A német kérdés. In: *Népszava*, 1918. december 5. 2.

17 „...az elszakadásra irányuló mozgalom elintézettnek tekinthető.” A magyarországi németiség autonómiája. In: *Népszava*, 1919. január 28. 5.

18 A német nemzet... In: *Népszava*, 1919. január 31. 1–2.

19 Dobálják a pénzt az osztrák agitátorok. Idegen autók Nyugatmagyarország községeiben – Kik ütnek nagy lármát a „Los von Ungarn-nal”. In: *Pesti Napló*, 1919. március 20. 5.

20 „...hangsúlyozzuk: a népek önrendelkező joga a burzsoázia önrendelkező jogát leplezi. Mi pedig csak a proletárság önrendelkező jogát ismerjük el. (...) a nyugatmagyarországi kérdés abban a pillanatban szűnik meg, amikor Német-Ausztria is tanácsköztársaság lesz. A proletárság számára nincs országhatár.” Halálós ítélet. In: *Népszava*, 1919. július 23. 1–2.

21 „...Az igazság azonban igazság marad. Népek sorsáról senki más nem rendelkezhet, mint maguk a népek. Minden más rendelkezés természeténél és lényegénél fogva csak átmeneti és ideiglenes lehet. A békekonferencia most nem kívánta meghallgatni azokat a népeket, amelyeket Magyarországtól elszakítanak. De ezeket a népeket senki se akadályozhatja meg abban, hogy mégis hallassák a szavukat és végeredményében Magyarország sorsát véglegesen ezek fogják rendezni...” „A népek és nem a betűk döntenek.” In: *Pesti Napló*, 1920. május 7. 2.

szen 1921 őszeig általános volt a lapokban, annak jogszerűségét külföldi példákkal, például a klagenfurti népszavazással,²² igyekeztek alátámasztani. 1921 ősztől a térségben jelen lévő paramilitáris alakulatok tevékenységét is a helyi lakosság ellenállásaként, azaz egyfajta önrendelkezésésként jellemezték. A valóságban azonban a helyi lakosság félkatonai aktivitása egyáltalán nem volt jelentős mértékű. A sajtóban az önrendelkezés témaköre gyakoriságában kiemelkedett a többi érv közül, azonban az önrendelkezés kis szerepet játszott az osztrák–magyar államhatár kialakítása során.

Gazdasági érvek

A gazdasági természetű érvek az önrendelkezéshez képest másodlagos szerepet kaptak a lapok hasábjain. Az osztrák–magyar határ kialakításában viszont lényeges szempontot képviseltek a gazdasági érdekek. A határ menti lakosság magatartását intenzívebben befolyásolták a gazdasági kapcsolataik, összefonódásai, mint a nemzeti-nacionalista megfontolások,²³ bár erről a tényről a lapok nem szóltak. Az első világháborút megelőző évtizedekben a lakosság területi mobilitását elsősorban a gazdasági motivációk és tényezők befolyásolták. Az osztrák városok felvevőpiacot biztosítottak a magyar agrártermékeknek, a relatíve sűrű közút- és vasúthálózat pedig elősegítette a határvidék gazdaságának intenzív fejlődését.²⁴

A magyar állam 1914-től erőteljesen korlátozta az Ausztriába irányuló forgalmat,²⁵ ami a csempészet felvirágzását eredményezte. A Monarchia két vesztes utódállamának, Ausztriának és Magyarországnak egyaránt égető kérdés volt a gazdasági kapcsolatok mielőbbi rendezése, ezért a területi kérdésben jelentkező ellentétek már a kezdetektől fogva háttérbe szorultak.²⁶ A háború lezárását követő gazdasági tárgyalásokon Ausztria nem volt hajlandó a felkínált gazdasági engedményeket a területi kérdéssel összekötni, amit a *Pesti Napló* „a győző elvakult akarataként” értékelte.²⁷ A gazdasági érvek fontosságát jelzi, hogy Magyarország 1921 augusztusában hivatalosan azt jegyezte meg az átadandó terület kiürítésével kapcsolatban, hogy az ott lévő állami javak kárpótlása még rendezetlen kérdés,²⁸ amiről a napi-sajtó is beszámolt.

22 Ez esetben azt hangsúlyozták, hogy a nemzeti hovatartozás nem hozta magával automatikusan a csatlakozási szándékot (hiszen a szlovén többségű terület az Ausztriához tartozás mellett döntött). Külföld. In: *Népszava*, 1920. december 23. 3.

23 A 20. század elejére még nem alakult ki a térség lakóinak nemzeti identitása, inkább a helyi, lokális azonoságtudat, egyfajta prenacionális lokálpatriotizmus volt meghatározó. Tóth, 2008. 101.

24 Kalocsai, 2020. 216–221.

25 Nagy, 2019. 173–174.

26 Károlyi Mihály magyar államfő és Karl Renner osztrák kancellár 1919. március 23-án személyesen egyeztetett volna a két ország gazdasági-politikai kapcsolatairól, azonban a Tanácsköztársaság kikiáltása megakadályozta az egyezkedéseket. Hatos, 2018. 296.

27 Renner úr válasza. In: *Pesti Napló*, 1920. február 21. 1.

28 MNL OL W12 K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1921. augusztus 28.

Amikor Ausztria 1918. novemberben bejelentette területigényét, a német-ség önrendelkezése mellett az ország élelmiszer-ellátási nehézségeivel is érvelt.²⁹ Az Osztrák Köztársaság életképtelenségének (*Lebensunfähigkeit*) hangoztatásával a Karl Renner kancellár vezette béke delegáció hatékonyan lobbizott Párizsban is. Nyugat-Magyarország valóban nélkülözhetetlen szerepet játszott a császárváros háború alatti élelmezésében, de az ezt biztosító szállítmányok nemcsak Nyugat-Magyarországról, hanem az egész Dunántúlról érkeztek.³⁰ Az élelmiszer-szállítás kérdésével a *Pesti Napló* is intenzíven foglalkozott. Beszámolt a lakosság panaszairól az osztrák piacok elérhetetlensége miatt, amivel – ha nem is tudatosan – áttételesen alátámasztotta az osztrák argumentáció jogosságát.³¹ Ugyanakkor egy másik cikkben – elismerve Bécs élelmiszerszer-ellátásának fontosságát – hozzáteszik: nem értik, „hogya Bécs miért ne tudna gabonát és lisztet vásárolni Vasme gyében, ha az Magyarországhoz tartozik. Élelmezési szempontokból talán mégsem lehet elragadni az ország egy jó részét...”³²

A Tanácsköztársaság alatt sem Ausztria, sem Magyarország nem nélkülözhetette az intenzív gazdasági kapcsolatokat – előbbi az élelmiszer-szállítmányok tekintetében, utóbbi a fegyverkereskedelemben volt érdekelt. A budapesti kormány az élelmiszer exportját betiltotta, a csempészet azonban továbbra is virágzott, valamint élénk tárgyalások folytak a korábbi kereskedelmi kapcsolatok felélesztéséről.³³ A napilapokban ezekről az újságolvasók csak elvétve, szűkszavú közleményekből értesültek, elsősorban a nemzeti önrendelkezéshez hasonlóan ideológiailag meghatározott értelmezésben: Nyugat-Magyarország elcsatolása mögött burzsoá-kapitalista mozgalmat feltételeztek, amelynek ellehetetlenítését célozták a gazdasági tárgyalások.³⁴

A csempészet a hatóságok számára egyre kezelhetlenebbé vált, sőt a Tanácsköztársaság helyi képviselői is részt vettek benne.³⁵ A Tanácsköztársaság alatt jóval aktívabb *Népszava* statisztikai adatokkal igazolta a terület gabonabőségét, ezáltal nélkülözhetetlenségét a magyar állam számára.³⁶ Ez annál is furcsább és meglepőbb, mert a Tanácsköztársaság után a magyar fél mindvégig azzal érvelt, hogy az Ausztria által igényelt területen nem lehet elegendő élelmiszert termelni.

29 Murber, 2018. 1295.

30 Murber, 2019. 189.

31 Az osztrákok nem akarják megszállni a négy nyugatmagyarországi megyét. A békekonferenciára bízzák a döntést. In: *Pesti Napló*, 1918. november 19. 9.

32 Francia és angol csapatok jönnek Budapestre. In: *Pesti Napló*, 1918. november 19. 1.

33 Murber, 2021a 47.

34 „A közellátási népbiztosság ezenkívül szélesebb alapon is tárgyalásokat folytat a nyugatmagyarországi megyék és Német-Ausztria között a csereforgalom újra való megkezdése ügyében. (...) Ezekkel a tényekkel a tanácskormány nemcsak Magyarország és a szomszédos országok proletariátusának szolidaritását kívánja táplálni, de reméli azt is, hogy ily módon a Német-Ausztriába kiinduló és a nyugatmagyarországi megyékben sovinszta burzsoá elemek által szított elszakadási mozgalomnak, amelynek legfőbb érve az élelmiszer hiánya, a barátságos szomszédi viszony fen[n]tartása érdekében a német-osztrák kormány is gátat fog vetni.” Megindul a csereforgalom Bécs és Nyugatmagyarország között. In: *Pesti Napló*, 1919. április 23. 5.

35 Murber, 2021a 46.

36 Magyar hazaffyak Ausztriába vágyódása. In: *Népszava*, 1919. május 16. 1–2.

1919 őszétől a magyar újságok átvették az „osztrák életképtelenség” koncepciót, mindezt azonban Magyarországra és a vitatott területre vonatkoztatva. Érvelésük szerint a határvidék még az önellátásra sem alkalmas, így Ausztria számára Burgenland csatlakozása csupán további terhet jelentene.³⁷ Ebből az alapvetésből kiindulva egészen 1921 végéig a határvidék további gazdasági hanyatlását vizionálták.

1919 őszétől látványos különbség rajzolódott ki a napilapok gazdasági szempontú érvelésében. A *Pesti Napló* jóval részletesebben járta körül a nyugat-magyarországi gazdasági problémákat. Az ipar további leépülésével számolt,³⁸ Sopron mint ipari központ agóniájával,³⁹ a bankszektor összeomlásával,⁴⁰ valamint az alapvetően mezőgazdasági térség visszafejlődésével. Ugyanakkor a valóság azt mutatta, hogy a gazdasági élet helyi szereplői igyekeztek alkalmazkodni a változó körülményekhez. A vámkölségekkel való takarékoskodás érdekében már 1921 elején rengeteg bort szállítottak a határ osztrák oldalára.⁴¹ A szociáldemokrata pártlapban jóval kevesebb gazdasági érvet sorakoztattak fel a terület megtartása érdekében, a *Népszava* a munkások érdekvédelmére hivatkozva állt ki a területi integritás mellett: aláhúzva, hogy „a megcsonkítás után meghagyott Magyarország munkásságára is kárt jelentene egy olyan ipari területnek és városi kultúrközpontnak, valamint ipari nyersanyagokat szolgáltató vidéknek elvesztése, mint Sopron város és a brennbergi bányaterület. (...) a magyar munkásmozgalom erejét is gyöngítené a Sopron és környékbeli munkásság elszakadása...”⁴²

Megállapítható, hogy a gazdasági szempontok érvényesülése jelentős hatást gyakorolt az osztrák–magyar határvita kimenetelére, ennek ellenére a sajtóban való megjelenése korlátozott volt. Bizonyos témák hangsúlyos módon jelentek meg, például a terület önellátásra való képessége vagy éppen alkalmatlansága, míg más kérdéseket szinte teljesen elhallgattak, mint a csempészet és a gazdasági kapcsolatok jelentősége.

37 A nyugatmagyarországi kérdés. A magyar kormány álláspontja a német, osztrák visszautasítással szemben. In: *Népszava*, 1920. február 20. 5.

38 „Halálos csapás a magyar iparra.” In: *Pesti Napló*, 1920. április 4. 18.

39 Sopron „az agrár Magyarországbán igen fontos ipari és kereskedelmi gócpont, viszont Ausztriához csatlakozva Bécsnek minden jelentőség nélküli elővárosává fog visszafejlődni. (...) Magyarországtól elzárva, elveszíti iparvállalatai gyártmányainak a magyar területen való könnyű értékesítési és a magyar mezőgazdasági cikkek akadálytalan beszerzési lehetőségeit. A visszafejlődés előjeleit már most látjuk...” Sopron. In: *Pesti Napló*, 1921. augusztus 20. 10.

40 Hogy játsszák ki az osztrákok a magyar részvényeseket? Egy soproni bank tőkeemelésének története – Az osztrák tőke terjeszkedése Nyugatmagyarországon – Sopron gazdasági válság előtt. In: *Pesti Napló*, 1921. január 9. 2.

41 Az osztrák korona lecsúszása árt a borüzletnek. In: *Pesti Napló*, 1921. január 18. 5.

42 A soproni népszavazás. A magyarországi szociáldemokrata párt választmányának állásfoglalása a népszavazás kérdésében In: *Népszava*, 1921. december 10. 1.

Ideológiai érvelés

A sajtó Nyugat-Magyarországot érintő cikkeiben az ideológiai érvek mutatták a legváltozatosabb képet. Ennek legfőbb oka a magyar politika viharos változásaiban rejlett, amelyek magától értetődően a nyomtatott sajtót sem hagyták érintetlenül. A polgári-baloldali, majd kommunista, végül keresztény-konzervatív kormányok egyaránt éltek a sajtó korlátozásának lehetőségeivel. Az ideológiai-propagandisztikus érvek tekintetében a Tanácsköztársaság bukása jelentette a legnagyobb törésvonalat, mivel a korábbihoz képest teljesen ellentétes felfogás alakította a magyar közbeszédet és a magyar sajtó híradását.

Az első világháborút követően a nemzeti önrendelkezés és a bolsevizmus terjedésének gondolata nagymértékben befolyásolta a közvéleményt.⁴³ Előbbi esetében már 1919-ben világos volt, hogy korántsem képes beváltani a hozzá fűzött reményeket, ennek ellenére továbbra is egyik fő témája maradt a napilapok érvelésének. Változás csupán a tartalomban mutatkozott, először a német autonómia biztosítására, majd a népszavazás kérdésére fókuszálva. A kommunizmus ideológiáját önmagában is eltérő módon értelmezték a magyar politikai fordulatok idején, ami a szomszédos Ausztriával való viszonyra, így áttételesen a területátadással kapcsolatos narratívákra is hatott.

A nyugat-magyarországi kérdéssel kapcsolatos ideológiai érvelést alapvetően befolyásolta a mindenkori hatalmi berendezkedés. 1918 késő őszen a szociáldemokrata *Népszava* a vélelmezett osztrák imperialista, azaz jogtalan és kizsákmányoló területszerző törekvésekből vezette le a Burgenlandra vonatkozó területi igényt, amellyel szemben a baloldali politika eredményesen lépett fel. Ezzel figyelmen kívül hagyta, elhallgatta azt a tényt, hogy az osztrák kormánykoalíció vezető tisztségeit (kancellár, külügyminiszter) szociáldemokraták töltötték be. Az osztrák imperializmussal való szembenállást a német ajkú lakosság jogbiztonságával is összefüggésbe hozta a baloldali lap. A nyelvi-etnikai kötelelékeknek nem tulajdonított olyan fontos szerepet, mint a magyar államiság iránti hűségnek.⁴⁴ Ily módon a vezető baloldali lap sem tért el a fő nemzeti narratívától, amely a területi integritást hangoztatta. 1919 márciusától az osztrák burzsoá-imperializmus elleni küzdelem vált minden, Nyugat-Magyarország megtartásával kapcsolatos érvelés alaptézisévé. Az osztrák imperializmussal szembeni állásfoglalás határozta meg az érvelést, ez alapján értelmezték át a nemzeti önrendelkezés fogalmát is, valamint ebben a szemléletben tudósítottak a helyi népgyűlésekről és megmozdulásokról is. Bécs feltételezett annexiók igényeivel magyarázták a „leleplezett” összeesküvéseket, az Ausztriában végrehajtott puccskísérleteket⁴⁵ és a kommunistaellenes propagandát

43 Mindezekről bővebben lásd: Murber, 2021a 26–31.

44 Az egyedüli nemzetköziség. In: *Népszava*, 1918. november 22. 1.

45 Hogyan történt a bécsi ellenforradalmi kísérlet. Kormányalakítási és felkelési terv Nyugat-Magyarországon. In: *Pesti Napló*, 1919. május 9. 2.

is.⁴⁶ A valóságban azonban Ausztria nem lett volna képes katonailag birtokba venni az általa igényelt területet, és ezt a tényt mindvégig nyilvánosságra is hozta.⁴⁷

1919 októberétől 180 fokos fordulatot vett az ideológiai érvelés, amit a *Pesti Napló* képviselt. A *Népszava* teljes mértékben tartózkodott a vélt vagy valós ideológiai ellentétek megjelenítésétől. Az ellenforradalmi rendszer koncepciójába illeszkedett az osztrák bolsevizmussal és annak forradalmi törekvéseivel való riogtatás, s ez vált 1921 decemberéig a közéleti diskurzus meghatározó elemévé. Ezen még az sem változtatott, hogy az 1920. őszi választások után az osztrák szociáldemokraták kiváltak a kormánykoalícióból, és egy keresztényszocialista többségű kormány vezette Ausztriát.⁴⁸ A magyar kormány ettől kezdve ellenségképet kreált a „Vörös Bécsből” is.⁴⁹ Kiemelt szerepet kapott a Bécsbe menekült osztrák és magyar kommunista agitátorok elleni jogos fellépés – mivel ők a lakosság köreiben félelmet keltettek⁵⁰ –, illetve a „kommunizmus szakadéka felett imbolygó Bécs”⁵¹ testesítette meg a fő ellenséget. Burgenland kérdése a Tanácsköztársaság alatt kompromittálódott népbiztosok pere idején ismét jelentős szerepet kapott.⁵²

Az ideológiai érvek tekintetében határozottan különböztek a napilapok állásfoglalásai, aminek hátterében a világnézeti különbségeken túl a változó politikai rendszerekhez való alkalmazkodás is meghúzódott. Míg a *Népszava* Nyugat-Magyarország megtartása érdekében a polgári koalíciós időszak és a Tanácsköztársaság hónapjaiban imperializmusellenes, a *Pesti Napló* az ellenforradalmi rendszer idején kommunistaellenes érveket alkalmazott. Ugyanakkor egyik napilap sem vette figyelembe az osztrák belpolitikai környezet átalakulását. A magyar sajtó kommunikációja így nem tükrözte a magyar és az osztrák politikai vezetés közötti valós világnézeti különbségeket.

Történelmi érvek

A Nagy-Magyarország népeinek összetartozását, annak szimbólumait és történelmi hátterét felvonultató írások a többi érvkategóriához képest meglehetősen későn jelentek meg. 1918 utolsó hónapjaiban, a világháborút követő bizonytalanság időszakában csak elvétve fordultak elő olyan írások, amelyek az osztrák igényeket új-

46 „E sajtókampány célja persze (...) az, hogy Német-Ausztriát rábírra, hogy valamilyen ürügy alatt beleavatkozzék belső ügyeinkbe.” A német-ausztriai sajtó uszítása a szovjetköztársaság ellen. In: *Pesti Napló*, 1919. május 14. 6.

47 Murber, 2019. 195–196.

48 Murber, 2018. 1298.

49 Murber, 2021a 15.

50 Késik az entente döntése Nyugatmagyarország sorsáról. Az első zóna lakossága visszakéri a magyar csendőroket. In: *Pesti Napló*, 1921. szeptember 1. 2.

51 Sopron 14-én, a környék 16-án szavaz. Ausztria fenyegetődzik, hogy visszalép a népszavazástól. In: *Pesti Napló*, 1921. december 10. 2.

52 A népbiztosok ügyének tárgyalása. A tárgyalás negyedik napja. In: *Népszava*, 1920. július 10. 1–2.

szerűnek nevezik.⁵³ Pedig már 1848-ban is felmerült,⁵⁴ a 20. század elején újra, több alkalommal is szóba került Bécsben, hogy a nyugati magyar határvidéket – elsősorban gazdasági megfontolásokból – érdemes lenne az osztrák birodalom-részhez csatolni. Azonban ezek a felvetések akkor még nem váltottak ki nagy visszhangot.⁵⁵ A *Pesti Napló* eleinte részletesen közölte az osztrákok álláspontját, amely a hienc népcsoportra és a Karoling-kori bitteni határgrófságra vezette vissza a terület iránti igényt.⁵⁶

A „burzsoá, kizsákmányoló” rendszerrel nyílt szakítást hirdető tanácskormány egyáltalán nem használt történelmi érveket a nyugat-magyarországi terület megtartása érdekében. 1919 őszétől azonban a nemzeti szimbólumokkal való érvelés egyre meghatározóbbá vált. Eleinte az évezredes múlttal rendelkező magyar államiság megővésének eszméjét Nyugat-Magyarországra is kiterjesztették. A *Pesti Napló*ban a trianoni békeszerződés aláírását követően további témákkal bővült a kérdéskör. A kormányközeli lap részletesen beszámolt arról az irredenta szoborcsoportról, amely a békeszerződéssel elcsatolt országrészeket szimbolizálta,⁵⁷ és vitatta a Nyugat-Magyarországot ábrázoló alkotás létjogosultságát, tekintve hogy ez az országrész még magyar közigazgatás alatt állt. A beszámolók szerint a kormány képviselői nem is kívántak⁵⁸ a budapesti Szabadság téren felállított szobor 1921. januári leleplezésén részt venni.⁵⁹ További osztrákellenes cikkekben hangsúlyozták a bécsi múzeumokban lévő magyar műkincsek visszaszerzésének fontosságát.⁶⁰

A magyarság kulturális fölényének hangoztatása már 1919 végén megjelent Apponyi Albert egyik nyilatkozatában,⁶¹ de a Nyugat-Magyarország megtartását szolgáló diskurzusba csupán 1920–1921 fordulójától épült be. Ekkor Sopron mint kulturális és oktatási központ jövőjéről jelent meg egy baljóslatú tudósítás.⁶² Az „iskolák városa”, amennyiben Ausztria fennhatósága alá kerülne – érvelt a *Pesti Napló* –, elveszítené azt a kulcsfontosságú szerepét, amelyet a magyar állami kereteken belül, különösen a Nyugat-Dunántúlon betölt. Az egyházi iskolák megszűnésével, a kultu-

53 Jászi az osztrákok követeléséről. In: *Pesti Napló*, 1918. november 20. 3.

54 Ekkor Franz Stadion osztrák belügyminiszter vetette fel, hogy a Magyar Királyság nyugati határvidékét célszerű lenne az osztrák birodalomrészhez csatolni, elsősorban a terület gazdasági kötődése miatt. Az 1848–1849-es szabadságharc eseményei, majd a katonai közigazgatás miatt a tervek asztalfiókban maradtak. Tóth, 2006. 38.

55 Murber, 2019. 186–187.

56 Az osztrákok nem akarják megszállni a négy nyugatmagyarországi megyét. A békekonferenciára bízzák a döntést. In: *Pesti Napló*, 1918. november 19. 9.

57 Az elszakított országrészek szobrai. In: *Pesti Napló*, 1920. augusztus 13. 4.

58 Az elszakított részek szobrainak... In: *Pesti Napló*, 1921. január 15. 1.

59 Az irredenta-szobrok leleplezése. In: *Pesti Napló*, 1921. január 18. 4.

60 Hazahozzák Bécsből nemzeti kincseinket. A magyar bizottság most végzi a leltározást – Cholnoky Jenő nyilatkozata a bécsi kincsek sorsáról, a békeelőkészítés munkájáról és Erdélyről. In: *Pesti Napló*, 1920. október 23. 2.

61 „És most az ántánt egész sor olyan államot alkotott, amelyekben nemzeti kisebbségeknek kulturális szempontból náluknál magasabban álló népek fölött kellene uralkodniok.” Megszűnt a pragmatica sanctio érvénye. In: *Népszava*, 1919. november 29. 2.

62 Megérkezett Sopronba is az entente jegyzéke. Retteg az elszakítástól az „iskolák városa”. In: *Pesti Napló*, 1921. január 8. 2.

rális intézmények sorvadásnak indulásával a hajdan virágzó, „nagy kultúrájú Sopronból kis rusztikus vidéki város lenne” Bécs előterében, vizionálta a lap.

A trianoni békeszerződés érvénybe lépésének közeledtével a közelmúlt is átértelmeződött. A sajtó retorikájában felerősödött a magyarság áldozati szerepének, elszigeteltségének hangsúlyozása. A kor neves írója, színgazgatója, Rákosi Jenő egy felszólalásában a Monarchia nemzetiségeivel vívott háborúként értelmezte a közös államiség utolsó évtizedeit, abban három szakaszt elkülönítve. A „toll háborújának” szakasza a nemzetiségek hatékony külföldi agitációját jelentette, aminek eredményeként a nagyhatalmak szembefordultak Magyarországgal.⁶³ A „kard háborúja” a központi hatalmak vereségével záruló első világháborút takarta. Az azóta tartó „béke háborújában” a magyarság teljesen magára maradt.⁶⁴ 1921 júliusában Nyugat-Magyarország kikényszerített átadását az egész trianoni békeokmány legfájóbb, legvérlázítóbb pontjának titulálták, hosszasan keseregve azon az igazságtalanságon, hogy egy másik vesztes ország, Ausztria is területet kap Magyarországtól.⁶⁵

1921 őszén a magyarság összetartozásának hangoztatása kiemelt jelentőséget kapott a *Pesti Napló* hasábjain is. A Sopron környéki referendum mozgósította a magyar sajtót. Rövid időre Nyugat-Magyarország a trianoni békével szembeni ellenállás szimbólumává vált. A népszavazást nemcsak lehetőségnek tekintették Sopron és környékének visszaszerzésére, hanem a revíziós törekvések első eredményeként ünnepelték, hangsúlyozva, „hogy kiindulópontja lesz annak a folyamatnak, mely a világ lelkiismeretét van hivatva felébreszteni”.⁶⁶

Propagandatevékenységet bemutató írások

A magyar és az osztrák propagandatevékenység végigkísérte a nyugat-magyarországi határ kérdését, ugyanakkor az országos terjesztésű sajtó ritkán tudósított róla. Hallgatott többek között arról is, hogy területátadás mellett állást foglaló demonstrációkat sokszor a helyi karhatalom kergette szét, és a csatlakozás melletti helyi propagandát cenzúra alá vonták.⁶⁷ A vélt vagy valós osztrák agitációt leleplező írások jellemzően valamely más érvehz kapcsolódtak, leggyakrabban ideológiai, ritkábban gazdasági színezetet kaptak.

A Tanácsköztársaság hónapjaiban a *Népszava* szerint az „imperialista”, területszerző ausztriai propaganda akadályozása volt a fő célkitűzés. A *Pesti Napló* érvelése gyakran ellentmondásos volt, míg Ausztria területi igényét nemritkán illette

63 Ezzel elhallgatva a mindenkori magyar kormányzatok nemzetiségi politikájának szerepét a szeparációs törekvések megjelenésében.

64 Osztrák álnokság és entente erőszak. Nagy tiltakozó gyűlés Nyugatmagyarország elszakítása ellen. In: *Pesti Napló*, 1921. január 13. 2.

65 Bánffy külügyminiszter a kiscgazdapártban. Tájékoztató a külpolitikai helyzetről. In: *Pesti Napló*, 1921. július 29.

66 Sopron magyar marad. In: *Pesti Napló*, 1921. december 15. 4.

67 Murber, 2019. 201.

imperialista jelzővel, azonban 1919 őszétől egyre gyakrabban vádolták Ausztriát – megalapozatlanul – bolsevizmussal. Egyre gyakrabban számolt be az újság osztrák kommunista propagandáról, ez a fajta Ausztria-ellenesség különösen a Sopron környéki népszavazás előtt erősödött fel. A területátadás közeledtével az Ausztria-ellenes érvek nagynémet kontextusba kerültek. A lap szerint a soproni németiség lapja, az *Ödenburger Zeitung* veszélyezteti a magyar állami egységet.⁶⁸ A magyar sajtóban mindvégig Bécs volt az ellenséges agitáció központja. A magyar újságok hasábjain az egykori császárvárost kezdetben imperialista, majd 1919 őszétől bolsevik és antiszemita vádakkal illették.

A gazdasági propagandát bemutató cikkek a soproni népszavazás előtti időszakban voltak meghatározók. A munkások körében a magasabb osztrák fizetést tartották a legcsábítóbb érvnek.⁶⁹ A *Pesti Napló* azonban nem tartotta – tévesen – a helyiek gazdasági kapcsolatait fontosnak a referendum kimenetele szempontjából, egyszerűen a magyarság nemzeti összetartozását hangoztatta a lakosság lojalitásával kapcsolatban,⁷⁰ „mely a hitvallás szentségével nyilatkozik meg az ősi magyar haza mellett”.⁷¹ A népszavazást megelőző hetekben azonban Villáni Frigyes, a soproni székhelyű Szövetségi Tábornoki Bizottság magyar delegáltja aggódott a referendum kimenetelét illetően, ezért a soproni értelmiség hazafiasságára apellálva a népszavazási terület leszűkítésére törekedett.⁷²

Az integritás melletti, Ausztria-ellenes magyar agitációról lényegesen kevesebb információ jelent meg a lapokban, pedig azt már korán szervezni kezdték. Az Országos Propaganda Bizottság, a Területvédő Liga már 1918 őszén megalakult.⁷³ A *Pesti Napló* ekkor intenzív osztrák propagandatevékenységről és élénk fegyvercsempészeiről számolt be,⁷⁴ amiről a helyi hatóságok a magyar minisztertanácsnak is beszámoltak.⁷⁵ Csupán a *Pesti Napló* adott hírt a magyar politikusok 1918–1919-es nyugat-magyarországi látogatásairól, melyek során a németeknek adandó autonómia tervezetét népszerűsítették.⁷⁶ A magyar politikai elit prominens tagjai a későbbiekben is többször utaztak Nyugat-Magyarországra, köztük Horthy Miklós, Teleki Pál és Bethlen István is.

68 „A Németországhoz csatlakozás hívei gyakran gyűltek össze ülésekre Sopronban az *Ödenburger Zeitung* szerkesztőségében, ahol a Nyugatmagyarországon folytatandó nagynémet propagandáról értekeztek.” Pángermán agitáció Sopronban. In: *Pesti Napló*, 1921. augusztus 5. 1.

69 Sopron készül a népszavazásra – A város és környéke rendületlenül kitart Magyarország mellett. In: *Pesti Napló*, 1921. november 9. 1.

70 „...a soproniak teljesíteni fogják kötelességüket. Ha nem ezer esztendő vérvörössége szorítaná őket karjainkba, az a látvány, ami a Lajtán túl tárul eléjük, bőségesen elég ahhoz, hogy az Ausztria felé erőszakosan kivágott ajtót örökre befalazzák maguk mögött.” A félholt ne maradjon otthon... In: *Pesti Napló*, 1921. november 8. 1.

71 December 14-ike csak Sopron magyarsága mellett dönthet. In: *Pesti Napló*, 1921. december 11. 8.

72 Villani, 1923. 14–15.

73 Hatos, 2018. 288.

74 Egy százados fegyvercsempészése Nyugatmagyarországba. Az osztrák-német köztársaság teljes elégtételt szolgáltat a magyar népköztársaságnak a magyarellenes agitációért. In: *Pesti Napló*, 1918. december 28. 2.

75 Murber, 2021a 29.

76 Osztrák agent provocateurök Nyugat-Magyarországon. In: *Pesti Napló*, 1919. március 13. 2.

Annak ellenére, hogy Burgenland vonatkozásában mindkét érintett fél mozgósította propagandagépezetét, az országos napilapokban ritkán számoltak be erről. Az agitációval kapcsolatos érvek nem önállóan jelentek meg, szöveggörnyezetük jellemzően ideológiai és gazdasági tényezőkhöz kötődött, gyakoriak voltak az egymásnak ellentmondó nyilatkozatok is.

Összegzés

Nyugat-Magyarország sorsa mind az első világháborút lezáró békefeltételek vonatkozásában, mind Ausztria és Magyarország viszonyában másodlagos szerepet kapott. A magyar sajtó a kérdéskört csupán 1921 augusztusától, a bonyodalmakkal járó átadás heteitől kezelte kiemelt témaként. A Nyugat-Magyarország megtartása melletti érvelést a bal- és a jobboldali napilapokban egyaránt a nemzeti önrendelkezés dominálta, függetlenül annak képlékeny jelentésétől. A nemzeti önrendelkezést változó tartalommal töltötték meg, annak elfogadását tekintve egységes volt a vizsgált *Népszava* és *Pesti Napló*. Eleinte a német nemzetiség autonómiájának biztosítását jelentette, majd az osztrák békefeltételek megismerését követően a fogalmat ideológiai töltettel átértelmezték. Az osztrák békeszerződés aláírását követően a keresztény-konzervatív sajtóban a népszavazás köré épültek az önrendelkezést szorgalmazó megfogalmazások.

A két napilap esetében a többi érvcsoport szempontjából már jóval nagyobb különbségek rajzolódtak ki, aminek háttérében elsősorban a lapoknak a hatalomhoz való viszonya, másodsorban azok eltérő világnézete áll. Mindez ideológiai vonatkozásban volt a leglátványosabb, az antiimperialista és antikommunista érvek megjelenése és gyakorisága a politikai-hatalmi változásokat követte. A *Pesti Napló* részletesebben értekezett a nyugat-magyarországi kérdést érintő gazdasági szempontokról, és azzal érvelt a terület megtartása mellett, hogy Ausztria gazdasági nehézségei miatt nem tudja biztosítani a térség ellátását. A történelmi érvek a trianoni békeszerződés aláírása után kaptak jelentősebb szerepet, jellemzően az összmagyarság összetartozását hangsúlyozva. Rendszerint a nemzeti önrendelkezésre és a gazdasági szempontokra épült az osztrák propaganda bemutatása és lejáratása. A magyar sajtó a soproni népszavazás vonatkozásában jellemzően túlbecsülte a lakosság nemzeti identitáson alapuló lojalitását, és nem hangsúlyozta a térség gazdasági összefonódásának jelentőségét sem, ami pedig a valóságban döntőnek bizonyult.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)

Miniszterelnökségi Levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944

2. Kiadott források és szakirodalom

Az 1920. évi népszámlálás

1923 Az 1920. évi népszámlálás. 1. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp., 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 69.)

Botlik

2008 Botlik József: *Nyugat-Magyarország sorsa 1918–1921*. Vasszilvágy, 2008.

Buzinkay

2016 Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Bp., 2016.

Fogarassy

1993 Fogarassy László: Tervek Nyugat-Magyarország osztrák annexiójának meggátlására a Bethlen-kormány hivatalba lépéséig. In: *Soproni Szemle*, 47. (1993) 4. sz. 322–328.

1994 Fogarassy László: Védelmi előkészületek Ausztriával szemben gróf Bethlen István kormányának hivatalba lépése után. In: *Soproni Szemle*, 48. (1994) 3. sz. 307–312.

Haslinger

2000 Haslinger, Peter: A regionális identitás kialakításának egy esete. Burgenland 1921–1938. In: *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom*, 11. (2000) 4. sz. 67–92.

Hatos

2018 Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Bp., 2018.

Jankó

2021 Jankó Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között*. Bp., 2021.

Kalocsai

2020 Kalocsai Péter: A trianoni béke hatása Vas vármegye közlekedésére. In: *Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle*, 3. (2020) 213–261.

Murber

2018 Murber Ibolya: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. In: *Századok*, 152. (2018) 6. sz. 1293–1320.

2019 Murber Ibolya: A burgenlandi impériumváltás 1918–1924. Kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. In: *Múltunk*, 64. (2019) 2. sz. 181–214.

2021a Murber Ibolya: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után*. Bp., 2021.

2021b Murber, Ibolya: *Zwischen Ver- und Entflechtungen. Eine Entstehungsgeschichte Deutsch-Westungarns und des Burgenlandes*. Wiesbaden, 2021.

Nagy

2019 Nagy Adrienn: A hátszág rejtőzködő gazdasági stratégiái az első világháborúban. Csempészet az osztrák–magyar határ menti Vas vármegyében. In: *Múltunk*, 64. (2019) 4. sz. 164–199.

2022 Nagy Adrienn: A nyugat-magyarországi lakosság mindennapjai a csempészet árnyékában. In: *A Different Look at Trianon. Discourse, Culture, History. Inne Trianon. Diskurs, kultura, historia*. Eds.: Kaczmarek, Karolina – Kornatowski, Paweł – Lewandowski, Marcin – Piotrowiak-Junkiart, Kinga. Poznań, 2022. 117–129.

Ormos

1990 Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Győr, 1990.

Romsics

2020 Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Bp., 2020.

Soós

1962 Soós Katalin: *A nyugat-magyarországi kérdés (1918–1919)*. Bp., 1962.

1971 Soós Katalin: *Burgenland az európai politikában 1918–1921*. Bp., 1971.

Suba

1996 Suba János: A magyar–osztrák határ kitűzése és határokmányai. In: „Magyarok maradtunk” 1921–1996. *Konferencia a soproni népszavazásról (Sopron, 1996. december 12.)*. Szerk.: Turbuly Éva. Sopron, 1996. 71–82. (A Soproni Szemle kiadványai, új sorozat, 20.)

Tóth

2006 Tóth Imre: *A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két világháború között*. Sopron, 2006. (Dissertationes Soproniensis, 2.)

2008 Tóth Imre: Identitás és regionalizmus. A regionális identitás egy esete (?): Nyugat-Magyarország. In: *Közép-Európai Közlemények*, 1. (2008) 1. sz. 99–105.

2020 Tóth Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*. Pécs, 2020.

Ujváry

2021 Ujváry Gábor: „Hűség városa, légy hű öre önmagadnak.” *Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út*. Sopron, 2021.

Villani

1923 Villani Frigyes: *Jelentés a soproni népszavazásról és a magyar–osztrák határ megállapításáról*. Sopron, 1923.

Zsiga

1991 Zsiga Tibor: *Burgenland vagy Nyugat-Magyarország? Burgenland oder Westungarn?* Oberwart, 1991.

RICHÁRD AGG

ARGUMENTS FROM THE CONTEMPORARY HUNGARIAN PRESS REGARDING KEEPING WEST HUNGARY

The affiliation of the west-landed counties of the Hungarian Kingdom wasn't the most important part neither of the conversations between Austria and Hungary, nor the decisions concerning Hungary of the Paris Peace Conference. The population of the border region was moved rather by their economic interests than the national identity. This essay is about the arguments in the Hungarian nationwide press between 1918 and 1921, which stand for keeping the traditional Austrian–Hungarian border. The study emphasizes comparison of two newspapers, the conservative *Pesti Napló* and the social democratic *Népszava*. The analysis of the discourses is based on five categories: the principle of 'national self-determination', economic questions, ideological differences, the historical togetherness of the Hungarians and the propaganda articles. The statements of the press were depended on the worldview of the governments, which determined the nature of the arguments.

Csikóhal és darázsderék

Burgenland térképezett földrajza

A térképezés fontossága a nemzetállami gondolattal együtt erősödött meg. Az egyes népek, nemzetek által belakott területet egyre fontosabb volt behatóan ismerni és térképezni. Az államszolgálo tudományok sorában így a földrajzzal együtt a kartográfia is fontos szerepet kapott. Az Osztrák–Magyar Monarchia esetében a 18–19. századi katonai és a kataszteri felmérések jól jelzik ezt a folyamatot.¹ A térképezés azonban, mint a földrajzi tudás egy új formája, nemcsak stratégiai, gazdasági célokból vált fontossá, hanem önmagában is; maga a térképi alakzat (*geo-body*) is a nemzetállami identitás fontos elemévé válhatott. A térképek látszólagosan objektív leképezései földrajzi térnek, valójában azonban igencsak szubjektív alkotások.² Ennélfogva a térképek váltak egy területről való földrajzi diskurzus meghatározóivá, illetve kereteivé a területről való gondolkodásnak. Tehát visszahatottak arra, hogy miképp látunk egy területet, szó szerinti és átvitt értelemben is, annak földrajzi valójában. Akár úgy is, hogy még csak egy elképzelt területről van szó.³

A térképek fontossága a 20. században tovább nőtt, a térképek az első világháborút lezáró békekonferencia során kiemelt szerepet játszottak; a tárgyalóasztalok mellett felsorakozott politikusok, szakértők, köztük geográfusok területi vitáiban a földrajzi tudás, így a térkép – mint eszköz és információ – megkerülhetetlen lett, igaz, elsősorban a győztesek érdekeit szolgálhatták.⁴ A „térképezett történelem” folytatódott a revíziós politikát hirdető vesztesek és az új országterületet „felfedező”, azon nemzeti identitást kiépítő győztesek részvételével. Mondhatni, az első világháború óta a térképek jelentősége – bár változó, de – töretlen, gondoljunk csak a második világháborúra vagy a hidegháború időszakára.⁵

Burgenland létrejötté sajátos abból a szempontból, hogy két vesztes ország közötti területátcsatolásról van szó. A sorsdöntő Párizs környéki békék, vagy a sopra-

* A szerző az ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének habilitált egyetemi docense (1117 Budapest, Pázmány P. st. 1/c, janko.ferenc@ttk.elte.hu). A tanulmány elkészítését az MTA BTK Lendület 10 Generáció (1767–2017) Kutatócsoport és a K-125001 „Geographical Interpretations of the Trianon Treaty” c. projekt (Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap, K 17 pályázati program) támogatta.

1 Szilágyi, 2017.

2 Monmonier, 1991

3 Winichakul, 1994. 16–17., 129–139.

4 Heffernan, 1996, 2002; Seegel, 2018; Győri–Withers, 2020; Demeter–Bottlik, 2021; Farkas, 2021.

5 Henrikson, 1975; Rónai, 1989; Herb, 1997; Bowd–Clayton, 2015.

ni és Sopron környéki népszavazás százéves évfordulói jelentősen ösztönözték a Burgenland kialakítását-kialakulását övező történéseket számba vevő kutatásokat. Nemcsak arról tudunk már jóval többet, hogy milyen tényezők vezettek a németek lakta Nyugat-Magyarország Ausztriához csatlakozásához, milyen szerepet játszott a Tanácsköztársaság időszaka, a szláv korridor kérdése vagy éppen az amerikai béke-delegáció szakértő tevékenysége, hanem a történetek kihatása is meglehetősen jól ismert a tartomány két világháború közötti sorsára nézve.⁶ Különösen ha a burgenlandi irodalmat is számba vesszük,⁷ de utalhatunk a külföldi, osztrák–magyar koordináta-rendszeren kívüli szerzők munkájára is, akik már csak eltérő nézőpontjaik miatt is érdekes meglátásokkal gazdagították a térség történelmének irodalmát.⁸ Jelen írás azal foglalkozik, hogy Burgenland miként jelent meg a térképen, hogyan ábrázolták, mit tartottak fontosnak feltüntetni a térképen és mit nem; milyen magyarzatok kísérték térképi formáját, térképi alakjával összefüggésben milyen földrajzi diskurzusok alakultak ki a két világháború között. A tanulmány a nyomtatott formában megjelent térképek közül válogat, azok megjelenési kontextusát is vizsgálja.

Burgenland a soproni népszavazásig

A korabeli olvasók már egy-egy századfordulós atlaszban⁹ is rácsodálkozhattak a *Heinzen* és *Heidebauern* feliratokra. Számba vehették és térképen is észrevételezhették az Aurel Popovici által nemzetiségi alapon átcsatolni javasolt nyugat-magyarországi területet az újrarendezett Nagy-Ausztriai Egyesült Allamok részeként.¹⁰ Így már akár a századelőn is elgondolkodhattak arról, hogy ez a németek által lakott sáv miként is nézne ki Ausztria részeként, és mi lenne a tartományi székhelye. Az első világháború után a már komolyabban elképzelt *Deutschwestungarn* 1919-ben jelent meg először térképen. Az egyik ilyen ismert térkép szerzője, Richard Pfaundler még 1906 és 1908 között dolgozott az osztrák statisztikai hivatalban. Lehet, éppen azért kapta ő a nyugat- illetve a dél-magyarországi németység etnikai térképezésének feladatát, mert az említett terület kérdése már része volt az osztrák közbeszédnek Popovici írása vagy az *Alldeutsches Tagblatt* 1905–1906-os, a *Heinzenland* átcsatolását egyaránt felvető cikkei¹¹ következtében. Pfaundler volt az osztrák béke-delegáció háttérszakértője, ő készítette a Nyugat-Magyarország átcsatolását alátámasztó és követelő osztrák pamfletet is. Az ebben a munkában megjelenő térkép (1. ábra) eredetileg a *Német nyelvterület Nyugat-Magyarországon* címet viselte, ám mégiscsak volt olyan sugallata, hogy ez akár az átcsatolt terület is lehetne.

Ennek nemcsak a térképhez mellékelte írás a bizonyítéka, amelyben Pfaundler részletesen elemezte az átcsatolásnak a területi és népességmegoszlási variá-

6 Tóth, 2020; Törő, 2020a, 2022a; Jankó, 2021; Murber 2021a, 2021b; Ujváry, 2021.

7 Békési, 2007; Rathkolb et al., 2021.

8 Haslinger, 2000; Vares, 2008; Pittaway, 2008; Imre, 2015.

9 Langhans, 1897, 1903.

10 Popovici, 1906.

11 Tóth, 2020. 44–45.

cióit,¹² hanem a térkép utóélete is. Benno Imendörffer bécsi tanár, a terület átcsatolását követelő szerzők közé felsorakozva, a térképet átvéve még jóval konkrétábbá tette annak üzenetét. A térkép címét *Német-Ausztria nyugat-magyarországi területi követelése* formára változtatta, és a jelmagyarázatot is átfogalmazta (2. ábra). A raffozott terület az áthangolt térképen már nem a német nyelvterületet jelölte, hanem Német-Ausziát és a Német-Ausztria által követelt magyarországi területet. A térkép további elemeiben egyébként változatlan maradt, egy egyszerű vázlatról volt szó, amely a többségi etnikai térképezési elv nagyvonalú alkalmazásával készült, figyelmen kívül hagyva mind a horvát, mind a magyar nyelvterületeket a kérdéses területen. Azt is mondhatjuk, hogy Imendörffer tulajdonképpen korrigálta Pfaundler térképét, hiszen míg a nyelvterület ábrázolása lehetett volna pontosabb, a területi követelésekbe viszont nem szokás enklávékat vagy – a másik ország szemszögéből – exklávékat berajzolni.¹³

Történetesen 1919. június 16-án az osztrák béke delegáció nagyjából a Pfaundler által lehatárolt, nyugat-magyarországi németek lakta területre nyújtotta be területigényét, miután közel két héttel korábban kézhez kapta a világháborús győztesek első javaslatát Ausztria határaitra vonatkozóan, amely érvényben hagyta a történeti Lajta-Lapincs-határt.¹⁴ Imendörffer szövegének dátumos utalásaiból viszont kiderül, hogy 1919. május végén készítette írását, amelyben még meglehetősen borúlátó volt Nyugat-Magyarország kérdésében.

Az amerikai delegáció geográfus szakértője, Lawrence Martin a Coolidge-misszió tagjaként már 1919. február végén papírra és térképre vetette *Deutschwestungarn* átcsatolásának javaslatát. A térkép-vázlatok rajzolásához a *Militärgeographisches Institut* etnikai és alaptérképeit, illetve a Budapesten Teleki Páltól kapott magyar etnikai térképeket, így például a *Carte Rouge*-t is felhasználta.¹⁵

Miután a békekonferencia nagyjából Ausztriának ítélte a Martin által javasolt területet, az első térképek is megjelentek. Az egyik ilyen viszont egy másik műhelyhez, a Freytag & Berndt kiadóhoz és az általa gondozott *Kartographische und Schulgeographische Zeitschrift* folyóirathoz kötődik. A Leo Helmer bécsi professzor rövid írásos kísérőszövege mellett megjelenő térkép – a megjelenés évfolyama 1921 – még a soproni népszavazás előtti időszak állapotát tükrözte. Ez Helmer szerint még csak előfutára volt a később kiadandó falitérképeknek és kézi térképeknek. Mert amint a szerző fogalmazott, „az iskola feladata, hogy megnyerje ezt a csodálatos tartományt a gyerekek számára. Ehhez természetesen mindenképp az kell, hogy a tanár rendelkezésére álljanak a szükséges eszközök könyvek, térképek formájában.”¹⁶ De Burgenland földrajzi küldetését is számba véve úgy fogalmazott, hogy a tartománynak nemcsak egy határtérségnek kell lennie, hanem hidat is kell képeznie, amelyen keresztül a németiség és Magyarország kicseréli anyagi és szellemi termékeit. Kétségtelen, hogy a tartomány térképi alakja is hozzájárult ezekhez az alaki metaforákhoz.

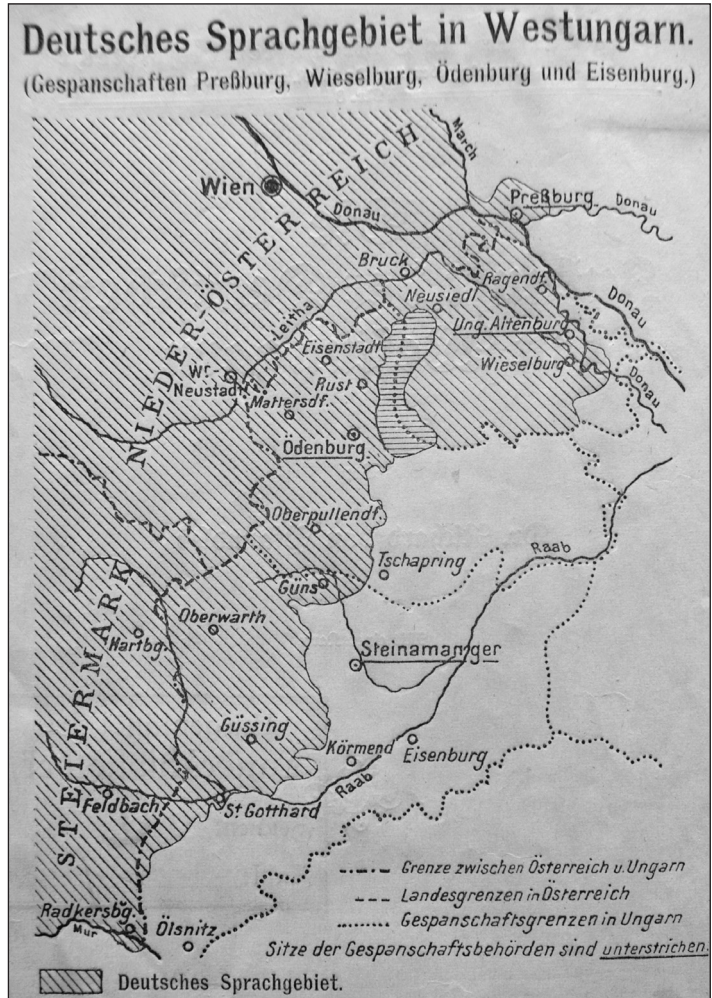
12 Pfaundler, 1919.

13 Imendörffer, 1919

14 *Bericht*, 1919. 131., 138–139., 143–144.; Bodo, 1941. 71.

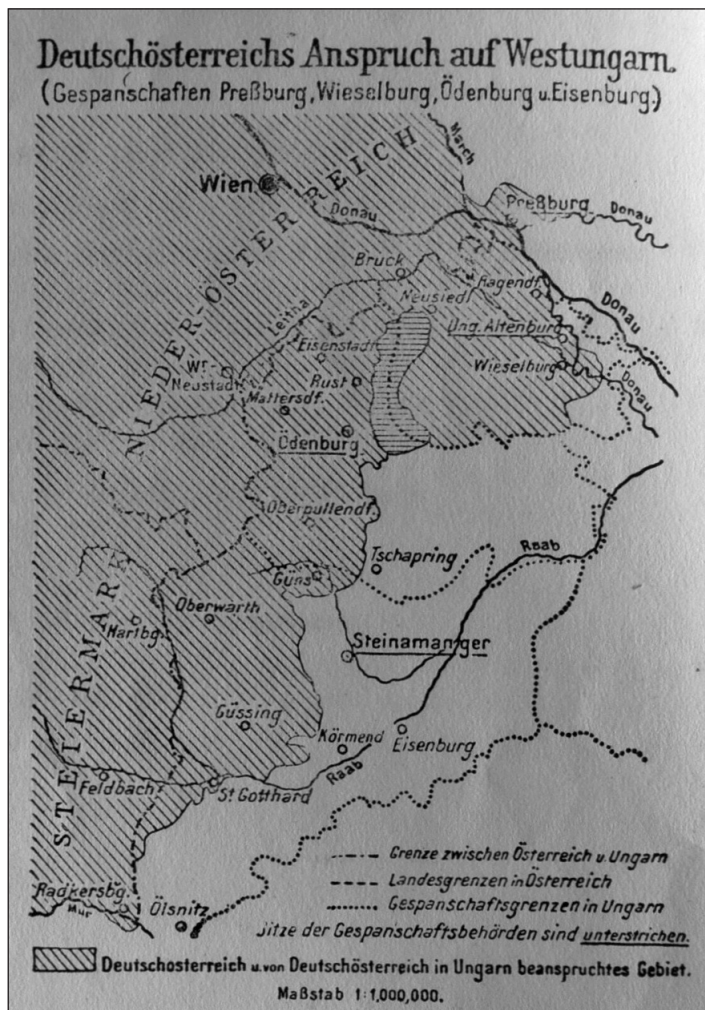
15 Brettl, 2021; Jankó, 2021.

16 Helmer, 1921. 16.

1. ábra.
Pfaundler térképészlete.
Forrás: Pfaundler, 1919

A mellékelt térkép – amelynek szerkesztője a folyóirat-alapító Johann Rothaug volt – érdekessége, hogy a meglévő osztrák–magyar szelvények korrekciójával készült, tehát a megyefeliratok még a korábbi állapotot tükrözték (3. ábra). Alapvetően tehát közigazgatási-közlekedési térkép volt, magassági színezése, árnyékolása nincs, sem jelmagyarázat, ám jól látható, hogy az új határ futása még igencsak egyenes, művi, nincs a településhatárokhöz igazítva. Emellett a térképen a névanyag, különösen a településnevek domináltak. A hegységek közül csak a határhegységek, így a Rozália- és a Lajta-hegység, a néprajzi nevek közül pedig csak *Heanzenland* (Hienzföld) szerepel az egyik szóalakban, Pinkafőtől nyugatra egy kis területre beszorítva. Ugyanis eredetileg jóval nagyobb területet jelölt, sőt a tartomány végső nevéként is felmerült. A településnevek nem egységesek és következetesek, többségük német alakban, de számos település csak magyar alakban szerepel (például Valla, Ruszt, Szabadbáránd, Liba). Érdekességszámba megy, hogy né-

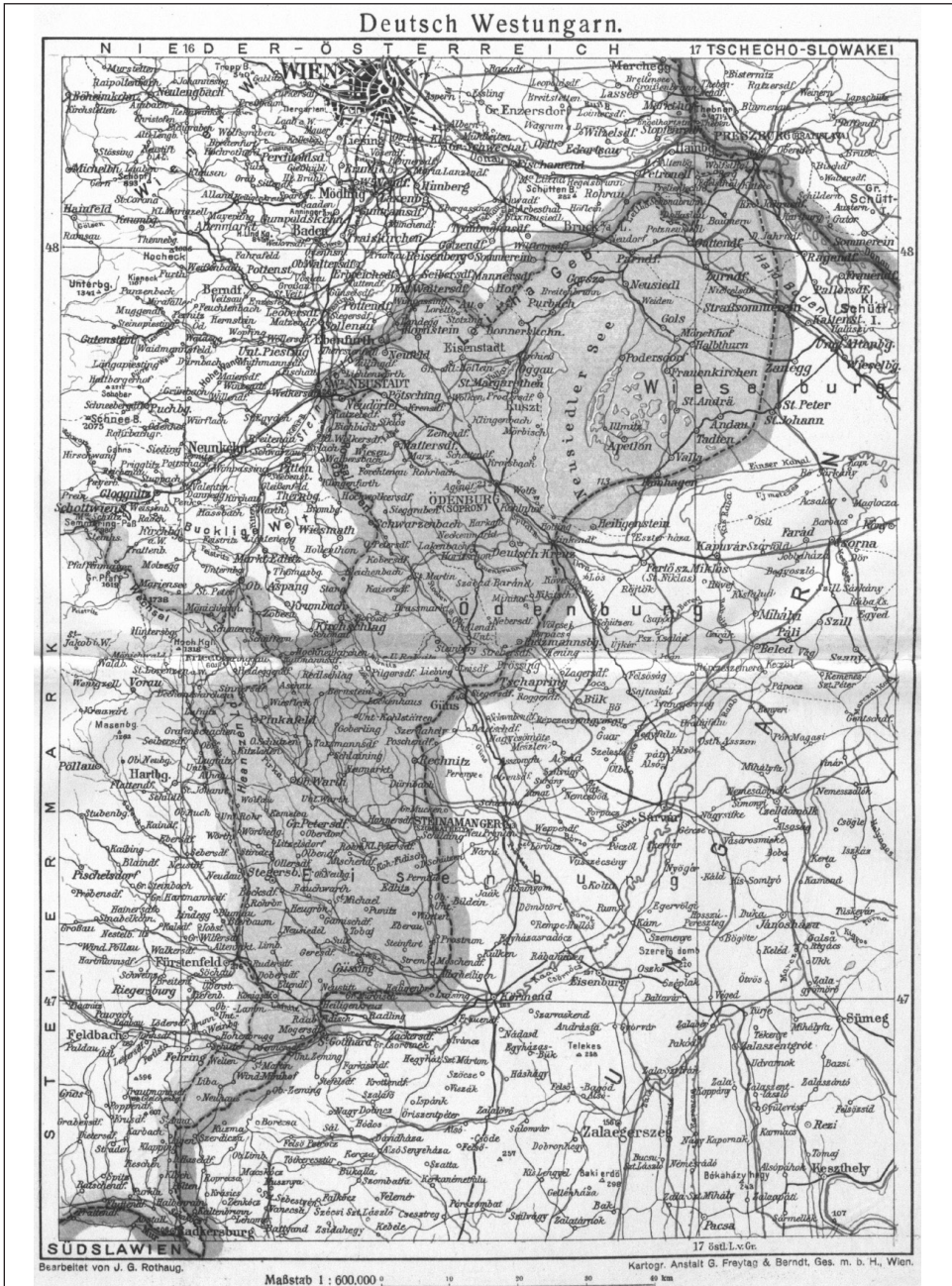

2. ábra.
Pfaundler térkép-
vázlatának Imendörffer
általi korrekciója.
Forrás:
Imendörffer, 1919

hány településnek régi alakjára bukkanhatunk, így a mai Nagymarton (Mattersburg) még Mattersdorfként, Nyulas (Jois) pedig Goyszként szerepel a térképen. Sopron mint székhelyvárományos nincs kiemelve, csak társaihoz hasonlóan vármegyeszékhelyként kapott nagyobb betűméretet, és egyszerre német és magyar nevet is.

A másik térkép a korszakból Eduard Stepan ünnepi kötetében jelent meg, a tartományt köszöntő tanulmánykötet utolsó oldalán (4. ábra).¹⁷ Ugyan 1920-as keltezésű, azonban nem lehetünk biztosak abban, hogy ez a verzió a korábbi, annál is inkább, mert ezen már egzaktabb rajzolatú az új osztrák–magyar határ nyomvonal. Viszont a térkép rajzolójáról nem tudunk semmit, és a térképre sem reflektáltak közvetlenül a tanulmánykötetben található írások, amelyeket majdnem kizárólag a tartományon kívüli osztrák, kisebb részben soproni német értelmiségi szerzők

17 Stepan, 1920.

3. ábra. Burgenland Sopronnal I. Forrás: Helmer, 1921

4. ábra. Burgenland Sopronnal II. Forrás: Stepan, 1920

jegyezték.¹⁸ Maga a térkép szintén közigazgatási és közlekedési szempontból ábrázolja a tartományt. A jelmagyarázaton láthatók például a tervezett vasútvonalak; a térképrajzoló, mondhatni, lelkesen továbbvezette a Magyarországra orientálódó, egy-egy burgenlandi városkában végződő vonalat. Így például a Körmend–Német-újvár-vonalat Hartbergig, a Szombathely–Pinkafő-vonalat Friedbergig hosszabította meg (ez az egy valósult meg néhány évvel később), a Wechsel-vasútból pedig átkötést tervezett Kirchsclagon át Kőszegig, a Sopron–Kőszeg-vasútból pedig leágazást Sopronszentmártonnál Bécsújhely irányába. Ezt értelmezhetjük úgy is, hogy igyekezett, legalább vizuálisan, máris Ausztriához kapcsolni a tartományt, és erre a vasúti közlekedés bővítése tűnt ekkor a legcélravezetőbbnek.

A térkép másik érdekessége, hogy vastag vonal jelezte azokat a helyeket, ahol az új határ futása eltért a német nyelvterület keleti határától. De a térkép politikai jelentősége nem csak ez. Egyrészt itt az ábrázolt tartományon végighúzódik a Burgenland név, a legnagyobb betűmérettel, a települések között a legnagyobb betűméret Soproné, a tartomány székhelyéé, amely a kötet írásaiban is kitüntetett szerepet kapott. Másrészt a két tájnév, a *Heinzen* és a *Heidebauern* is adekvát módon megjelenik a tartomány déli és északi részén. Nem véletlenül, hiszen Stepan *Festschriftje* a hiencek és a heidebauerek népét köszöntötte előszavában az Ausztriával való egyesülés alkalmából. A Helmer–Rothaug-térképpel összevetve: a névanyag itt kizárólag német, még sok esetben a magyar oldalon is. A hegyrajz itt sem jellemző, újfent csak a Lajta- és a Rozália-hegység szerepel, a Kőszegi-hegységből pedig legalább az Írott-kő (Geschriebenstein) felirat rákerült a térképre, csakúgy, mint a Fertőzug német elnevezése (Seewinkel).

Burgenland alakot ölt

Burgenland földrajzi megismerésében fontos szerepet játszott a grazi egyetem földrajzi intézete és annak két munkatársa, Robert Sieger professzor és Marian Sidaritsch tanársegéd. Sieger még az osztrák béke delegáció tagjaként találkozott Burgenland kérdésével, és ennek folyamányaként, valamint Teleki vörös térképét megismerve, foglalkozott az etnikai térképezés gyakorlati problémáival, különösen a ritkán lakott területek ábrázolásával. Tanulmánya születési körülményeit barátjával, a már említett *Kartographische und Schulgeographische Zeitschrift* főszerkesztőjével, Karl Peuckerrel folytatott levelezéséből részletesen ismerjük.¹⁹ Az íráshoz rövid hozzászólással és a Sieger által tervezett térkép megrajzolásával Sidaritsch is hozzájárult (5. ábra).²⁰ Sieger Burgenland szó szerinti „felfedezésére” hallgatói tanulmányutakat is vezetett tanársegédjével 1922–1923 során, amelyeket követően számos tanulmány született.²¹

¹⁸ Jankó, 2021. 77.

¹⁹ Jankó, 2021. 70–73.

²⁰ Sieger, 1921, 1922; Sidaritsch, 1921.

²¹ Jankó, 2021. 87–99.

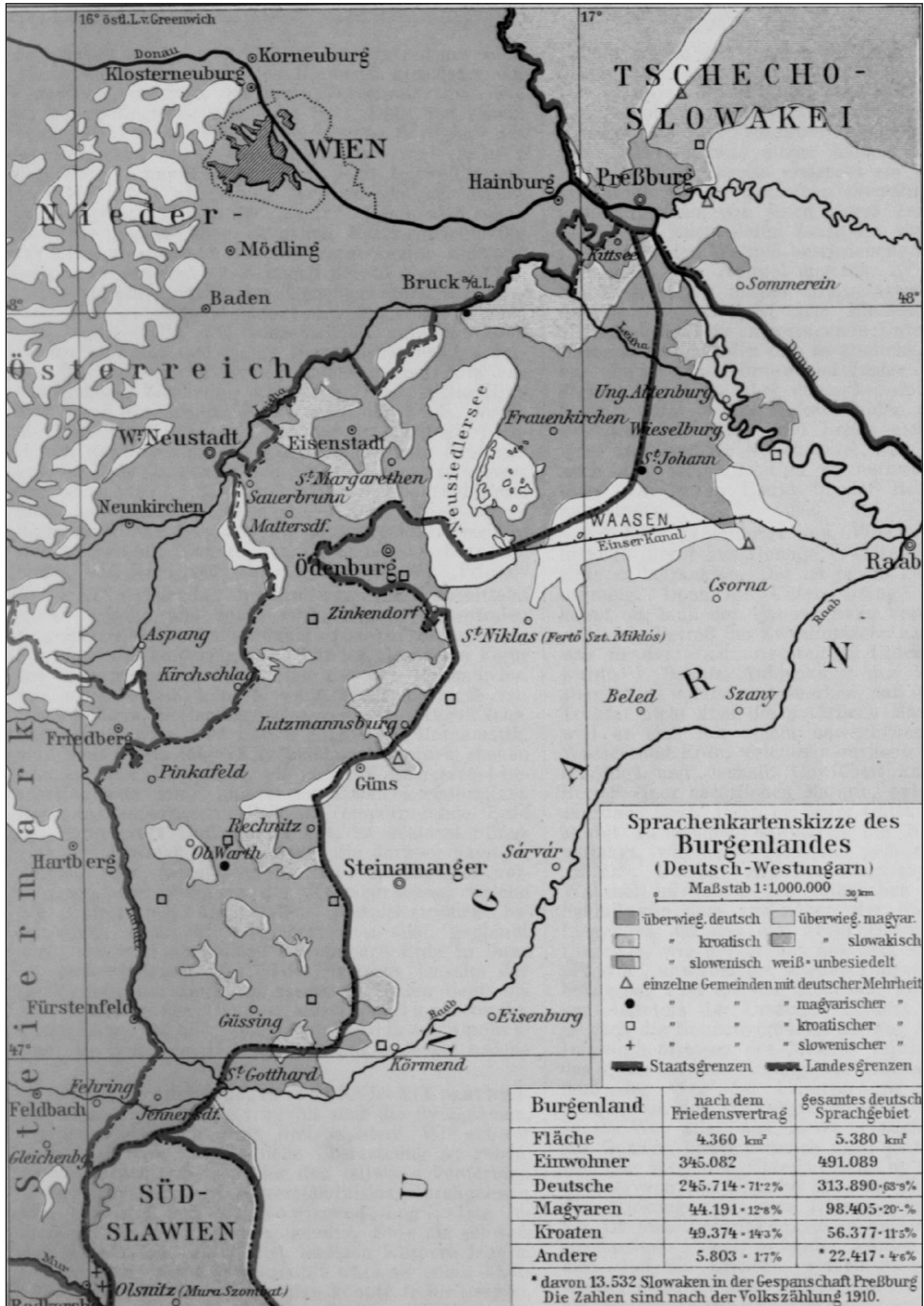
Sidaritsch a burgenlandi térkép mellett még két esettérképet készített Sieger cikkéhez. Tirol ábrázolásában a lakatlan területek szinte dominálják a térképet, az etnikumok színei csak a völgyeket töltik ki, Stájerország és Karintia nyelvhatárvonalában is helyenként igen jelentős, összefüggő területet tesznek ki a lakatlan hegységi területek. Ezekhez képest Burgenland területén csak a Hanság, a Fertő és a Fertőzug, a Lajta-, a Rozália- és a Kőszegi-hegység esetében jelzett kisebb-nagyobb lakatlan területet. Érdekes módon a Soproni-hegységben nem, talán azért, mert az kibéjtette volna az elszakított soproni németiség térképi megjelenését, vagy ezzel együtt így akarta kompenzálni a nagyobb népsűrűségű városi terület ábrázolási hátrányát. (Teleki módszertani újítása a lakatlan területek ábrázolása mellett éppen az volt, hogy a népsűrűségi problémát a népesség területarányos ábrázolásával kezelte.)

Ha a térképre pillantunk, az is nyilvánvalóvá válik – de ez látható a levelezésből is –, hogy a megjelenési dátummal ellentétben a tanulmány és a térkép minden bizonnyal 1922 elején jött ki a nyomdából, mert az új határ vonala már az 1921. végi soproni népszavazás utáni, ám még a végleges kijelölést végző határbizottságok 1922–1923-es munkája²² előtti állapotot mutatta. Sidaritsch térképét érdemes Pfaundler vázlatával is összevetni, amelyhez képest jóval pontosabban ábrázolta az etnikai viszonyokat. Magyaróvár és Moson magyar többségű területként például egy kis német nyelvszigetet (Máriakálnok, Magyarkimle) vágott le. Láthatók voltak a nagyobb horvát nyelvszigetek is, az önálló, környezetüktől eltérő településeket pedig Sidaritsch kis mértani jelekkel ábrázolta. A térkép egyébként feltűnően kevés településnevet tartalmazott, mivel azok nehezebben érvényesülését, és a főbb folyók mellett más vonalas elem sem rontotta az olvashatóságát. Kismarton – amely ekkor még nem volt tartományi székhely – érdekes módon már némi kiemelést, komolyabb szimbólumot kapott a többi burgenlandi településnél.

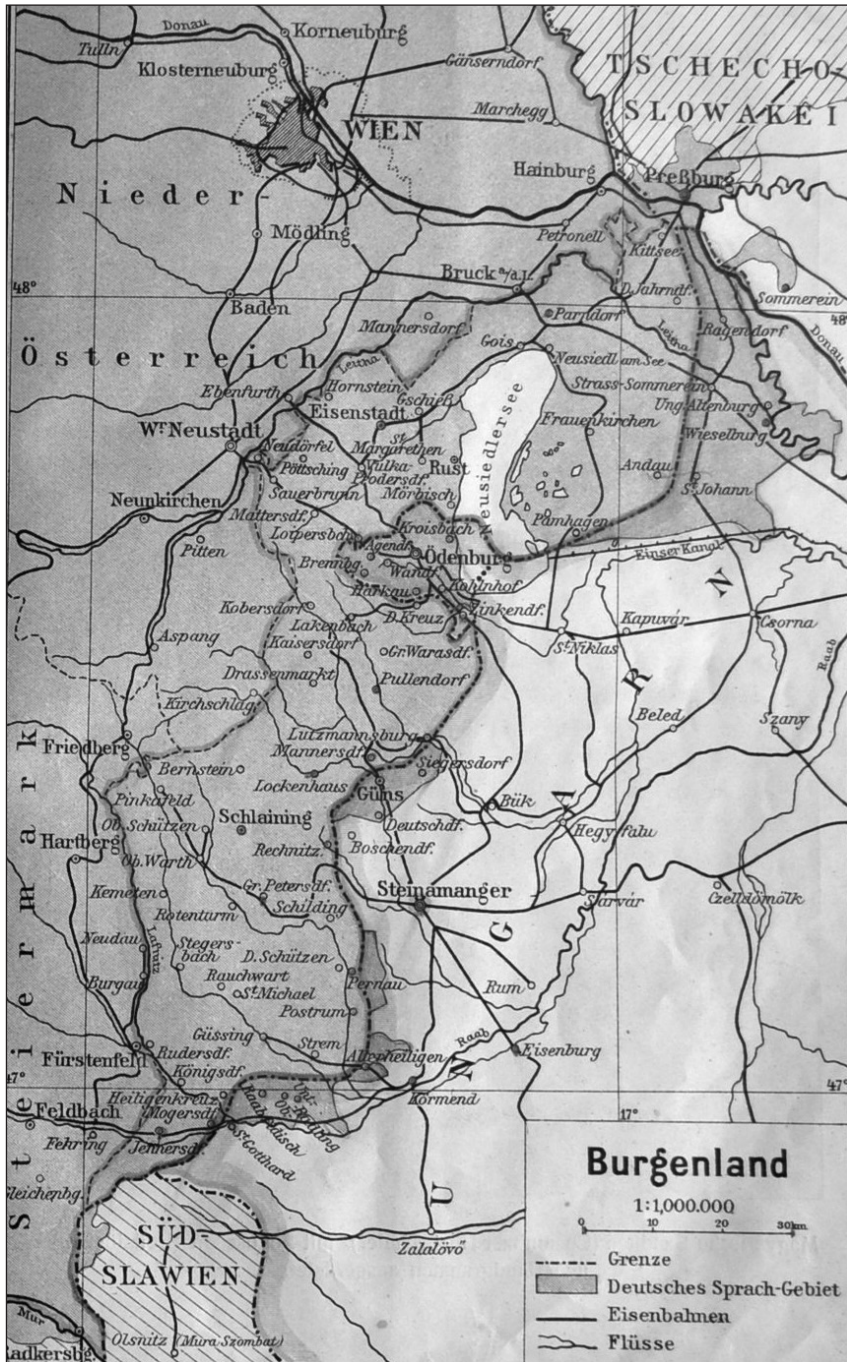
Sidaritsch térképéhez alapvonalaiiban nagyon hasonló térképet találunk Viktor Miltschinsky későbbi bécsi főiskolai igazgató munkájában. Ő a soproni népszavazás igazságtalanságát írta meg osztrák nézőpontból, részben saját tapasztalatai felhasználásával, tekintve hogy népszavazási biztos volt annak idején.²³ A térképek hasonlóságának oka (feliratok, vonalak futása) az volt, hogy mindkettő a Freytag & Berndt kiadóban nyerte el végső formáját. A mai határral összevetve egészen furcsa a szentgotthárdi kiugrás formája, vagy a nagycenki kitüremkedő határszakasz, mindamelllett, hogy Miltschinsky térképe is a soproni népszavazás utáni, de még nem a végleges határváltozatot mutatta (6. ábra). A hasonlóságok mellett lényegesekek a különbségek is. Ez utóbbi térkép Pfaundler üzenetéhez visszatérve az egységes német nyelvterület, továbbá a határhúzás és a soproni népszavazás igazságtalansága mellett érvel. Ebben előfutára volt tehát a geopolitikai térképeknek, hozzájárulva a burgenlandi veszteség narratívájához is. Az eredeti piros szín, mint ahogy Sidaritschnál, Telekinél és más etnikai térképeknél, a saját etnikumot mutatja, a megszakítatlanságot, az összetartozást. A nem átcsatolt, veszteséglistán lévő területeken a burgenlandihoz hasonlóan sűrű a települések névvel való szerepeltetése is.

22 Jankó–Tóth, 2008. 99–103.; Murber, 2021b 133–134.

23 Miltschinsky, 1922; Tóth, 2020. 234., 360.

5. ábra. Burgenland és környezete etnikai viszonyai. Marian Sidaritsch térképe. Forrás: Sieger, 1921. 147.

6. ábra. Burgenland és a német nyelvterület. Forrás: Miltschinsky, 1922. 17.

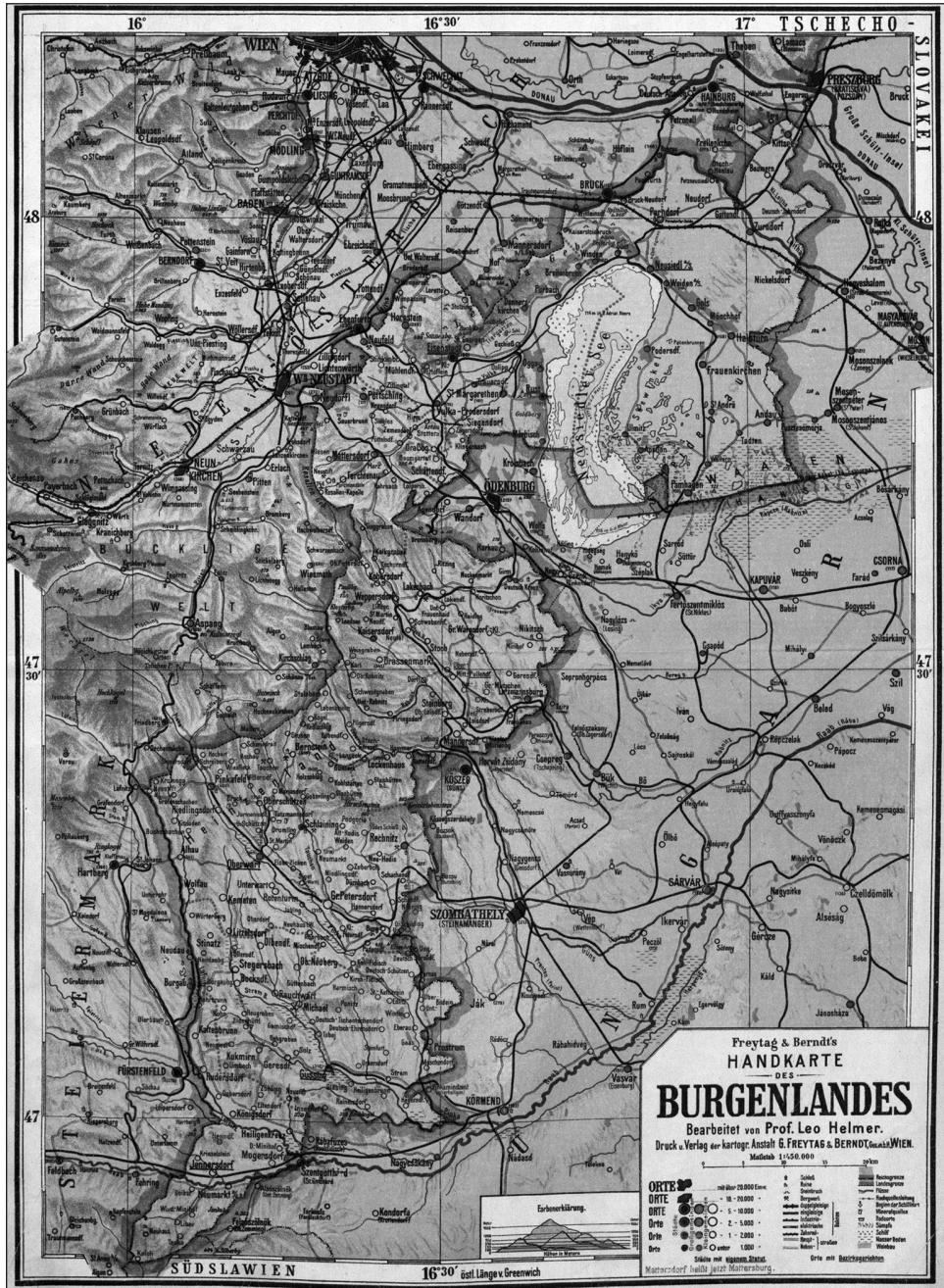
Érdekességszámba megy, hogy Kismarton és Ruszt mellett a déli tartományrészen Városszalónak (Schlaining) települése ki van emelve, pedig ezt népességszáma, funkciói nem, legfeljebb impozáns vára indokolhatta.

Ahogy azt Leo Helmer beharangozta: 1923-ra megjelent a végleges Burgenland-térkép a Freytag & Berndt gondozásában (7. ábra). Ennek egy változatát eredetileg Johann Kaindlstorfer bécsi földrajztanár Burgenland-cikkéhez csatolták volna²⁴ – ugyancsak a Peucker-féle *Kartographische und Schulgeographische Zeitschrift*ben –, ám ekkor még nem állhatott rendelkezésre, hiszen a határvonal csak 1922–1923 fordulóján rögzült, e térkép pedig már a végleges állapotot mutatja. A megjelenési dátum (1922) problémájára csak a folyóirat időbeli csúszással való megjelenése lehet a magyarázat.

A térkép ily módon keletkezési körülményeit illetően két szék közé esett, sem Kaindlstorfer üdvözlő írása, sem Sidaritschnak az első burgenlandi tanulmányutató bemutató írása nem reflektált rá. Mondhatjuk, hogy a térkép nem is akart többet mondani, mint hogy Burgenland végérvényesen megszületett – a térképen is, végleges formájában. A Leo Helmer által szerkesztett térkép a mai térképolvasó szemnek is megszokott magassági színezéssel, a főbb felszíni elemekkel (folyókák, tavak, mocsarak), külön kitüntetetten a szőlőterületek ábrázolásával, a települések nagyság és jogállás szerinti, a vasutak és az utak részletes differenciálásával, a főbb pontszerű elemek (kastély, várrom, bánya, ásványvízforrás, fürdő) feltüntetésével készült. Látszólag semmi különös nincs benne, a tájnevek is nagyjából ugyanazok, mint elődje esetében, a Lajta-hegység, a Rozália-hegység, a kis területre beszorított *Heinzenland* mellett a *Seewinkel* és a *Heidebauern* megnevezés látszik még. Kivethetők a főbb közigazgatási szintek: az ország-, a tartomány- és a járáshatárok, a tartományi és a járásszékhelyek is.

A térkép tehát azt üzenete, hogy Burgenland van. Mivel teszi ezt? Elsősorban a markáns határvonalakkal, a tartományi és az országhatár egyező erősségű színes sávval való kiemelésével, másodsorban a vasútvonalak erős vonalaival. Harmadsorban pedig azzal, hogy a tartomány székhelye Ödenburg. Legalábbis az olvasó meg van tévesztve, akár annak látszódná, amíg észre nem vesszük, hogy Sopron valójában Magyarországnál van. Mi a megtévesztő? Egyrészt azon települések, amelyeket eredendően Ausztriának ítélték, így a soproni és Sopron környéki népszavazás területén lévők (a népszavazási terület határát is halvány vonal jelzi), valamint a Vas megyében a határbizottságok munkája révén országot cserélt települések (például Szentpéterfa, Felsőcsatár stb.) kizárólag német nevükön szerepelnek, Sopron esetében sem írták oda a magyar településnevet. Másrészt, míg sem a magyar, sem az alsó-ausztriai és stájer járás- (bírószéki) székhelyek és az úgynevezett szabad (régén: királyi) városok esetében nem szerepelnek a közigazgatási funkcióra utaló piros és fekete névaláhúzások, Sopron, azaz Ödenburg viszont megkapta mindkét aláhúzást is, nagysága mellett ez is kiemeli vizuálisan a térképből.

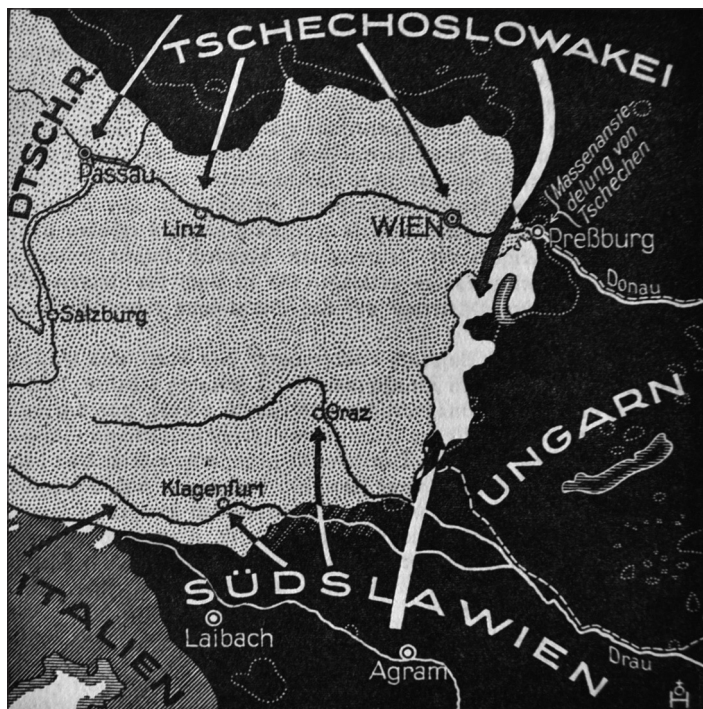
24 Kaindlstorfer, 1922.

7. ábra. A végleges Burgenland-térkép, Freytag & Berndt 1923. Forrás: Sidaritsch, 1922

Geopolitika és Burgenland vége

Az 1920-as években is meghatározó volt a pángermán ideológia, Ausztria és Németország egyesítésének a gondolata,²⁵ amely a földrajzosok körében nagy népszerűségnek örvendett. Az egységes német tér elképzelését olyan koncepciók segítették,

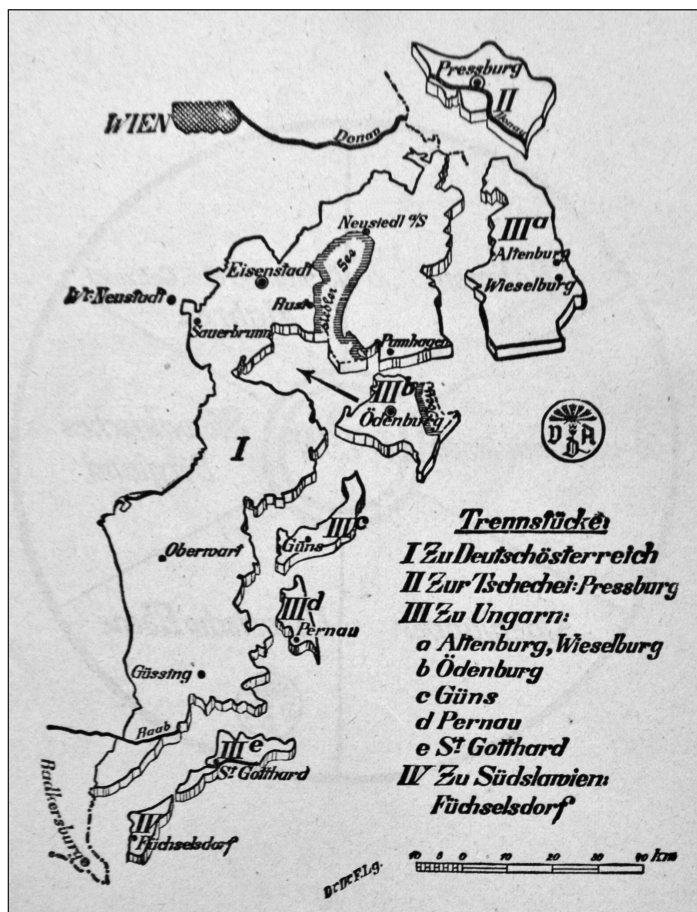
8. ábra.
Burgenland veszélyes
fekvési helyzete.
Forrás: Pleyer, 1929. 13.

mint a nép- és kultúrtajalaj-elmélet, a határnémetség fogalma, vagy az élettérelmélet.²⁶ A térképek egy része Burgenlandot a német tér részeként ábrázolta, és a térképeket a szöveg a megfelelő kontextusba helyezhette és felhasználhatta. Sok ilyen térképpel találkozhatunk például a grazi Georg Lukas munkáiban, aki egy helyütt csikóhalhoz hasonlította Burgenland térképi alakját.²⁷ Más részük a tartománynak a környező területekkel való viszonyára vagy az etnikai megoszlásra koncentrált. Sok térkép készült tehát kontextustól függetlenül, ahol készítőjük kézjegye is a térképre került, jelezve, hogy önálló alkotásként kell számba venni. Az impresszív geopolitikai térképezés mestere, a sokáig a *Volk und Reich* kiadónak dolgozó Arnold Hillen Ziegfeld térképeit például számos cikk, könyv illusztrációjaként megtaláljuk (8. ábra). Friedrich Lange saját térképalbumot is kiadott, amelyben néhány térkép Burgenlandot is tárgyalta. „A négy részre osztott Burgenland” immár egy erőteljes területi követelés-

25 Murber, 2018. 1382.

26 Jankó, 2021. 111–113.

27 Lukas, 1927. 718.; Lukas, 1929.

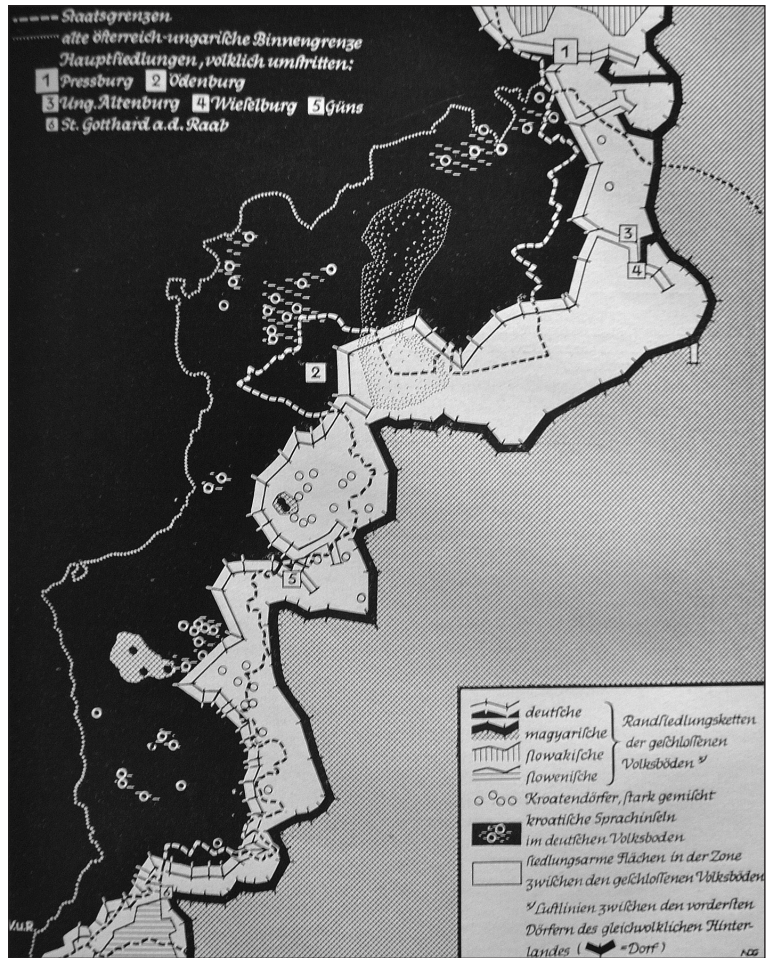
9. ábra. A négy részre osztott Burgenland.
 Forrás: Lange, 1935. 64.

ként értelmezhető. „Csak a maradékot kapta meg Ausztria (...), így hát itt is mindenfelé határok húzódnak németek és németek között”²⁸ (9. ábra).

A korszak geopolitikai térképeinek sorában egy különösen figyelemre méltó található, pontosabban két térkép, a második az elsőnek a továbbfejlesztése. Szerkesztője Otto-Albrecht Isbert, aki a berlini Magyar Intézetben és más, a határon túli németiség kutatásával foglalkozó intézetben is dolgozott. Szóban forgó térképei a *Volk und Reich* kiadónál, illetve a *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums* (A határ- és külhoni németiség kézikönyve) című összefoglaló kiadványban jelentek meg. Isbert jól ismerte a magyar viszonyokat, hiszen doktori disszertációját is a közép-dunántúli népességből írta, volt is emiatt vitája a magyar történész- és földrajzos-társadalom tagjaival.²⁹ Isbert azt írta, hogy saját térképével a Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly-féle etnikai térképekkel kívánt vitatkozni, utóbbiak ugyanis egy vegyes, kevert lakosságú zónaként igyekeztek láttatni a térsé-

28 Lange, 1935. 64.

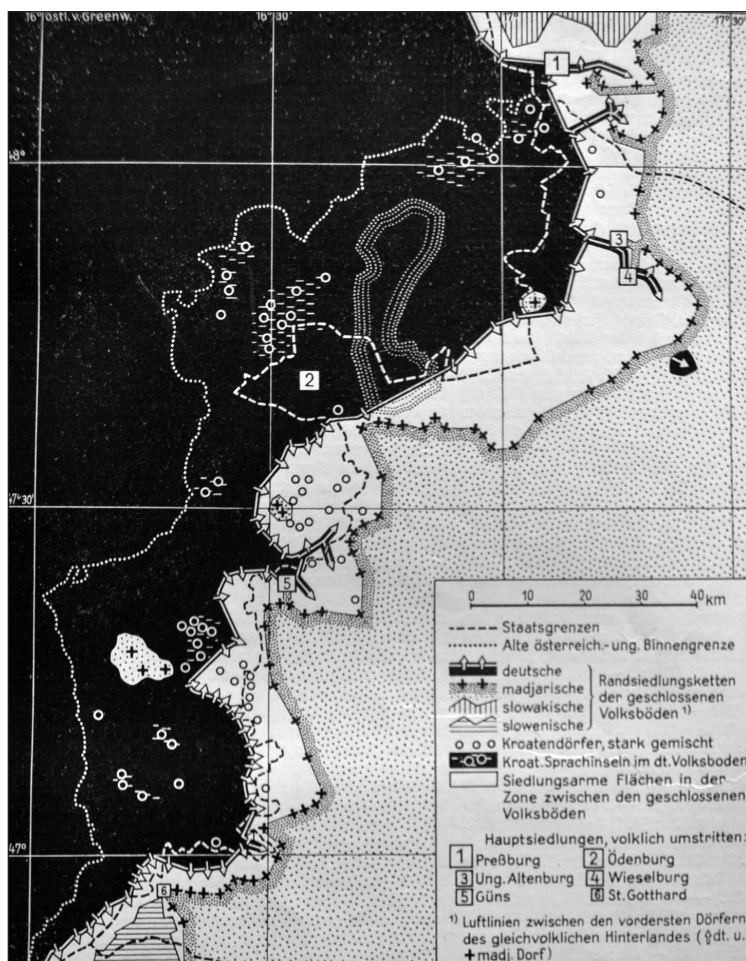
29 Ujváry, 2010. 249–256.; Jankó, 2021. 131–134.

10. ábra.
 A német-magyar
 néphatár I.
 Forrás: Isbert,
 1934. 139.

get. Isbert azonban mellett érvelt, hogy a német és a magyar etnikum sokkal egyértelműbben elkülönül a térben (10–11. ábra).

A tárgyalt térképeket Dora Nadge (NDG a térképeken), egy korabeli Ziegfeld-tanítvány készítette. Isbert azt igyekezett szemléltetni, hogy az államhatár statikusságával szemben a nyelvhatárok dinamikus, mozgó képződmények, ehhez használta a háborús metaforákat. A népek frontján a magyarság és a németiség küzd, közöttük a horvátság nyelvszigetei, a lakatlan hegyeségi és mocsaras területek alkotnak egy lövészárokszerű fehér sávot. A korábbi térképen a németeket fehér falak, bástyaszerű kiugrások védelmezik, ilyeneket a magyar oldalon csak a Moson megyei résznél láthatunk, azaz itt van erősebb gyarapodásban a magyarság. Az újabb térképen viszont a fekete színnel jelölt zárt német néptalajból a magyar néptalaj irányába mutató kis fehér nyilak jelzik a népi előrenyomulás irányát. Isbert itt négy-öt ütközési pontot, hídfőt azonosított: Pozsony és Hegyeshalom, Moson és Magyaróvár, Sopron (ez csak az első térképen látszik), Kőszeg

11. ábra.
 A német-magyar
 néphatár II.
 Forrás:
 Isbert, 1933. 666.

és Szentgotthárd térségében. Ezeknél erősebb, feketén kihúzott nyilak hatolnak előre kelet felé. A két térkép közötti változtatások jelzik talán azt, hogy Isbert nem volt biztos az etnikai-népesedési folyamatok kimenetelében, abban, hogy a németiség vagy a magyarság nyer-e inkább teret, melyik nyomul melyik irányába. A második térképen vizuálisan a német agresszió látszik, a szöveget változatlanul hagyva a szerző mégis a magyarság terjeszkedéséről írt. Ez megmutatkozik a Sopron melletti módosításokban is, Isbert értékelése azonban a város esetében változatlan maradt: Sopron népi tekintetben a zárt német néptalajon belül fekszik, azonban politikailag a város a feje tetejére lett állítva, így karaktere és tudata ma magyar. Így hiába a számtalan kapocs a németiséggel táji, gazdasági, közlekedési és népiségi tekintetben, a várost és környékét tulajdonképpen kiszakították a környezetéből.

A két világháború közötti Burgenland történetét szimbolikusan egy atlaszmű zárta le. A Burgenland-atlasz volumene és hosszas háttértörténete miatt azon-

ban még további kutatási perspektívákat is ígér.³⁰ Az autodidakta neunkircheni kartográfus Fritz Bodo és a bécsi egyetemi földrajzprofesszor Hugo Hassinger ötletéből, előbbi fő szerepvállalásával 1941-re jelent meg, három évvel azután, hogy az *Anschluss* révén Ausztriában is hatalomra jutó nemzetiszocialista rezsim felosztotta Burgenlandot a szomszédos tartományok között. A több mint száz oldalas színes, adatgazdag térképanyagból és kísérőszövegből álló mű szakmai szempontból egészen magas szintű, a térképeket tervező Bodo kivételes tehetségét jelzi, és a kor szak kontextusának bélyegeit (antiszemitizmus, fajpolitika, expanziós geopolitika) szerencsére alig viseli magán. A munkában Bodo egyik utolsó térképe a felosztott Burgenland helyén létrejövő közigazgatási képződményeket mutatja: csak három burgenlandi járásszékhely maradt kerületközponti rangban. A néhai Burgenland nyugati határát halvány vonal formájában észrevehetjük. Az előszóban Hassinger Burgenland tájnév formájában való fenntartását javasolta (12. ábra).

Befejezés

A röviden bemutatott műveken is látható volt az a folyamat, ahogy Burgenland térképi alakot öltött. Ezzel párhuzamosan alapvető vita alakult ki a földrajzosok és a földrajzi véleményformálók között, hogy Burgenland életképes-e vagy sem, egyben tartható-e tartományként, vagy inkább fel kell osztani a szomszédos osztrák tartományok között. Miután a soproni népszavazás megtörtént, számos földrajzos nyilatkozott borúlátóan ebben a kérdésben.³¹ Ezen írások alapján nyilvánvaló, hogy elsősorban a szikrai hágónál elszűkülő (darázsderék – Wespentaille),³² és ily módon gyakorlatilag két tartományrészre eső Burgenlandban érzékelték a fő nehézséget. Önmagában a térképi alak is erősítette ezt a diskurzust, amely tükrözte a kor földrajzi látásmódját, a környezeti determinizmust. A kor közlekedési lehetőségei is szerepet játszottak ebben. A motorizált közlekedés még nem volt elterjedt, elsősorban vasúton lehetett közlekedni. A szikrai hágó „legyőzése” azonban néhány évtized múltán már nem volt akkora technikai kihívás. Lássuk be azt is, hogy ezen akadály csupán Közép-Burgenland megközelítésében jelentett problémát. A két világháború között a Sopronon keresztüli közlekedésnek sem volt akadálya, Dél-Burgenland megközelítése északi irányból akkor is a Pitten-völgyön keresztül történt, mint ahogy ma is.

Burgenland ketté- sőt háromfelé osztottsága tehát részben a térképi megjelenéséből, részben a domborzati tagoltságából fakadt a földrajzosok szemében, ami a 20. század második felétől a fejletlen dél–fejlett észak toposzában élt tovább. A geopolitikai gondolkodás részben hasonló tőről fakadt. Sopron, illetve a további német etnikumú területek „elvesztésében” látták a tartomány egyik fő politikai földrajzi problémáját, amelyet számos térkép igyekezett ellensúlyozni, elképzelve és

30 Svatek, 2009, 2010, 2017; Törő, 2020b.

31 Güttenberger, 1922; Lukas, 1922; Sieger, 1923; Krebs, 1928; Gsteu, 1936.

32 Krebs, 1928. 256.

12. ábra. A felosztott Burgenland. Forrás: Bodo, 1941. 106.

megjelenítve egy nagy Burgenland rajzolatát. Mindez később, a kimondottan geopolitikai elemzésekben már a Magyarországtól való elcsatolás felvetéseként, így megoldásként is megjelent.³³ Mások viszont a Burgenland területébe benyúló soproni területben vélték megtalálni egy esetleges magyar agresszió kiindulópontját.³⁴

A két világháború között azonban nem mindenki látta a problémát Burgenland alakjában és tagoltságában. A turisztikai megközelítések ugyanis a Fertőzug pusztaromantikáját könnyűszerrel közös nevezőre tudták hozni a déli hegy- és dombvidékek archaikus falusi idilljével. Ez azonban már egy másik történet.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Békési

2007 Békési, Sándor: *Verklärt und verachtet. Wahrnehmungsgeschichte einer Landschaft: Der Neusiedler See*. Frankfurt am Main, 2007.

Bericht

1919 *Bericht über die Tätigkeit der Deutschösterreichischen Friedensdelegation in St. Germain-en-Laye*. 1. Band. Wien, 1919.

Bodo

1941 *Burgenland (1921–1938). Ein deutsches Grenzland im Südosten*. Hrsg. v. Bodo, Fritz. Wien, 1941.

Boehm

1925 Boehm, Max Hildebert: *Die deutschen Grenzlande*. Berlin, 1925.

Bowd–Clayton

2015 Bowd, Gavin – Clayton, Daniel: Emmanuel de Martonne and the Wartime Defence of Greater Romania: Circle, Set Square and Spine. In: *Journal of Historical Geography*, 47. (2015) 50–63. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jhg.2014.10.001>.

Brettl

2021 Brettl, Herbert: Lawrence Martin, der „Geburtshelfer“ des Burgenlandes. In: *Burgenland schreibt Geschichte 1921–2021*. Hrsg. v. Rathkolb, Oliver et al. Eisenstadt, 2021. 85–100. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 168–169.)

Demeter–Bottlik

2021 Demeter, Gábor – Bottlik, Zsolt: *Maps in the Service of the Nation. The Role of Ethnic Mapping in Nation-Building and Its Influence on Political Decision-Making Across the Balkan Peninsula (1840–1914)*. Berlin, 2021.

Farkas

2021 Farkas György: Adalékok a „Dunai határ” létrehozásának történetéhez. Párhuzamok és eltérések két közép-európai geográfus életútjának bizonyos állomásain. I–II. In: *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 23. (2021) 3. sz. 79–104., 4. sz. 25–49.

33 Boehm, 1925.

34 Sieger, 1926. 74.

Gsteu

1936 Gsteu, Hermann: *Länderkunde Österreichs*. Innsbruck–Wien, 1936.

Güttenberger

1922 Güttenberger, Heinrich: Der anthropogeographische Aufriß des Burgenlandes. In: *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien*, 65. (1922) 47–55.

Győri-Withers

2020 Győri Róbert – Withers, Charles W. J.: Trianon és a brit földrajz. I–II. In: *Földrajzi Közlemények*, 144. (2020) 2. sz. 202–220., 3. sz. 294–310.

Gyuris

2014 Gyuris, Ferenc: Human Geography, Cartography, and Statistics: A Toolkit for Geopolitical Goals in Hungary until World War II. In: *Hungarian Cultural Studies*, 7. (2014) 214–241. DOI: <https://doi.org/10.5195/ahca.2014.173>.

Haslinger

2000 Haslinger, Peter: A regionális identitás kialakításának egy esete. Burgenland 1921–1938. In: *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom*, 11. (2000) 4. sz. 67–92.

Heffernan

1996 Heffernan, Michael: Geography, Cartography and Military Intelligence: The Royal Geographical Society and the First World War. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, 21. (1996) 3. sz. 504–533.

2002 Heffernan, Michael: The Politics of the Map in the Early Twentieth Century. In: *Cartography and Geographic Information Science*, 29. (2002) 3. sz. 207–226. DOI: 10.1559/152304002782008512.

Helmer

1921 Helmer, Leo: Burgenland, Deutsch-Westungarn. In: *Kartographische und Schulgeographische Zeitschrift*, 9. (1921) 1–2. sz. 15–17.

Henrikson

1975 Henrikson, Alan K.: The Map as an “Idea”: The Role of Cartographic Imagery during the Second World War. In: *The American Cartographer*, 2. (1975) 1. sz. 19–53. DOI: <https://doi.org/10.1559/152304075784447243>.

Herb

1997 Herb, Guntram Henrik: *Under the Map of Germany. Nationalism and Propaganda 1918–1945*. London–New York, 1997.

Imendörffer

1919 Imendörffer, Benno: *Deutsch-Westungarn*. Berlin, 1919. (Schriften zum Selbstbestimmungsrecht der Deutschen außerhalb des Reiches, 10.)

Imre

2015 Imre, Joseph: Burgenland and the Austria–Hungary Border Dispute in International Perspective, 1918–22. In: *Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia*, 4. (2015) 2. sz. 219–246. DOI:10.1353/reg.2015.0020.

Isbert

1933 Isbert, Otto Albrecht: Bevölkerung. Die deutsch-madjarische Volksgrenze. In: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*. Hrsg. v. Petersen, Carl – Ruth, Hermann Paul – Schwalm, Hans. Breslau, 1933. 665–667.

1934 Isbert, Otto Albrecht: Der deutsch-magyarische Grenzraum. In: *Die südostdeutsche Volksgrenze*. Hrsg. v. Heiß, Friedrich – Wucher, Waldemar. Berlin, 1934. 136–168.

Jankó

2021 Jankó Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között.* Bp., 2021. (A vidék vonzásában, 2.)

Jankó-Tóth

2008 Jankó Ferenc – Tóth Imre: *Változó erővonalak Nyugat-Pannóniában. Történelmi és földrajzi esszé.* Szombathely, 2008.

Kaindlstorfer

1922 Kaindlstorfer, Hans: An der Grenze des Burgenlandes. In: *Kartographische und Schulgeographische Zeitschrift*, 10. (1922) 3–4. sz. 36–39.

Krebs

1928 Krebs, Norbert: *Die Ostalpen und das heutige Österreich.* Stuttgart, 1928.

Lange

1935 Lange, Friedrich: *Volksdeutsche Kartenskizzen.* 2. Aufl. Berlin, 1935.

Langhans

1897 Langhans, Paul: *Deutscher Kolonial-Atlas.* Gotha, 1897.

1903 Langhans, Paul: *Justus Perthes' Alldeutscher Atlas.* 2. Aufl. Gotha, 1903.

Lukas

1922 Lukas, Georg Alois: Deutschwestungarn – ein Elsaß-Lothringen der Ostmark. In: *Geographischer Anzeiger*, 23. (1922) 3. sz. 57–61.

1927 Lukas, Georg Alois: Unser Burgenland. In: *Alpenländische Monatshefte*, 4. (1927) 12. sz. 713–720.

1929 Lukas, Georg Alois: *Geopolitik und politische Geographie mit besonderer Rücksicht auf deutsches Land und Volk.* Graz, 1929.

Miltschinsky

1922 Miltschinsky, Viktor: *Das Verbrechen von Ödenburg.* Wien, 1922.

Monmonier

1991 Monmonier, Mark: *How to Lie with Maps.* Chicago–London, 1991.

Murber

2018 Murber Ibolya: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. In: *Századok*, 152. (2018) 6. sz. 1293–1320.

2021a Murber, Ibolya: *Grenzziehung zwischen Ver- und Entflechtungen. Eine Entstehungsgeschichte Deutsch-Westungarns und des Burgenlandes.* Wiesbaden, 2021.

2021b Murber Ibolya: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után.* Bp., 2021.

Pfaundler

1919 Pfaundler, Richard: *Die Zukunft der Deutschen in Westungarn.* Wien, 1919. (Flugblätter für Deutschösterreichs Recht, 8.)

Pittaway

2008 Pittaway, Mark: Making Peace in the Shadow of War: The Austrian–Hungarian Borderlands, 1945–1956. In: *Contemporary European History*, 17. (2008) 3. sz. 345–364. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0960777308004529>.

Pleyer

1929 Pleyer, Kleo: Burgenland und Reich. In: *Volk und Reich*, 5. (1929) 1. sz. 11–19.

Popovici

1906 Popovici, Aurel C.: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*. Leipzig, 1906.

Rathkolb et al.

2021 *Burgenland schreibt Geschichte 1921–2021*. Hrsg. v. Rathkolb, Oliver – Polster, Gert – Steiger-Moser, Susanna – Kirchknopf, Johann – Burgstaller, Rosemarie. Eisenstadt, 2021. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 168–169.)

Rónai

1989 Rónai András: *Térképezett történelem*. Bp., 1989.

Seegel

2018 Seegel, Steven: *Map Men. Transnational Lives and Deaths of Geographers in the Making of East Central Europe*. Chicago–London, 2018.

Sidaritsch

1921 Sidaritsch, Marian: Begleitwort zu den Sprachenkarten. In: *Kartographische und Schulgeographische Zeitschrift*, 9. (1921) 9–10. sz. 147–148.

1922 Sidaritsch, Marian: Eine Studienreise des Geographischen Instituts der Universität Graz in das südliche Burgenland. In: *Kartographische und Schulgeographische Zeitschrift*, 10. (1922) 8–10. sz. 110–114.

Sieger

1921 Sieger, Robert: Sprachenkarte und Bevölkerungskarte. In: *Kartographische und Schulgeographische Zeitschrift*, 9. (1921) 9–10. sz. 142–147.

1922 Sieger, Robert: Sprachenkarte und Bevölkerungskarte (Nachtrag). In: *Kartographische und Schulgeographische Zeitschrift*, 10. (1922) 5–7. sz. 78.

1923 Sieger, Robert: Vom Burgenland. In: *Deutsche Rundschau*, 197. (1923) 266–280.

1926 Sieger, Robert: Deutschösterreich und seine Landschaften. In: *Volk und Reich*, 2. (1926) 1. sz. 56–78.

Stepan

1920 *Burgenland. Festschrift aus Anlaß der Vereinigung des Landes der Heidebauern und der Heinzen mit Deutschösterreich*. Hrsg. v. Stepan, Eduard. Wien, 1920.

Svatek

2009 Svatek, Petra: „Der Burgenlandatlas“: Ein interdisziplinäres Atlasprojekt zwischen Erster Republik und NS-Zeit. Interdisziplinarität – Methodik – Politischer Konnex. In: *Burgenländische Heimatblätter*, 71. (2009) 2. sz. 120–133.

2010 Svatek, Petra: Fritz Bodo – Atlaskartographie in den 1930er und frühen 1940er Jahren. In: *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 152. (2010) 323–338. DOI:10.1553/moegg152s323.

2017 Svatek, Petra: Burgenlandatlas. In: *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*. Hrsg. v. Fahlbusch, Michael – Haar, Ingo – Pinwinkler, Alexander. Oldenburg, 2017. 2057–2060.

Szilágyi

2017 Szilágyi Adrienn: A tudományos nacionalizmus szolgálatában. A 19. századi földrajz-tudomány a nemzetépítő diszciplínák között. In: *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. Szerk.: Szilágyi Adrienn – Bollók Ádám. Bp., 2017. 58–75.

Tóth

2020 Tóth Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*. Pécs, 2020.

Törő

2020a Törő László Dávid: Az osztrák és a magyar történetírás Burgenland-vitájáról (1918/1921–1945). In: *Valóság*, 63. (2020) 9. sz. 19–30.

2020b Törő László Dávid: Az osztrák és a magyar történetírás Burgenland-vitájáról (1918/1921–1945). In: *Újkor.hu*, <https://ujkor.hu/content/az-osztrak-es-magyar-tortenetiras-burgenland-vitajarol-19181921-1945>.

2022a Törő László Dávid: Történészek népi konstrukciói az 1945 előtti Burgenland-vitákban. In: *Századok*, 156. (2022) 1. sz. 195–208.

2022b Törő László Dávid: Határváros egy vitatott hovatartozású régióban. Történeti viták Sopron múltjáról a két világháború között. In: *Világtörténet*, 12. (44.) (2022) 2. sz. 325–344.

Ujváry

2010 Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Bp., 2010.

2021 Ujváry Gábor: *„Hűség városa, légy hű öre önmagadnak.” Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út*. Sopron, 2021.

Vares

2008 Vares, Mari: *The Question of Western Hungary / Burgenland, 1918–1923. A Territorial Question in the Context of National and International Policy*. Jyväskylä, 2008. (*Jyväskylä Studies in Humanities*, 90.)

Winichakul

1994 Winichakul, Thongchai: *Siam Mapped. A History of the Geo-Body of a Nation*. Honolulu, 1994.

FERENC JANKÓ

SEAHORSE AND WASP-WAIST

MAPPED GEOGRAPHY OF BURGENLAND

Drawing on the literature of history of geographical knowledge, this paper attempts to analyze Burgenland's reception as a cartographic entity to understand how it was depicted and represented, how the maps were explained, and how these maps served the geographical discourses on Burgenland. The analysis of ten published maps from the interwar period shows how the loss of the province's would-be capital determined the discourse on regional dividedness, i.e. the two-facedness of Burgenland and how it was presented as a fundamental problem of the province's political geography. This problem was offset by several maps by imagining and depicting a drawing of a greater Burgenland. Later, in the explicit geopolitical papers, the question of further territorial rearrangements was also raised, paralleled with the conceptualization of Burgenland's geopolitical roles in the unified German space.

Határváros egy vitatott hovatartozású térségben

Történeti viták Sopron múltjáról a két világháború között

Ez a tanulmány Sopron példáján keresztül azt mutatja be, hogy a történészek által előállított tudás miként járul(hat) hozzá az aktuális viszonyok megkérdőjelezéséhez, vagy éppen stabilizálásához. Amikor a történetírás a 19. század végére professzionális szakmává vált, a legbefolyásosabb irányzatává a historizmus¹ lett, amely az újabb német szakirodalom szerint kétélű fegyver, amennyiben a történész jelenhez való viszonyát vesszük figyelembe. Valamilyen tárgynak, így egy városnak a történetét megírni azt is jelenti, hogy a történészek azt minél régebbre vezetik vissza az időben, a régiség pedig a jelenben tekintélyt kölcsönöz a tárgy számára, illetve konzerválja aktuális helyzetét. A történelemre való hivatkozás azonban ezzel ellentétes eredményt is elérhet, hiszen a korszakok változékonyságára, az idő folyamatos alakulására történő utalások a jelenbeli állapotokat (identitásokat, területeket, intézményeket) viszonylagossá, alakíthatóvá teszik.²

Jóllehet az első világháború jelentősen kiélezte a területi vitákat, a nemzetállamok határrégiói mindig is fontos szerepet játszottak a nemzeti identitás megalkotásában. A nemzet, mint elképzelt közösség,³ egyszerre támaszkodik területi és történelmi érvekre. A határok elvileg tiszta választóvonalat képeznek a nemzeti közösség és a „másik/idegen” között. A területi határokat azonban legalább olyan gyakran kérdőjelezi meg, mint az identitásokat. A határrégiók mindig is útjában álltak a nacionalizmusok területi homogenizáló törekvéseinek,⁴ mivel e területek történeti legitimációjáért általában több nemzeti narratíva versenyzett egymással, tehát a történeti érvekkel való nemzeti kisajátítás a határ másik oldalán rendszerint ellenreakciókat váltott ki. A határterületek vitatott természete különösen alkalmas arra, hogy segítségével a nemzeti történeti elbeszélések sajátosságait, valamint a történetírás és a nemzeti identitás kapcsolatát elemezhesük.⁵

* A szerző a Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet tudományos munkatársa (4032 Debrecen, Egyetem tér 1.). A tanulmány elkészítését az OTKA-NKFI-134469 posztdoktori ösztöndíja támogatta.

1 Beiser, 2013. 2.

2 A historizmus e kétarcúságát elemzi: Baumstark-Forkel, 2016. 1-16.

3 Anderson, 2006.

4 Gyáni, 2010.

5 Hadler-Frank, 2011; Pittaway, 2012.

Az 1921-ben Magyarországtól Ausztriához csatolt Burgenland⁶ problémája a határ mindkét oldalán foglalkoztatta a történészeket, akik a területi változásokat történeti kontextusban igyekeztek értelmezni. A Burgenland múltjáról folytatott történeti vitákban különösen két város játszott kulcsszerepet: Sopron és Kismarton. Sopron esete különösen azért váltott ki heves reakciókat, mert a város az 1921 decemberében megtartott népszavazás eredményeként végül Magyarországnál maradt, ezt az eseményt pedig utólag mindkét fél igyekezett történetileg megkérdőjelezni vagy éppen legitimálni. Kismarton 1925-ben vált az újonnan alakult osztrák tartomány fővárosává, és később a regionális történeti narratívák központi szimbólumává lett; ezzel szemben Sopron kezdettől fogva kiemelt téma volt a határ mindkét oldalán.

Kezdeti reakciók a népszavazásra

Bécsben már 1920-ban megjelent egy *Burgenland* című tanulmánykötet, amelyet a jogász végzettségű Eduard Stephan szerkesztett.⁷ A könyv az új területi változások szellemi stabilizálását célozta, s ebben jellemzően még egy soproni látképet helyeztek el illusztrációként. A mű közigazgatásról szóló fejezetében tervként szerepelt, hogy a német nyelvű kultúra terjesztése és megerősítése érdekében Sopronban egy új egyetem alapítása szükséges.⁸ Ez a kezdeti optimizmus az osztrák szerzőknél hamarosan csalódottságba fordult át, mivel a soproni népszavazás után a város Magyarországon maradt.

Viktor Miltschinsky 1922-ben megjelent könyve, a *Soproni büntett* (Das Verbrechen von Ödenburg) már nem a helyzet konzerválását, hanem megváltoztatását célozta. A szerző az Ödenburger Heimatdienst keretében az Ausztria melletti szavazás érdekében fejtett ki propagandát, a voksolás lezárása után pedig azért, hogy vizsgálják felül a szerinte elcsalt eredményeket. Miltschinsky történelmi érveléssel igyekezett hatni olvasójára: Burgenlandot ősi német földnek nevezte, amelyet a magyarosítási törekvések szerinte soha nem tudtak megváltoztatni.⁹ Úgy vélte, hogy ha nem történik csalás, kiderült volna, hogy a lakosság 80 százalékát kitevő soproni németiség valójában Ausztriára szavazott.¹⁰ Konklúziójában a szerző úgy ábrázolta Magyarországot, mint egy éhes szomszédot, aki épp most evett Ausztria húsából: „Ausztria nem fogadhatja el, hogy mindig egyfajta áldozati állatként kezeljék, és minden alkalommal egy szelet húst vágjanak ki a testéből, amikor a vad szomszédja megéhezik.”¹¹

6 A terület létrehozásának történetéhez újabban lásd: Schlag, 2001; Tóth, 2020; Székely, 2020; Murber, 2019; Murber, 2021a; Murber, 2021b; Ujváry, 2021.

7 A kötet keletkezéséről: Jankó, 2021. 74–84.

8 Davy, 1920. Robert Davy, az írás szerzőjét Karl Renner kancellár bízta meg 1919-ben azzal, hogy kísérelje felfigyelni az Ausztriának ítélt nyugat-magyarországi területek átcsatolásával kapcsolatos adminisztratív problémákat.

9 Miltschinsky, 1922. 7–8.

10 Uo. 106.

11 Uo. 115. A fordítások a német szövegekből a szerző munkái.

A gyász érzése és a fennálló viszonyok megváltoztatásának kívánalma más osztrák szerzők szövegében is megfigyelhető. Sopron Ausztriához való csatolása mellett érvelt Otto Aull helytörténész és gimnáziumi tanár is, aki különösen sokat írt burgenlandi helytörténeti kérdésekről. Aull 1924-ben két cikket közölt Sopron történelméről egy bécsi (*Volkszeitung*) és egy burgenlandi (*Der Freie Burgenländer*) napilap hasábjain. A szerző történelmi áttekintésében különösen a Habsburgokat hibáztatta, amiért azok szerinte rendre magukra hagyták Sopron német lakosságát annak ellenére, hogy a város 1704-ben a kurucokkal szemben a császárnak fogadott hűséget. Aull kritikusan ítélte meg az ellenreformációs törekvéseket is, mert úgy látta, hogy azok elidegenítették a soproni protestáns németiséget: „Mivel a birodalmi kormány minden lutheránust üldözött, így nemzeti érzésű magyarokat és császárhű németeket is, a szenvedő polgárokat mind a magyar nemzeti pártok karjai közé lökte (...).”¹² A kritika a kortárs osztrák diplomáciát sem kímélte, kifejtve, hogy a magyar politizálás minőségben az osztrák fölött állt, ennek köszönhető Sopron elvesztése is. Mindez különösen fájó veszteség Burgenlandnak, hiszen egy tartományi fővárosról, a régió „fejéről” és „szívéről” van szó.

Osztrák lapok az 1920-as években egyébként gyakran festették le Sopront haldokló városnak,¹³ amely diskurzushoz Otto Aull is csatlakozott: cikkeit azzal zárta, hogy a főváros nem maradhat életben a hozzá szervesen kapcsolódó tartomány nélkül.¹⁴ Mivel azonban Sopron elcsatolása („visszaszerzése”) egyelőre nem látszott reálisnak, ellenben Burgenlandnak 1925-ben új fővárosa lett, a szerző 1931-ben már Kismarton történelméről írt monográfiát.¹⁵

Sopron történelmének magyar nemzetállami keretek közé történő illesztésére, ezáltal a városi identitás megerősítésére Magyarországon helyi és országos törekvések is észlelhetők. A statisztika, demográfia és földrajz területén kiemelkedő eredményeket elért Thirring Gusztáv szerkesztésében 1925-ben jelent meg a *Sopron, civitas fidelissima* című kötet, amelyben a történelem komoly szerepet kapott. A könyv azonban nem egységesen értelmezi és értékeli a múltat. Thirring történelmi áttekintésében azt emelte ki, hogy a város Bécs fenyegető közelsége ellenére folyamatosan fejlődött, német nyelvű lakosságát pedig a 19. század végére már magyar nemzeti érzés járta át.¹⁶ Ezzel szemben Rábel László, a *Soproni Napló* szerkesztője harcos hangvétellel támadta a soproni német lakosságot, mert az szerinte nem szeretetből, csak praktikus okokból tanult meg magyarul: „A magyar kenyeret és a magyar kard védelmét el is fogadták; de a nemzet nyelve idegen maradt fülüknek. Csak mostanában kezdték tanulni; most sem szeretetből, de mert szükségesnek látták.”¹⁷

12 Aull, 1924a 10. Aull hasonló érveket hozott fel a Sopron-témájú másik cikkében is: Aull, 1924b.

13 Haslinger, 1992. Az osztrák földrajz több képviselője is kétségbe vonta egy Sopron nélküli Burgenland életképességét. Néhányan közülük a terület Stájerország és Alsó-Ausztria közötti felosztását javasolták. Jankó-Jobbit, 2011.

14 Aull, 1924a; Aull, 1924b.

15 Aull, 1931.

16 Thirring, 1925. 14.

17 Rábel, 1925. 17.

Az ehhez hasonló szemléletbeli különbségek ellenére a tanulmányokban közös pont volt, hogy a város jelentőségét úgy próbálták növelni, hogy valamilyen nagy történelmi személyiséggel hozták összefüggésbe, tehát a hely múltját nemzeti keretek közé szorították. Például két írásban is megemlítették, hogy 1840-ben Liszt Ferenc egyik soproni előadására az akkor ott katonáskodó Petőfi Sándor is ellátogatott:¹⁸ a város ezáltal két nemzeti nagyság találkozási pontjává vált, területe pedig külön történelmi jelentőségre tett szert. A tanulmánykötetben a város közelmúltjával kapcsolatban az a narratív elem is megjelent, amely a magyar történészek szövegeiben is általános volt. Liphay Béla báró a történész Házi Jenőre hivatkozva hangsúlyozta, hogy a népszavazás csupán egy egységes történelmi fejlődés természetes végkifejlete volt: „E népszavazás pedig, bármily formában igyekeznek is annak eredményét az osztrákok lekicsinyelni, nem volt egyéb, mint spontán megnyilatkozása ama népfelfogásnak, mely már 1441-ben uralkodott e területen.”¹⁹

Míg az osztrák szerzők inkább nyelvi és etnikai alapon érveltek, a határ magyarországi oldalán a németek magyar patriotizmusát emelték ki, és az etnikai szempontokat háttérbe szorító politikai nemzet fogalmára támaszkodtak. Mindazonáltal nem beszélhetünk egységes²⁰ tömbökről, hiszen Rábel László bizonyos fokú etnicista gondolkodásról tett tanúbizonyságot, jóllehet nem az ő véleménye volt többségben a témáról író szerzők között. A szerzők nagy része nem professzionális történész volt, írásaik ugyanakkor jelentősen alakították a Sopronról folyó diskurzust, és a történészek is hivatkoztak rájuk.

Növekvő érdeklődés Sopron múltja iránt

Nem meglepő módon a Sopron történelmére vonatkozó kutatások összehangolására és támogatására a magyar történetírás nagy súlyt fektetett. Ebben a tekintetben különösen két történészt, Házi Jenőt és Domanovszky Sándort érdemes megemlíteni. Domanovszky számos befolyásos tisztséget töltött be, egyebek mellett a Magyar Történelmi Társulat alelnöke (1916–1946) és a *Századok* főszerkesztője (1913–1943) volt. Már 1920-ban polemizált²¹ osztrák politikusokkal és történészekkel Burgenland kapcsán, de tanítványait is igyekezett a térség történelme felé orientálni.²² Házi Jenő Sopron városi levéltárában dolgozott, és ajánlással támogatta azokat a Bécsben kutató magyar ösztöndíjasokat, akik a térség problémáival

18 Kelényi, 1925. 74.; Berecz, 1925. 112.

19 Liphay, 1925. 29–30. Liphay arra utalt, hogy szerinte a német polgárok nemzetiségi háttérük ellenére már a középkorban is a „magyar korona” iránt voltak hűségesek.

20 A nacionalizmus kutatások jelentősen árnyalták azt a kérdést, hogy milyen mértékben lehet beszélni az etnikai és a politikai nemzetfogalmak különbözőségeiről. Rogers Brubaker klasszikus munkája szerint a politikai (polgári) nacionalizmus is szolgálhatott az etnikai homogenizáció motorjaként, és az etnikai nacionalizmus sem nélkülözte az államnemzeti szempontok fontosságának hangsúlyozását. Brubaker, 2006.

21 Domanovszky nacionalista történetpolitikai nézeteiről és az osztrák, valamint a román történetírással folytatott vitáiról: Erős, 2016. 2021.

22 Tanítványa, Kring Miklós az 1930-as évek elején Bécsben kutatta a Burgenland-kérdés osztrák levéltárakban őrzött forrásait. Kövér, 2021.

akartak foglalkozni, továbbá a soproni levéltári munkában is segítséget nyújtott mind osztrák,²³ mind magyar tudósoknak.²⁴ Mindketten, Házi és Domanovszky is, nemzeti küldetésnek tartották Burgenland, illetve Sopron múltjának kutatását, s utóbbi történész a munka szempontjait is előírta kollégájának: „...nagyon helyeslem, hogy a soproni helyi történettel kíván foglalkozni. Mint soproni városi levéltárnoknak ez a kötelessége s ha irodalmunkat levéltárának becses anyagából értékes közleményekkel és földolgozásokkal fogja gazdagítani, akkor a magyar historiaírásnak is nagy szolgálatot tesz. A városi történet kapcsán a helyi alkotmány történet illetve jogtörténet és gazdaságtörténet azok a tényezők, a melyek különösebb figyelmet érdemelnek, egyrészt mert e területek a középkori városi élet legjelentősebb tényezői, másrészt mert történetirodalmunkban ezek vannak leginkább elhanyagolva.”²⁵

A két világháború között Házi több (összesen 13) kötetben publikálta a Sopron szabad királyi város gazdaság-, társadalom- és jogtörténetére vonatkozó forrásokat, amelyek 1921 és 1943 között jelentek meg (*Sopron szabad királyi város története*). A kiadványok pozitív kritikákat kaptak a *Századok*ban. Két kötetet 1925-ben Mályusz Elemér ismertetett,²⁶ akinek ezért Házi Jenő levélben mondott köszönetet. Házi örömmel vette tudomásul, hogy Mályusz kiemelte Sopron „áldozatkészségét”.²⁷

Kritikákat egyébként Házi is szívesen írt, főleg ha nyugat-magyarországi kérdésekről volt szó, mivel a határ közelsége és az osztrák nemzetépítési törekvések aktivitásra serkentették. Házi 1932-ben jelezte Mályusznak, aki 1931-től már részt vett a *Századok* szerkesztésében, hogy a témába vágó könyvekről szívesen fog írni recenziókat: „Ez alkalommal kifejezem abbeli hajlandóságomat is, hogy bármilyen nyugat-magyarországi kérdéssel foglalkozó történeti műveket ismertessek, ha tehát ilyenek kerülnek a kezed közé, azokat minden habozás nélkül címemre továbbíthatod.”²⁸

A Burgenland történelmével foglalkozó fiatal Domanovszky-tanítvány, Kring Miklós is dicsérő hangú kritikát közölt Házi oklevélkiadványairól. Könyvismeretében Kring különösen arra tért ki, hogy az oklevelek szerinte a város németségének a magyar államhoz való hűségét bizonyítják, tehát a soproni népszavazás egy hosszan tartó, kedvező történelmi fejlődés eredményének tekinthető. Kring szerint Házi esetében az objektivitás és a politika, az élet és a tudomány egészséges viszonyban állnak egymással; bár a forráskiadvány ötletét a „politikai térről” ösztönözték, ám ez az ösztönzés Házi „objektivitásának” köszönhetően, munka közben alárendelődött a tudománynak.²⁹ A határ túloldalán a fogadtatás persze már más-milyen volt. Még a mérsékelt, konzervatív helytörténeti burgenlandi lap, a *Mitteilungen des Burgenländischen Heimat- und Naturschutzvereins* is azt írta Házi egyik

23 A Bécsből Sopronba érkező fiatal osztrák történészek (Ernst Rieger, Walter Goldinger) esetéhez lásd: Törő, 2020. 26–27.

24 Érdemes megemlíteni, hogy Házi barátja volt Thirring Gusztávnak, kapcsolatuk pedig részben azonos világnézetükből eredt. Dominkovits, 2020.

25 Domanovszky Sándor levele Házi Jenőnek 1920. március 2-án. Közli: Dominkovits, 1996. 97–99.

26 Mályusz, 1925.

27 MTA KIK Ms 6400/341. Házi Jenő levele Mályusz Elemérnek 1925. november 28-án.

28 MTA KIK Ms 6400/344. Házi Jenő levele Mályusz Elemérnek 1932. április 11-én.

29 Kring, 1933. 455.

forráskiadványáról 1927-ben, hogy „Ausztia-ellenes szólamai” nem méltók egy tudományos munkához.³⁰

Ha már az „objektivitás” kérdése felmerült, a szakmai munkásság és a közéleti aktivitás kapcsolatára jó példa Házinak egy 92 évesen adott interjúja, amelyben az 1921-es városi eseményekről beszélt. A beszélgetés során beszámolt arról, hogy a népszavazás után miként járőrözött többedmagával az utcákon az eredmény miatt esetleg háborgó német lakosság megfélemlítése érdekében:

„Cs[apody] T[amás]: Az osztrákok, az itt lakó poncchterek hogyan vették ezt [a szavazás eredményét – T. L. D.] tudomásul?

H[ázi] J[enő]: Hát nem vagyok illetékes, de annyi bizonyos, hogy zárva voltak a kapuk. Zárva.

Cs. T.: Arra nem gondoltak, hogy esetleg kitelepülnek Ausztriába?

H. J.: Arra nem gondoltak. Ellenben kérem..., megálljunk csak..., a magyarokból kb. 100 főnyi önkéntes fiatalember – közöttük magam is – 2 vagy 3 hétig éjjeli őrzőjáratot végeztünk a városban. És sokszor hajnali 2 vagy 4 órakor, a rendőrségtől kapott fegyverrel felfegyverkezve végigjártuk az utcákat. Én mindig végigjártam a Balfi utcát, mert tudtam azt, hogy ott vannak a lutheránusok és a németek. Minden kapu zárva volt, hogy csak bévülről lehetett kinyitni. És olyan csönd volt, hogy még a légynek a zümmögését is meg lehetett volna hallani. Csak a mi bakancsunk kopogása hallatszott. Több hétig őrzőjáratoztunk, élesre töltött fegyverrel, önkéntesen.”³¹

Házi a történeti írásaiban egyébként határozottan magyar nemzeti álláspontot képviselt, így például 1931-ben a *Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvének* első kötetében megjelent tanulmányában. Házi itt a középkori osztrák–magyar határviszályokról írt részletesen.³² A soproni történész ebben az írásában bizonyos aktuális mondanivalóval azt fejtegette, hogy a Magyar Királyság nyugati határait a Jagellók idején nem a békés együttélés, hanem például Bécs árumegállító jogából adódóan inkább folyamatos feszültségek jellemezték, és a konfliktusok megfelelő diplomáciai rendezés híján könnyen nyílt háborúhoz vezettek. Történelmi áttekintésében Sopron önálló cselekvőként tűnik fel, Házi ugyanis többször kitért arra, hogy a határ menti háborúkban a város igyekezett semleges álláspontot elfoglalni, hogy elkerülje a felesleges pusztítást. Más írásai alapján egyébként Házi Thuring Gusztávhoz hasonlóan úgy látta, hogy nem az etnikai hovatartozás volt a lényeges Sopron történelmében, hanem a magyar államhoz való hűség eszméje, ez pedig a soproni népszavazásban is megnyilvánult.³³

Házi Jenő publikációit élénk figyelem övezte a határ túloldalán. A határ menti viszályokról szóló írását például Adolf Bogati, burgenlandi tartományi titkár

30 *Buchbesprechungen*, 1927.

31 Csapody, 1984. 27. Az interjút Csapody Tamás bocsátotta rendelkezésemre, amiért köszönettel tartozom.

32 Házi, 1931.

33 Házi, 1928.

fordította le német nyelvre, kézzel írt fordítását pedig a kismartoni levéltárnak küldte meg, amely végül továbbította azt Bécsbe az Állami Levéltár számára.³⁴

Házi Jenő osztrák recepciója azt is szemlélteti, hogyan működött együtt Burgenland és Bécs a magyar történetírás eredményeinek lefordításában és – szükség esetén – vitatásában. Az egyik kiemelt történeti vitafórum az 1932-ben alapított *Burgenländische Heimatblätter* című helyi folyóirat volt, amelyet a burgenlandi tartományi vezetés adott ki hol a kismartoni, hol pedig a bécsi nyomda segítségével.³⁵ A folyóirat célja többek között a magyar történeti művek kritikai szemléje volt, így a hasábjain nem Sopron történetével kapcsolatos vitákat is olvashatunk. Ezek közül Veszelka László esete érdemel figyelmet.

Az 1910-ben, Sopronban született fiatal nyelvész első műve a város középkori németiségéről és településtörténetéről szólt. Veszelka a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként (1932–1933) a Bécsi Egyetemen Walter Steinhauser germanista előadásait hallgatta, továbbá a bécsi városi levéltárban folytatott kutatásokat. Könyve 1934-es megjelenését nem más, mint Thurner Mihály, Sopron polgármestere támogatta. Munkája elején Veszelka Sopront „régí életű magyar város”-nak nevezte, tehát a német jelleget, illetve a német lakosság elsőbbségét egyértelműen vitatta.³⁶ Bécsi tanárával, Steinhauserrel is ellentétbe került, amikor Sopron középkori népességének nemzetiségi összetételét boncolgatta. „A XIII. század végéig Sopron közeli környékén összegyűjtött helynevek igazolják, hogy Soprontól északi és déli irányban főleg magyar és szláv telepek vannak, viszont a néhány német helynév a régi országhatár mentén található, eredményeként a németiség azon előnyomulásának, amelynek nyomai a XII. század végéig mennek vissza s amely a XIV. század folyamán bontakozik ki a maga egészében.”³⁷ Mindezzel Veszelka az osztrák történetírás téziséit vitatta, mely szerint Sopron népessége eredetileg német többségű volt.³⁸

Két évvel a könyv megjelenése után a *Burgenländische Heimatblätter* éles hangú kritikát közölt róla Hans Karner burgenlandi helytörténész tollából. Karner szerint a középkorban végig megfigyelhető a németiség jelenléte a városban, tehát Sopron történelmében nem a magyaroké az elsőbbség. Veszelka módszerével

34 Később a magyar történeti munkák német fordításai már gépirással készültek, és külön fordítóirodák foglalkoztak velük: Berlinben az 1930-as évek elejétől, Bécsben pedig 1937-től működött ilyen iroda. Ennek következtében a magyar történetírás Sopron-témájú könyvei és tanulmányai német fordításban ma is megtalálhatók több osztrák történész kéziratok hagyatékában. Házi tanulmányának német fordítása megtalálható Lothar Gross hagyatékában. HHStA, SB Nachlass Lothar Gross 6–5. Tudomásom szerint osztrák oldalról nyílt reakció nem érkezett Házi tanulmányára.

35 A folyóirat történetéhez lásd: Seedoch, 1981. Előzménye az 1927-től megjelenő, hasonló szellemiségű *Burgenland* volt. A *Burgenland* és a *Mitteilungen des Burgenländischen Heimat- und Naturschutzvereins* egyesítéséből jött létre a *Burgenländische Heimatblätter*.

36 Veszelka, 1934. 5.

37 Uo. 27.

38 Steinhauser nem fogadta el a középkori forrásokban felbukkanó magyar helynevek hitelességét, mert úgy gondolta, hogy a források szerzői német helyneveket is magyar átiratban közöltek, függetlenül az adott település nemzetiségi összetételétől. Ezt szerinte nem nacionalizmusból tették, hanem csak próbálták egy számukra ismerősen csengő nevet adni a különböző helyszíneknek. Következtetése szerint a helynevek keveset árulnak el az adott hely nemzetiségi viszonyairól. Az érveléséhez bővebben lásd: Steinhauser, 1931.

szemben is kifogást emelt: „Természetesen nem akarjuk tagadni, hogy Sopron tágabb környezetében létezett néhány magyar település, továbbá nem tartjuk lehetetlennek, hogy ebben a kereskedelmi csomópontban a magyar népesség előretört. De hangsúlyoznunk kell, hogy kifejezetten a bonyolult helynevekkel kell nagyon óvatosan eljárni, mert egyedül nyelvészeti érveléssel nem lehet eldönteni, hogy egy település német, szláv vagy magyar volt.”³⁹ Konklúziója elutasító volt a magyar szerzővel szemben: „Csak azt mondhatjuk, hogy a könyv sem a helynévkutatást, sem a településtörténetet nem vitte előrébb.”⁴⁰

A történetírók a határ mindkét oldalán igyekeztek tehát kisajátítani Sopront. Érdemes megfigyelni, hogy bár a magyar szerzők kezdetben főleg a politikai nemzet sáncai mögül érveltek, mégis szükségesnek látták bebizonyítani, hogy Sopron első évszázadaiban magyar többségű terület volt. Mintha a történet kezdő- és végpontja (középkori alapítás, 1921-es népszavazás) számított volna igazán, ha történeti legitimitációról volt szó. E történeti alapú (de)stabilizálási törekvések az 1930-as években mindkét oldalon sokkal koordináltabb kutatás keretén belül, a német völkisch szemléletmód befolyása mellett folytatódtak.

A német Südostforschung és a Volksgeschichte hatása

Az 1930-as években kibontakozó német Südostforschung (Délkelet-Európa-kutatás) a Németország határain túli német közösségek kutatására koncentrált, Burgenland pedig egyenesen „hídfőnek” számított a későbbi kulturális és politikai hódítások szempontjából.⁴¹ 1930-ban alakult az ilyen irányú kutatásokat összehangoló intézet (Südost Institut) Münchenben, amely 1936-tól folyóiratot (*Südostdeutsche Forschungen*, 1939-től *Südost-Forschungen*) is kiadott. A periodika kitűnő lehetőséget biztosított a burgenlandi osztrák történészek számára, hogy nézeteiket egy tágabb német olvasóközönség elé tárhassák. A már említett Otto Aullon kívül olyan helytörténészek írtak rendszeresen a folyóiratba, mint Heinrich Kunnert, Ernst Löger vagy Bernhard Zimmermann. E szerzők számára a lap által propagált német völkisch történeftelfogás nem volt teljesen idegen, hiszen – mint láttuk – Burgenland történelme kapcsán eleve az államhatárokat kevesebb figyelemben részesítő népi érvek voltak a hangsúlyosak.

A Südostforschung mellett lényeges hatása volt a német népi kutatóközösségeket magában foglaló és a külföldi németiség feltérképezését célzó Volksdeutsche Forschungsgemeinschaften (Népi Német Kutatóközösségek) központjainak, amelyek közül a bécsi egység 1931-ben alakult. Az osztrák fővárosban működő kutatóközösség a Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft (Délkeleti Német Kutatóközösség) elnevezést viselte, vezetője pedig Hugo Hassinger osztrák történész és földrajztudós volt. Ez a munkaközösség Lothar Gross bécsi levéltáron

39 Karner, 1936. 81.

40 Uo. 83.

41 Jankó, 2021. 111–155.

keresztül a bécsi levéltárban dolgozó történészeket, Hans Hirsch intézetigazgatón keresztül a középkorral és segédtudományokkal foglalkozó Osztrák Történetkutató Intézet (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) munkatársait, továbbá Heinrich Kunnert burgenlandi helytörténészen keresztül a burgenlandi történetírást kapcsolta össze, s ezzel hozzájárult egy országos kutatóhálózat kialakulásához.⁴²

Ezek a német, illetve német támogatással működő intézmények a népi nemzet fogalmára építő Volksgeschichte irányzatának meghonosítását szorgalmazták. Fontos ehhez hozzátenni, hogy a Volksgeschichte nem egyenlő egy etnikum szűkebb értelemben vett történetével (*ethnohistory*); a „néptörténet” mellett a társadalom, a gazdaság, a kultúra múltjára is kiemelt figyelmet fordított, a földrajzi háttér megrajzolását pedig alapvető fontosságúnak tartotta. Az államközpontú politikatörténet-íráshoz képest új típusú forrásokat vont be a történetírás látókörébe, így például városalaprajzokat, térképeket, statisztikai anyagot, dűlőneveket. Az innovatív tudományos elemek mellett azonban a történelem etnicista, helyenként antiszemita értelmezése is megfigyelhető az irányzat főszereplőinek munkásságában. A Délkelet-Európa-kutatások és a Volksgeschichte kiemelt történeti-földrajzi vállalkozásai közé tartozott a *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums* sorozata, továbbá a *Burgenlandatlas*. Mivel e munkák a Burgenlanddal kapcsolatos tudástermelés magas professzionális szintjét valósították meg, az alábbiakban bővebben szó esik ezek Sopron-értelmezéséről.

A *Handwörterbuch* „Burgenland-Westungarn” című fejezete osztrák, német, illetve magyarországi német (Pukánszky Béla és Moór Elemér germanisták) tudósok interdiszciplináris együttműködésének eredménye volt.⁴³ A fejezetben az általános várostörténeti kontextust Konrad Schünemann vázolta fel, aki a nyugat-magyarországi városfejlődésről írt.⁴⁴ Mivel központi tézise volt, hogy a középkori Magyarországon elsősorban a németség játszott szerepet a városalapításban, nem meglepő módon Sopron német karaktere mellett érvelt. Szerinte – szemben a magyar szerzők érvelésével – Nagy Károly uralkodása után nem tűntek el a német telepek a környékről, hanem évszázadokig fennmaradtak. Elbeszélése szerint a középkorban egy ideig egymástól nem messze létezett egy magyar többségű vár és egy német többségű település. Miután a 13. századtól kezdve a vár veszített jelentőségéből, a település vette át a „határ menti erőd” szerepét, a magyar katonáskodó elemek pedig beolvadtak a soproni német városiak közösségébe.⁴⁵ Magyarok nagyobb számban először a 16. században, a török elől menekülve érkeztek a nyugat-magyarországi városokba, így Sopronba is. Történelme során csupán egyetlen korszakban kérdőjeleződött meg a város német karaktere: a dualizmus magyarosítási törekvései alakították át a németség rovására a nemzetiségi viszonyokat. A 19. század végén a német városalkotó elem mindenhol hanyatlásnak indult, mely

42 A népi német kutatóközösségekről összefoglalóan: Fahlbusch, 1999. Hugo Hassingerről újabban: Svatek, 2019.

43 A *Handwörterbuch* keletkezéséhez lásd: Oberkrome, 1999.

44 Schünemann, 1933a. Schünemann pályafutását a berlini Magyar Intézetben kezdte tanársegédként, majd magántanárként, fő kutatási területe pedig a magyarországi németség története volt. Ujváry, 2010. 248.

45 Schünemann, 1933a 684.

folyamatban a magyar nemzetiségi politikákon kívül különösen a magyar arisztokrácia által védelmezett, vidéken élő zsidóságnak volt negatív szerepe a német szerző szerint.

Érvelésében jelen volt a Volksgeschichte antiszemizmusa, amint Nyugat-Magyarország tekintetében egy, a magyarság és a zsidóság által fenyegetett németiség képét vázolta: „A nemesség által védelmezett zsidóság vidéki térfoglalása korlátozta a régi városi polgárság megélhetési kilátásait, amely egyre inkább egyfajta gazdapolgár szerepébe süllyedt, mivel a városi értelmiség, tudományos elit és bürokrácia sorait magyarok töltötték fel. Sopron garnizonváros-jellege miatt egy bizonyos fokú ellensúlyt képezett [a magyar és zsidó „térfoglalással” szemben – T. L. D.], így számos osztrák katonatiszt érkezett ide, és nyugdíjazásuk után életük alkonyát is itt töltötték.”⁴⁶

Schünemann a várostörténet művelésén kívül más területen is aktív volt, így a gazdaságtörténetről szóló írás is az ő tollából született. A gazdaságtörténet abból a szempontból volt lényeges számára, mert szerinte a burgenlandi térség először a Béccsel való szoros kereskedelmi összeköttetései miatt vált önállóvá.⁴⁷ Érdemes megjegyezni, hogy a magyar nemzetiségi politika eredményeit nem mindenki látta pesszimistán. Helmut Klocke,⁴⁸ 1934-től a berlini Magyar Intézet tanársegédje szerint a soproni németiség sikerrel ellenállt a magyar asszimilációs politikának, ugyanis többségük a munkásság soraiból került ki, így olyan magasabb szintű oktatásban, ahol a magyar nacionalista eszmék befolyásolták volna őket, nem részesültek.⁴⁹

A *Burgenlandatlas* ötlete 1933-ban merült fel egy osztrák tudósok számára szervezett burgenlandi „terepbejárás” során, amikor Hugo Hassinger találkozott Fritz Bodo bécsújhelyi gimnáziumi tanárral és autodidakta kartográfussal.⁵⁰ A *Burgenlandatlas* már azt jelezte, hogy a régióval való foglalkozás komoly tudományos tevékenységgé nőtte ki magát. Az atlaszt Hugo Hassinger és Fritz Bodo szerkesztették, ám a térképek, valamint a mellékelt értelmező tanulmányok sorát a szellem- és természettudományok több tucat képviselője készítette.⁵¹ Az atlasz és a *Handwörterbuch* szerzőgárdája között több átfedéssel is találkozhatunk: így az atlaszban is felbukkant Otto Aull és Heinrich Kunnert helytörténészek neve.

Térképészeti szempontból az atlasz rendkívül modern volt, több olyan témát érintett, amit a korábbi osztrák térképek nem tartalmaztak: szerepelnek benne például birtokkimutatások, a kórházak és az egyes orvosok hatókörének ábrázolása, piaci körzetek, kimutatások a növény- és állatvilágról. Az innovatív kartográfiai eljárások mellett politikai és katonai céljai voltak a *Burgenlandatlas*nak: például a magyar revíziós törekvéseket igyekeztek ellensúlyozni azáltal, hogy Burgenlandot a német népi birodalom részeként értelmezték, határait vizuálisan rögzítették, történelmét pedig a frissen létrehozott tartomány határain belül rajzolták meg.

46 Uo. 687.

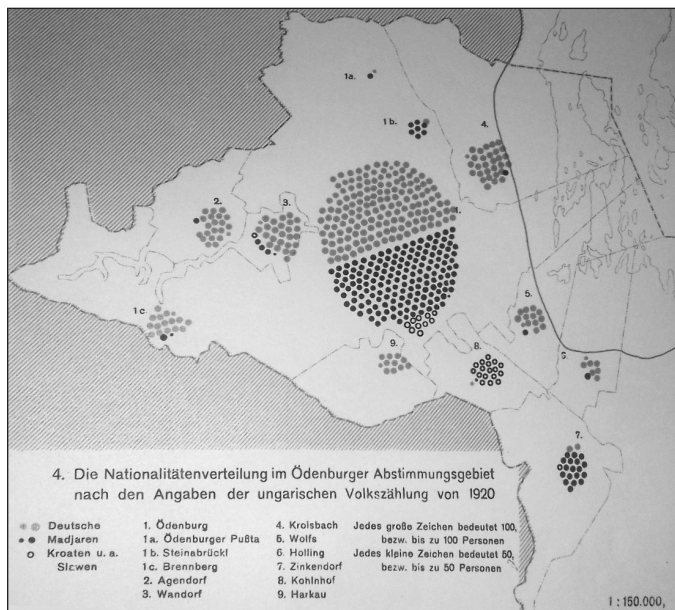
47 Schünemann, 1933b.

48 Ujváry, 2010. 251–262.

49 Klocke, 1933.

50 Svatek, 2009; Jankó, 2021. 144–155.

51 Bodo–Hassinger, 1941.

1. ábra.
Nemzetiségi megoszlás a soproni népszavazási területen az 1920. évi magyarországi népszámlálás alapján

Az atlaszban Sopron történelme, valamint a népszavazás is kiemelt szerepet kapott. Ez utóbbi eseményről szakmai tekintélyként a korábban már említett Viktor Miltschinsky nyilvánult meg, a térképek és a kommentárok az ő munkája alapján készültek. A térképeket általában a szerzők vázlatai alapján Fritz Bodo öntötte végleges formába.

Az egyik térkép az 1920-as magyar népszámlálási adatok alapján Sopron nemzetiségi megoszlását mutatja (1. ábra).⁵² Piros színnel a német, feketével pedig a magyar népességet jelölték, míg a fehér körök a szláv lakosokat szimbolizálják. A nyelvi, etnikai térképek korabeli készítői gyakran használták a piros színt, hogy a saját népüket dominánsan jelenítsék meg, a hatást a fehér háttér csak fokozta.⁵³ A feketének is megvolt a maga szerepe, mivel a piros tömbtől élesen elkülönítette az ezzel a színnel jelölt népességet. Nem véletlen, hogy az osztrák és német völkisch szemléletű kartográfusok gyakran a zsidóság vagy a cigányság ábrázolására használták a korszakban.⁵⁴ A térképet nézve az a benyomásunk keletkezhet, mint ha a két etnikai-nyelvi tömb egyfajta zárt hadrendben állna egymással szemben, mint két rivális hadsereg. Ez az ábrázolás vizuális formában kérdőjelezte meg Sopron magyar részről feltételezett politikai egységét azáltal, hogy a városban egy valószínűs nemzetiségi/etnikai háború képét festette le.

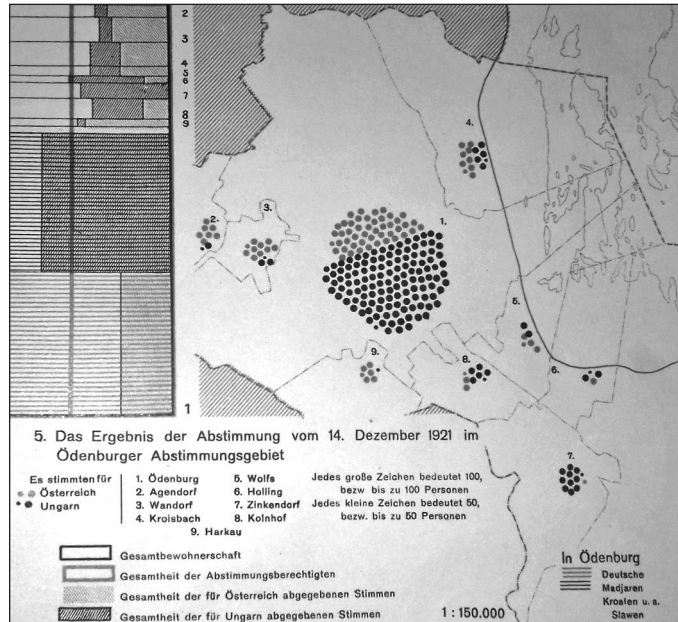
Egy másik térképen a népszavazás eredményeit láthatjuk, ahol a magyar szavazatok „fekete serege” legyőzi a piros színnel jelölt Ausztria-párti voksokat (2. ábra). A térképek a szerző korábban többször kifejtett véleményét voltak hiva-

⁵² A térképeket lásd: Bodo–Hassing, 1941. 72. Északon a németeket, délen a magyarokat ábrázoló körök.

⁵³ Krasznai, 2012.

⁵⁴ Lásd a földrajzos Wilfried Krallert és az általa készített Volkstumskarte esetét: Segyevy, 2016. 145.

2. ábra.
Az 1921. december 14-i
népszavazás eredménye
a soproni népszavazási
területen

tottak alátámasztani: Miltschinsky szerint ugyanis az ábrából leolvasható, hogy a német lakosság a szavazáskor nem tudta érvényesíteni az akaratát, ellenben a magyar tömb véleménye felülreprezentált volt, mivel soraikat nem tősgyökeres soproni, hanem odaszállított magyar szavazók bővítették. A szerző felfogásából ismételtén jól látszik, hogy az etnikai hovatartozásból igyekezett levezetni a politikai állásfoglalást. A kritikai földrajz eredményei és a történetírás térbeli fordulata után bevett dolog rámutatni arra, hogy a térbeli ábrázolás nem csupán leírja a dolgokat, hanem alakítja is azokat. A német Wehrmacht által használt *Burgenlandatlas* így Sopron hovatartozásának kérdésességét fejezte ki a történelem térbeli megjelenítésén keresztül. A *Burgenlandatlas* tehát nem csupán azt a célt szolgálta, hogy elhárítsa a magyar expanziós törekvéseket, de egy későbbi német hódítás megalapozásához is igyekezett hozzájárulni a vizuálisan előállított tudás segítségével. A következő alfejezetben arról esik szó, hogy a német-osztrák Volksgeschichte kihívására hogyan reagáltak a magyar történészek Sopron helytörténete kapcsán.

Egy új helytörténet kibontakozása a Volksgeschichte árnyékában

Az 1930-as évek második felében kiéleződött a vita azzal kapcsolatban, hogy Sopron helytörténetét milyen szempontok szerint kellene megírni. A viták kezdeményezője helyi szinten egy ifjú tehetség, Mollay Károly volt, aki új alapra szeretne volna helyezni a helytörténet művelését.⁵⁵ Célja elsősorban az volt, hogy Sopron megye és

55 Mollay várostopográfiai és filológiai munkásságához lásd: Szende, 2013.

város történetét úgy írja meg, hogy az ne csupán függeléke legyen az általános nemzeti politikatörténetnek, azaz a helyi színtér ne csak visszatükrözze az országos szint történéseit, hanem a terület gazdasági, társadalmi és kulturális sajátosságai is megnyilvánuljanak a történeti feldolgozásban.⁵⁶ Munkássága azért is érdekes, mert a Sopronnal foglalkozó magyar szerzők közül talán ő követte a legszorosabban a német *Volksgeschichte*⁵⁷ jegyében született publikációkat, melyek módszertani alapvetéseit igyekezett beépíteni történetírásába.

Mollay Tagányi Károly (megyetörténet) és Mályusz Elemér (helytörténet, történeti földrajz) nyomdokain haladva fejtette ki elméleti-módszertani nézeteit az 1937-ben induló *Soproni Szemle* hasábjain, az akkor mindössze 25 éves Mollay szerzőtársa Maár Károly volt.⁵⁸ Nem idegenkedett a *Volksgeschichte* módszertanától sem, azonban az azokhoz tapadó völkisch történet szemlélettől már annál inkább. Más helytörténészeket is arra buzdított, ismerkedjenek meg a német/osztrák eredményekkel. Programírásából az is egyértelműen kiderült, hogy nem csupán egy tisztán tudományos célú helytörténetírás alapjait kívánta lerakni. Amellett, hogy a német/osztrák példát tudományos színvonal tekintetében előremutatónak tartotta, egyértelműen „harcra” szólított fel a határ túloldalán uralkodó történelemszemlélettel szemben. „Sopron ma talán inkább, mint a középkorban, *porta regni Hungariae*. Határszéli város, amelyre nézve nem lehet közömbös, mi történik a határon túl. A németiség politikai céloktól fűtött, de *alapos* tudományos felkészültségével szemben nem elég a magyar szív és lélek. Múltunk értékeiért megvívandó harc nem ünnepélyek zengő vagy gyűlölködő beszédeiben, hanem levéltáraink és könyvtáraink csöndes magányában dől el.”⁵⁹

A forrásbázis problémáiról írva Mollay úgy látta, hogy a helytörténetírás művelése nem merülhet ki adatközlésben, „érdekességek” taglalásában. A történészeknek ugyanis aktívan részt kell venni a múlt „újraalkotásában”, s a helytörténészeknek címezte figyelmeztetését: „Legyen tisztában azzal, hogy felkutatott anyaga a szóbanforgó kérdés történeti múltjának csak *véletlenül* ránkmaradt része. Adatainak leközlése tehát nem a múlt felidézésével egyenlő. Adatai csak *véletlen* és *töredezés* képviselői annak az életmegnyilvánulásnak, amelynek *formáját* és *tartalmát* adatai nyomán saját magának kell *újraalkotnia*, mint a régésznek, aki ásója alól kikerült cserepekből kísérel meg az antik váza rekonstrukcióját.”⁶⁰ Ez az idézet is jól szemlélteti, hogy Mollay tisztában volt azzal, hogy a tudományos munka aktív folyamat, amely nem független a jelentől.

Mollay egyébként osztrák⁶¹ és magyar történészekkel egyaránt vitába szállt, érvelését tehát nem egyedül nemzeti hovatartozása határozta meg. Emlékezetessé

56 Mollay innovatív szempontjait a hazai helytörténetírás kontextusában vizsgálja: Kövér, 2019. 66–67.

57 A *Volksgeschichte* hazai recepciójához a Burgenlandról folytatott történeti viták kapcsán: Törő, 2022.

58 Mollay–Maár, 1938–1939.

59 Mollay–Maár, 1939. 19. Kiemelések az eredetiben.

60 Uo. 21. Kiemelések az eredetiben.

61 Lásd az első hivatalos burgenlandi témájú bibliográfiát illető kritikáját, amelyet magyar nemzeti szempontból fogalmazott meg: Mollay, 1939a.

vált például a Belitzky János 1938-ban megjelent vármegyetörténetével⁶² szemben megfogalmazott, lesújtó kritikája.⁶³ Mollay recenziójában azt kifogásolta, hogy Belitzky túl nagy teret szentel a nemzeti politikatörténet – Sopron vármegye története szempontjából kevésbé jelentős – eseményeinek, így ő is a régi helytörténet hibájába esik, tehát az országos történet függelékeként kezeli a megyetörténetet. Mollay Belitzkyvel szemben nemcsak magyar, hanem német tudományos törekvésekre is hivatkozott pozitív példaként: „Pedig a fentemlített ‘Handwörterbuch’ burgenlandi összefoglalásában (‘Raum und Grenzen’) a földrajznak a helytörténetben való alkalmazására szép példát találhatott volna. Belitzky azonban sem a ‘Handwörterbuch’-ot, sem az abban feldolgozott német irodalmat nem ismeri.”⁶⁴ Belitzky sértődött hangú válaszában kiállt amellett, hogy a politikatörténet eseményeit nem lehet kihagyni egy helytörténeti munkából.⁶⁵ Mollay rövid viszontválaszában egyetértett Belitzky ezen állításával, ám hozzátette, hogy az országos politikatörténet eseményeit (például: honfoglalás, pozsonyi országgyűlések) csak akkora terjedelemben szabad boncolgatni, amilyen mértékben kapcsolódtak a megye történetéhez.⁶⁶

1941–1942-ben Mollay gimnáziumban tanított Salgótarjánban, hamarosan azonban az újonnan alapított Magyar Történettudományi Intézetben, a Teleki Pál Intézet történelemtudományos részlegében kezdett dolgozni. Az intézet küldetése a nyugatos orientáció támogatása volt,⁶⁷ ehhez pedig hozzátartozott a német népi szempontú érvelések bírálata is. Nem véletlen, hogy az intézet magára vállalta Mollaynak az „Ödenburg” név eredetét tárgyaló munkájának kiadását.⁶⁸ Mollay intézményi pozíciója lehetővé tette, hogy közvetítőként lépjen fel a soproni és a budapesti tudományos törekvések között. A középkorász Deér József, illetve a már említett Kring Miklós Mollayval és Házi Jenővel tervezett közös munkát az intézeten belül, amelynek keretében a nyugat-magyarországi térség helyneveit dolgozták volna fel. Nyelvészek és történészek közös munkája lett volna, és – legalábbis Mollay szerint – német példákat is hasznosított volna.⁶⁹ A tervek azonban nem valósulhattak meg, mert Mollayt 1944 májusában német nyomásra besorozták.

Sopron nemzeti kisajátításának problémái

Tanulmányom nem törekedett teljességre, ugyanakkor igyekezett szemléltetni a két világháború közötti történeti megközelítések sokszínűségét, valamint a határhelyzetből adódó különleges kihívásokat, a status quo fenntartására vagy megszüntetésére irányuló történészi törekvéseket. A Sopron múltjával kapcsolatos történeti dis-

62 Belitzky, 1938.

63 Mollay, 1939b.

64 Mollay, 1939a. 284.

65 Belitzky, 1939.

66 Mollay, 1939c.

67 Romsics, 2013.

68 Mollay, 1942.

69 Turbulý, 2013. 377.

kurzusban kirajzolódik néhány markánsabb tendencia. Így például megállapítható, hogy az osztrák szerzők többsége nyelvi-etnikai alapon érvelt, a magyar történeti elbeszélések megalkotói viszont inkább a nemzetállami, politikai vonatkozásokat tartották fontosnak. A koncepcióknak komoly gyakorlati jelentősége volt, ha figyelembe vesszük a második világháború alatt és után lezajlott üldöztetéseket és kitelepítéseket. Jellemző ebben a tekintetben, hogy Házi Jenő 1946-ban a német lakosság deportálása és etnikai alapú hátrányos megkülönböztetése ellen foglalt állást, és a soproni németiség lojalis népcsoportként ábrázolta.⁷⁰

A politikai nemzetfogalomra épített érvelés azonban – a népihez hasonlóan – eredményezhetett, vagy legalábbis igazolhatott nacionalista homogenizációs folyamatokat. A történelem nemzeti szempontú elbeszélése óhatatlanul a városi társadalom törésvonalainak elfedését eredményezte, s e folyamatban a történészek közül többen aktívan részt vettek. Ilyen értelemben a szakszerűség és a közéleti szerepvállalás kéz a kézben járt (lásd Kring Miklós érvelését arról, hogy a külső hatások megtermékenyítően hathatnak a történettudományos programokra). Az aktivitásnak különböző szintjei lehettek, amit Házi Jenő soproni „járőrözései” jól szemléltetnek: a soproni történész tevékenyen részt vett a város „nemzeti” egységének létrehozásában, történeti munkáiban pedig utólag egy történeti folyamat természetes végeredményeként hivatkozott erre az „egységre”.

Az 1921-es népszavazás számos múltértelmezésre rányomta a bélyegét, több soproni elbeszélés csúcspontját vagy mélypontját jelentette attól függően, hogy az adott történet megalkotója a határ melyik oldaláról értékelt. Ez az esemény lehetett egy üdvtörténet beteljesülése, vagy a szerves történelmi fejlődés megakadályozója (lásd a német völkisch értelmezést), olyan csalás, amit csak az ellenfél mesterkedéseivel lehet magyarázni. A magyar nacionalista narratíva determinisztikus módon érvelt. Egyrészt a népszavazás eredményét fenntartás nélkül a nemzeti hovatartozás és a városi közvélemény legitim tükröződésének értelmezte, másrészt az 1921-es eseményből visszafelé olvasta a város történelmét, és így értékelt a németiség történelmi szerepét. A német népi megközelítés viszont kevés teret hagyott az egyén nemzetiségi-etnikai hovatartozástól független választásainak: a völkisch narratíva szerint az etnikai hovatartozás előírta a „helyes” politikai magatartást, e felfogás pedig nemegyszer etnikai tisztogatások és antiszemita politikák szellemi megalapozásául szolgált.

A Sopron-vitákban részt vett tudósok életútjai sokat elárulnak a kor történetírásának sajátosságairól. Azok a burgenlandi helytörténészek (Otto Aull, Heinrich Kunnert, Viktor Miltschinsky) tudtak nagy hatású szakmai-politikai vállalkozásokban (*Handwörterbuch, Burgenlandatlas*) részt venni és szakmai karriert építeni, akik elsajátították a völkisch beszédmódot (szókincset és perspektívát). Mollay Károly példája pedig azt szemlélteti, hogy minél professzionálisabb szinten érvelt egy történész, a nemzeti szempontú vitákban annál hatékonyabban tudott részt venni: élénk figyelemmel kísérte az új, külföldi módszertani törekvéseket, ám ez a széles látókörű tájékozódás egyúttal szembesítette a „másik” történetírásával, eltérő törté-

70 Krisch, 2007. 36–39.

nelemszemléletével is. Újító megközelítésével utat nyitott a modern helytörténet számára. Programjában szakított az olyan kötetek szemléletével, mint például a Thuring Gusztáv által szerkesztett 1925-ös munka, amely igyekezett a nemzeti nagyságokkal összefüggésbe hozni a város történelmét, ám mindemellett a nemzeti történetírások közötti „harc” szükségességét is vallotta.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs)

SB Nachlass Lothar Gross 6–5.

MTA KIK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (Budapest)

Ms 6400/341–348. Házi Jenő levelei Mályusz Elemérnek.

2. Kiadott források és szakirodalom

Anderson

2006 Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Bp., 2006.

Aull

1924a Aull, Otto: O, Ödenburg! In: *Volkszeitung*, 1924. március 30.

1924b Aull, Otto: Gruß an Ödenburg. In: *Der Freie Burgenländer*, 1924. november 16.

1931 Aull, Otto: *Eisenstadt, ein Führer durch seine Geschichte und Kunst*. Eisenstadt, 1931.

Baumstark–Forkel

2016 Baumstark, Moritz – Forkel, Robert: Was ist Historisierung? Einführende Überlegungen zum Begriff. In: *Historisierung. Begriff – Geschichte – Praxisfelder*. Hrsg. v. Baumstark, Moritz – Forkel, Robert – Metzler, J. B. Stuttgart, 2016. 1–16.

Beiser

2013 Beiser, Frederick C.: *The German Historicist Tradition*. New York, 2013.

Belitzky

1938 Belitzky János: *Sopron vármegye története. Első kötet*. Bp., 1938.

1939 Belitzky János: Sopron vármegye középkori története bírálatahoz. In: *Soproni Szemle*, 3. (1939) 5–6. sz. 354–358.

Berecz

1925 Berecz Dezső: Sopron a magyar irodalomtörténetben. In: *Sopron. Civitas fidelissima*. Szerk.: Thuring Gusztáv. Sopron, 1925. 106–114.

Bodo–Hassinger

1941 *Burgenland (1921–1938). Ein deutsches Grenzland im Südosten*. Hrsg. v. Bodo, Fritz – Hassinger, Hugo. Wien, 1941.

Brubaker, 2006

2006 Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Bp., 2006.

Buchbesprechungen

1927–1928 [Szerző nélkül]: Buchbesprechungen. In: *Mitteilungen des Burgenländischen Heimat- und Naturschutzvereins*, 1–2. (1927/1928) 1–2. sz. 10.

Csapody

1984 Csapody Tamás: „Legyen népszavazás!” Beszélgetés dr. Házi Jenővel a soproni népszavazásról. In: *Prókátor*, 1. (1984) 3–4. sz. 22–30.

Davy

1920 Davy, Robert: Verwaltungsfragen. In: *Burgenland. Festschrift aus Anlaß der Vereinigung des Landes der Heidebauern und der Heinzen mit Deutschösterreich*. Hg.: Stephan, Eduard. Wien, 1920. 8–9.

Dominkovits

1996 Dominkovits Péter: Egy vidéki tudós kapcsolatrendszerének dokumentumaiból. Válogatás Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa levelezéséből, 1914–1944. In: *Levéltári Közlemények*, 67. (1996) 1–2. sz. 93–134.

2020 Dominkovits Péter: Párhuzamos polgári életutak Sopronban, a Tanácsköztársaság idején (Thirring Gusztáv, Házi Jenő). In: „A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét nagygyá.” *Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Dubniczky Zsolt – Hermann Róbert – Kocsis Annamária et. al. Bp., 2020. 229–234.

Erős

2016 Erős Vilmos: Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti és történetpolitikai nézeteiről az 1930–1940-es évek fordulóján. In: *Aetas*, 31. (2016) 4. sz. 78–98.

2021 Erős Vilmos: A kereszténység védőbástyája és Westungarn. Trianon Domanovszky Sándor történeti és történetpolitikai gondolkodásában. In: *Trianon után. Politikai gondolkodás és történetírás*. Szerk.: Nagy Ágoston – Hönich Henrik. Bp., 2021. 81–121.

Fahlbusch

1999 Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931–1945*. Baden-Baden, 1999.

Gyáni

2010 Gyáni Gábor: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. Bp., 2010. 237–265.

Hadler–Frank

2011 *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe*. Eds.: Hadler, Frank – Frank, Tibor. Basingstoke, 2011.

Haslinger

1992 Haslinger, Peter: Die Ungarnrezeption in der burgenländischen Presse 1921–1934. Bemerkungen zu Entwicklung und Begrenzung einer „burgenländischen Identität“ in der Zwischenkriegszeit. In: *Burgenländische Heimatblätter*, 54. (1992) 4. sz. 153–169.

Házi

1928 Házi Jenő: Sopron város története. In: *Magyar Művészet*, 4. (1928) 7. sz. 470–477.

1931 Házi Jenő: Határszéli viszályaink az osztrákokkal a Jagellók uralmának alatt. In: *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*, 1. (1931) 50–71.

Jankó

2021 Jankó Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között*. Bp., 2021.

Jankó–Jobbitt

2017 Jankó, Ferenc – Jobbitt, Steven: Making Burgenland from Western Hungary. Geography and the Politics of Identity in Interwar Austria. In: *Hungarian Cultural Studies*, 10. (2017) 14–40. DOI: 10.5195/ahca.2017.313.

Karner

1936 Karner, Hans: Veszelka Ladislaus, Das alte Deutschtum Oedenburgs und das Auftauchen der deutschen Sprache in der städtischen Kanzlei. [Recenzió.] In: *Burgenländische Heimatblätter*, 5. (1936) 3–4. sz. 80–83.

Kelényi

1925 Kelényi B. Ottó: Sopron újabbkori története. In: *Sopron. Civitas fidelissima*. Szerk.: Thirring Gusztáv. Sopron, 1925. 57–74.

Klocke

1933 Klocke, Helmut: Entwicklung der Sozialstruktur im 19. und 20. Jahrhundert. In: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*. Hrsg. v. Petersen, Carl – Ruth, Paul Hermann – Scheel, Otto – Schwalm, Hans. Breslau, 1933. 691–694.

Kövér

2019 Kövér György: Van-e, volt-e vidéki történetírás? In: *Az ember helye, a hely embere*. Szerk.: Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József. Pécs, 2019. 54–87.

2021 Kövér György: Külföldi ösztöndíjas lét – személyes források tükrében. In: *Felsőoktatási intézmények külkapcsolatai a 20. században*. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 2021. 9–26.

Krasznai

2012 Krasznai Zoltán: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon*. Pécs, 2012.

Kring

1933 Kring Miklós: Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I. rész. 4–6. kötetek. II. rész. 1–2. kötetek. [Recenzió.] In: *Századok*, 67. (1933) 9–10. sz. 451–455.

Krisch

2007 Krisch, András: *Die Vertreibung der Deutschen aus Ödenburg 1946*. Sopron, 2007.

Lipthay

1925 Lipthay Béla: „Burgenland”, Magyarország osztrák megszállás alatt levő része. In: *Sopron. Civitas fidelissima*. Szerk.: Thirring Gusztáv. Sopron, 1925. 25–36.

Mályusz

1925 Mályusz Elemér: Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I. rész. 2–3. kötetek. [Recenzió.] In: *Századok*, 59. (1925) 4–6. sz. 279–282.

Miltschinsky

1922 Miltschinsky, Viktor: *Das Verbrechen von Ödenburg. Auf Grund authentischen Materials dargestellt*. Wien, 1922.

Mollay

1939a Mollay Károly: Litschauer, G. Fr.: Bibliographie zur Geschichte, Landes- und Volkskunde des Burgenlandes 1800–1929. [Recenzió.] In: *Soproni Szemle*, 3. (1939) 1–2. sz. 91–92.

1939b Mollay Károly: Sopron vármegye középkori történelmének nyelvészeti és történeti kérdései. Szeljegyzetek Belitzky János könyvéhez. In: *Soproni Szemle*, 3. (1939) 4. sz. 232–239.

1939c Mollay Károly: Válasz Belitzky Jánosnak. In: *Soproni Szemle*, 3. (1939) 5–6. sz. 358.

1942 Mollay Károly: *Ödenburg. Helynévfeltár és településtörténet*. Bp., 1942.

Mollay–Maár

1938–1939 Mollay Károly – Maár Károly: A soproni és sopronmegyei helytörténetírás módszere és feladatai. I–II. In: *Soproni Szemle*, 2. (1938) 5–6. sz. 273–288., 3. (1939) 1–2. sz. 17–23.

Murber

2019 Murber Ibolya: A burgenlandi impériumváltás 1918–1924. Kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. In: *Múltunk*, 64. (2019) 2. sz. 181–214.

2021a Murber, Ibolya: *Grenzziehung zwischen Ver- und Entflechtungen. Eine Entstehungsgeschichte Deutsch-Westungarns und des Burgenlandes*. Wiesbaden, 2021.

2021b Murber Ibolya: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után*. Bp., 2021.

Oberkrome

1997 Oberkrome, Willi: Geschichte, Volk und Theorie. Das „Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums“. In: *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft*. Hrsg. v. Schöttler, Peter. Frankfurt am Main, 1997. 104–127.

Pittaway

2012 Pittaway, Mark: National Socialism and the Production of German–Hungarian Borderland Space on the Eve of the Second World War. In: *Past and Present*, 216. (2012) 1. sz. 143–180.

Rábel

1925 Rábel László: A megcsönkített vármegye. In: *Sopron. Civitas fidelissima*. Szerk.: Thirring Gusztáv. Sopron, 1925. 15–24.

Romsics

2013 Romsics Ignác: Kosáry Domokos és a Teleki Intézet, 1941–1949. In: *Magyar Tudomány*, 174. (2013) 12. sz. 1458–1465.

Schlag

2001 Schlag, Gerald: *Aus Trümmern geboren... Burgenland 1918–1921*. Eisenstadt, 2001.

Schünemann

1933a Schünemann, Konrad: Städtische Entwicklung. In: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*. Hrsg. v. Petersen, Carl – Ruth, Paul Hermann – Scheel, Otto – Schwalm, Hans. Breslau, 1933. 681–687.

1933b Schünemann, Konrad: Wirtschaftsgeschichte. In: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*. Hrsg. v. Petersen, Carl – Ruth, Paul Hermann – Scheel, Otto – Schwalm, Hans. Breslau, 1933. 687–690.

Seedoch

1981 Seedoch, Johann: 50 Jahre Burgenländische Heimatblätter. In: *Festschrift für Karl Semmelweis*. Eisenstadt, 1981. 266–297. (Burgenländische Forschungen. Sonderheft, 6.)

Segyevy

2016 Segyevy Dániel Zoltán: *Térképművek Trianon árnyékában. Magyarország néprajzi térképe (1918)*. Bp., 2016.

Steinhauser

1931 Steinhauser, Walter: Die Ortsnamen des Burgenlandes als siedlungsgeschichtliche Quellen. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 45. (1931) 281–321.

Svatek

2009 Svatek, Petra: „Der Burgenlandatlas“: Ein interdisziplinäres Atlasproject zwischen Erster Republik und NS-Zeit. Interdisziplinarität – Methodik – Politischer Konnex. In: *Burgenländische Heimatblätter*, 71. (2009) 2. sz. 120–133.

2019 Svatek, Petra: Hugo Hassinger (1877–1952). Volkstumsforscher, Raumpläner, Kartograph und Historiker. In: *Österreichische Historiker. Lebensläufe und Karrieren 1900–1945*. Bd. III. Hg.: Hruza, Karel. Wien, 2019. 123–156.

Székely

2020 Székely, Tamás: The Agony of Historic Western Hungary and the Birth of Burgenland (1914–1921). In: *Studies on National Movements*, 6. (2020) 102–139.

Szende

2013 Szende Katalin: Mollay Károly és Sopron topográfiájának kutatása. In: *Soproni Szemle*, 67. (2013) 4. sz. 389–399.

Thirring

1925 Thirring Gusztáv: Sopron. In: *Sopron. Civitas fidelissima*. Szerk.: Thirring Gusztáv. Sopron, 1925. 6–14.

Tóth

2020 Tóth Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*. Pécs, 2020.

Törő

2020 Törő László Dávid: Az osztrák és a magyar történetírás Burgenland-vitájáról (1918/1921–1945). In: *Valóság*, 63. (2020) 9. sz. 19–30.

2022 Törő László Dávid: Történészek népi múltkonstrukciói az 1945 előtti Burgenland-vitákban. In: *Századok*, 156. (2022) 1. sz. 195–208.

Turbuly

2013 Turbuly Éva: Egy tudósbarátság mérföldkövei. Mollay Károly és Házi Jenő levelezése, 1938–1957. In: *Soproni Szemle*, 67. (2013) 4. sz. 373–384.

Ujváry

2010 Ujváry Gábor: „Tudós kolostor, csendes kolostori kerttel.” A berlini egyetem Magyar Intézete, a Collegium Hungaricum és a német–magyar tudományos kapcsolatok (1916–1944). In: Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Bp., 2010. 227–313.

2021 Ujváry Gábor: *„Hűség városa, légy hű öre önmagadnak.” Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út*. Sopron, 2021.

Veszelka

1934 Veszelka László: *Sopron régi németsége és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában*. Sopron, 1934.

LÁSZLÓ DÁVID TÖRŐ

BORDER CITY IN A CONTESTED TERRITORY

HISTORICAL CONTROVERSIES ABOUT SOPRON (ÖDENBURG) BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The paper analyses how historians took part in (de-)stabilizing national claims on border city Sopron (Ödenburg, Hungary) after the first world war, when scholars experienced enormous political and social changes. The problem of Sopron was an especially difficult case, because after the war this border city was promised to Austria – however, as a result of a referendum (December 1921), the majority of the local population voted for Hungary instead. The Austrian historical writing contested the referendum and argued that the city has an essentially German ethnic character. Hungarian historians focused on the political-historical development in order to legitimise the referendum. The study focuses on Sopron and this topic is part of the author's current research program which aims to give an overview about the Burgenland-debate of historians between 1918 and 1945.

Mítosz és valóság

Sopron hűsége a 20. századi (emlékezet)politikában

Nem ritka a 20. századi Magyarországon, hogy személyek, közösségek egymástól gyökeresen eltérő politikai és erkölcsi megítélés alá estek, és a róluk formált kép is lényegesen átalakult az idők folyamán. Hasonlóan írható le a népszavazás utáni Sopron helyzete is. Az 1920-as években még csak a hűségért járó elismerés dinamikája alakult át, de a politikai rendszerek alakváltozásaival az ország és a hatalom Sopron-képe, valamint a helyiek önmeghatározása is változott. Időnként egymással párhuzamosan létező Sopron-képekről is beszélhetünk. Ezek néha összhangban, néha pedig ellentmondásban álltak egymással. Egybeesés figyelhető meg az 1921 decemberét követő hónapokban, amikor leginkább hasonlított egymásra a helyiek önképe és az országot irányító elit Sopronról alkotott imázsa. Függetlenül attól, hogy a két kép éppen milyen viszonyban állt egymással, az első világháború befejezésétől 1921 végéig tartó időszak bonyolult folyamataival kapcsolatos tudást az események hálózatának és láncolatának ismerete helyett emlékezeti sémák és konvenciók elegye határozta meg. Az ezzel járó sztereotipizálás, valamint leegyszerűsítés az elmúlt 100 év egészére jellemző volt, és az maradt mind a mai napig is.¹

A részletek redukálása egyfelől spontán módon, másfelől tudatosan zajlott. Utóbbi főleg a két világháború közötti korszak politikai igényeit szolgálta, mely kiaknázta a népszavazásban rejlő lehetőségeket saját nacionalista céljai érdekében. Amint azt Paul Ricoeur az emlékezet–felejtés–történelem hármasságáról írt tanulmányában is megfogalmazza: a nacionalizmusok nagy hangsúlyt helyeznek a kollektív emlékezetre, mely keretet ad a nemzeti közösség etnikai, kulturális és vallási identitásának.² A *civitas fidelissima* a két világháború között lokális és bizonyos mértékben szélesebb, nemzeti keretek között is identitásképző erő lett, és emlékműgá vált a Sopronról szóló narratív struktúráknak. Ezzel szemben a második világháborút követő időszaknak úgyszólván semmilyen viszonya nem volt 1921-hez, a népszavazás és a köré épített hűség gondolat elvesztette a jelentőségét. Az emlékezet mint konstrukció (Bartlett definíciója szerint: *remembering*) teljesen megszűnt, az esemény legfeljebb áttételesen, a helyi német ajkú társadalom kitelepítésének emlékezete által maradt fent. A németek elűzése volt az az esemény, amely

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézetének habilitált egyetemi docense (7624 Pécs, Rókus u. 2., toth.imre@pte.hu).

1 Az emlékezés strukturális, séma alapú folyamatairól részletesen lásd: Bartlett, 1985.

2 Ricoeur, 2006. 111. Lásd még: Gyáni, 2016.

a lokális közösség integritását elsősorban megszüntette, és helyben leginkább traumatikus emlékként maradt fenn. Ennek élményanyagában élt a németül beszélő társadalom népszavazási hűségének mítosza is tovább, de szigorúan csak a magánjellegű diskurzusok szűk keretein (*memory*) belül.

A hűségmítosz az 1930-as évek közepéig

Sopron és nyolc község lakossága a saint-germaini és a trianoni békeszerződés döntéseit felülíró háromoldalú (magyar-osztrák-olasz) velencei megállapodás nyomán, 1921. december 14–16-án dönthetett állami hovatarozásáról. A magyar győzelemmel zárult népszavazás helyben normatív jelentőségű eseménnyé vált, és integratív keretet adott a nemzetiségi szempontból többszínű társadalomnak és politikai közösségnek. Emlékezetének politikai intézményesülése mélyen hatott a város kulturális viszonyaira, a helyi német és magyar nyelvű lakosság gondolkodására és sorsára, de reál- és gazdaságpolitikai következményei sem elhanyagolhatóak. A számszerűen is meggyőző magyar siker részesei és az események politikai szereplőinek nagy része meglepéssel tekinthetett a decemberi napokra. A helyi társadalom elégedettség szintjét a leadott voksok megoszlásának arányai mutatják. Amennyiben a visszaélésekről szóló – nem alaptalan³ – felvetésektől és csalási elméletektől eltekintünk, Sopron szavazásra jogosult lakosságának körülbelül 70 százaléka, a teljes népszavazási területen élőknek pedig 60 százaléka értékelte a saját szempontjából sikerként a történetet. A magyar kormányzat ugyanakkor az első – és sokáig egyetlen – külpolitikai sikerét ünnepelhette Nyugat-Magyarországon. Ennek legfőbb szimbolikus elismerése az 1922. évi XIX. tc. volt, amely lehetővé tette, hogy a város kiegészítse barokk címerét a „Civitas Fidelissima” felirattal.

A leghűségesebb város eszméjére épített kultusz – a nemzetnek tett szolgálat szüntelen felidézése – kulcsmozzanata lett a két háború közötti évek várospolitikusi megnyilvánulásainak. A korszak közéleti narratívái természetesen gyakorta tartalmaztak politikai közhelyeket és szimbólumokat. Az érzelmi alapú – a város történelmi szerepének helyreállítását illetően azonban erősen voluntarista – megnyilvánulások mellett a szavazási eredményhez való aktív és pozitív viszonyulás a politikai szerepvállalás feltételévé vált. A hűség a lokális nyilvánosság témalistájának első helyén állt, csakúgy, mint Trianon és a revízió ügyének hangoztatása az országos politikában.

Két hasonló, egymásba átjátszó narratíváról volt szó, aminek következményei azonban ugyanazon ideológiai tengely két ellentétes pólusán foglaltak helyet. A trianoni igazságtalanság alapvetően negatív érzelmeket váltott ki a társadalomban, hangoztatása azonban javarészt használhatatlan fegyvernek bizonyult a nemzetközi politikai életben. Az irredenta közbeszéd és a hozzá kapcsolódó közérzület

3 A szavazás során elkövetett visszaélésekről nem áll rendelkezésre számszerűsíthető forrás, de arról van ismeretünk, hogy a szavazást megelőző magyar „birtokonbelüliség” és az osztrák oldali kampánylehetőség korlátozottsága mellett előfordult a népszavazási szabályok közvetlen megsértése is.

megmételtyezte a hazai politikai életet. A soproni népszavazás alapvetően pozitív élménye azonban nagy eséllyel vált integratív erővé és hatékony politikai fegyverré, mind a nagypolitika, mind a helyi vezetés kezében. A helyi politikai térben a *civitas fidelissima* olyan fordulattá vált, amely mögé a korszak eltérő eszmei alapállású erői egyaránt felsorakoztak. A keresztény és konzervatív városi csoportok mellett a liberálisok, sőt a szociáldemokraták is. Ezt könnyebbé tette az a hosszú múltra visszatekintő történelmi emlékezet, hogy a hűségkultusznak mély, és ami talán fontosabb: élő történelmi gyökerei voltak a városban.

Korai előzményeinek azok az 1277. és 1291. évi privilégiumok számítottak, amelyek a városi funkciók kifejlődéséhez vezető gazdasági és társadalmi átalakulásokat jogilag is elismerték. Ennek az átídomulásnak a részeként ment végbe az idegen betelepülők térnyerése a nemesi városvezetéssel szemben. A hűség és kiváltság (illetve adomány) ok-okozati kapcsolatba állított tartópilléren nyugodtak, a városprivilegium megszerzése azonban csak névleg szolgált valamiféle korábbi „hűség” jutalmazására.⁴

Hasonló kiváltságok megszerzésére folyt kísérlet az 1920-as években is a várospolitikára, amely a közhelyé silányodó fidelitaseszme segítségével megpróbált politikai és erkölcsi tőkét kovácsolni a szavazás eredményéből. A szavazási helytállás a kormányhoz intézett feliratok érveinek fundamentumát képezte, a városvezetés hitelesíteni szándékozta vele az általa előterjesztett politikai és gazdasági igényeket. A soproniak ezzel olyan érzékeny húrokat pengettek, melyekkel gazdasági téren, illetve az oktatás, a felsőoktatás terén sikerült is némi eredményt kicsikarni.⁵ Ahhoz persze, hogy a budapesti vezetés a zsebébe nyúljon, a kormány és a helyi politika érdekeinek minél teljesebb összhangjára volt szükség. Ennek az adta az alapját, hogy az első bécsi döntésig a soproni népszavazás volt a revízió egyetlen sikere. A kormányzati oldal azért mutatott fogadókészséget a soproni megkeresések iránt, mert a népszavazás sikere tálcán hozta az érveket az elhibázott trianoni döntéssel szemben, időről időre újabb impulzussal táplálva a béke-felülvizsgálat propagálását. A német ajkú lakosság állampatriotizmusa érvként jöhetett számításba a békekötés igazságtalan voltának hangoztatása során is. Ez egyaránt fontos volt az integrális revízió talaján álló csoportoknak és az 1920-as évek első felében elszigeteltségre ítélt magyar külpolitikának is, amely a kényszerű beilleszkedési politika keretei között a sérelmi alapú revízió helyett a pozitív propagandára helyezte a hangsúlyt. Az érdekeket tehát – bizonyos határokon belül – a viszonyosság jellemezte.

A kormányzat kül- és belpolitikai céljaival azonban ellentétes volt, hogy a vezető helyi politikai szereplők kommunikációjában a más nyelvet beszélő társadalom tagjai a „gyanúsak” kategóriájába kerültek. A „hűtlenek” a bűnbakképzés áldozataivá váltak, és mivel – néhány egyedi esetet kivéve – a szavazás titkossága miatt elvileg nem lehetett őket a „hűségesektől” elválasztani, a diszkriminatív közbeszédben a helyi német ajkúak összességét érintették hátrányosan.

4 Szende, 2001. 6–8.

5 Ezek közé tartozott például a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karának a megalapítása Sopronban, illetve a város pénzügyi intézményeinek helyet, állásra pályázó hivatalnokainak pedig munkahelyeket adó pénzügyi palota megépítése.

A másik különbözőség hosszabb távon mutatkozott meg. A várospolitikai folyamatosan igyekezett a szavazás erkölcsi sikerét kézzelfogható eredményekre is átváltani. Jóllehet nem az elvárt mértékben, de a kormányzat megpróbált eleget tenni a kívánságoknak. A kérések iránti fogadókészség meg is volt, és Budapest tisztában volt vele, hogy a soproni példában rejlő lehetőségek kihasználása érdekében áldozatokat, elsősorban anyagi áldozatokat is kell hozni. A magyar külpolitika 1927 után aktívabb korszakába lépett, kedvezőbb nemzetközi környezetbe került, így már egyre kevésbé igényelte „Sopron” erkölcsi támogatását. A kormányzati oldal adakozókedvét és annak csökkenését mutatta, hogy a támogatások 1921 decemberétől az 1920-as évek közepéig érkeztek intenzívebben Sopronba. Történt ez annak ellenére, hogy a kormánypárt az 1922. évi nemzetgyűlési választásokon súlyos vereséget szenvedett a városban, és a kormány belügyminisztere, gróf Klebelsberg Kuno elvesztette a soproni mandátumot. A bukást még csúfosabbá tette, hogy a nemzetgyűlésbe a Magyarországi Szociáldemokrata Párt jelöltje került be.

Amikor tehát a kormány Sopront különféle előnyökben részesítette, ezt abban a tudatban kellett tennie, hogy ezzel egy „szocialista várost” támogat. A nemzeti konzervatív kurzus szemszögéből a szocialisták győzelme nemcsak „erkölcsileg csúfította el” a népszavazás eredményét,⁶ hanem veszélyes tanulsággal is járt. A torz, de magyar szempontból kétségkívül kínos eredménynek Thurner Mihály soproni polgármester egyik átgondolatlan megjegyzése adott nyomatékot, amely szerint a szociáldemokrata jelöltre ugyanazok szavaztak, akik annak idején Ausztriára is. A budapesti osztrák követ reagált Thurner kijelentésére, értelmezésében ez a magyar oldal népszavazási csalását támasztotta alá.⁷ A választási fiaskó több mint kínos volt Budapest számára, és kedvezőtlenül befolyásolta a város későbbi megítélését is.

A hatalom retorikai megnyilvánulásai a választás eredményétől függetlenül, vagy talán épp amiatt, ezt követően is túlaradó együttérzésről tettek tanúbizonyságot, de a valóságban az anyagi források az idő haladtával elapadtak, sőt néhány év elteltével már az ígéretetek is elfogytak. Sopron nem részesült a hön áhított megkülönböztetett bánásmódban, és az éljenzések elhalkulása után kiderült: konkrétumok terén vajmi kevésre számíthat. Bár felkarolása érdekében több terv született, ezek jó része papíron maradt, így egyre tapinthatóbbá váltak a hatalom és a helyi politika kommunikációjában mutatkozó eltérések is.

A kormányzat közömbössége az 1920-as évek közepére közjogi értelemben is valósággá vált. Az 1925-ös választójogi reform megvonta Soprontól a titkos szavazás jogát. Három, úgynevezett egymandátumos törvényhatósági várost (Székesfehérvárt, Baját és Sopront) fosztottak meg a titkos szavazás lehetőségétől. Az arányos képviseleti rendszer szerint lajstromos, titkos választásokat csupán az egynél több választókerületet alkotó, vagyis két vagy több képviselőt választó városokban

6 A megállapítás Kozma Miklósé, aki a kampányt szervező Gömbös Gyulához írt levelében említette a választás és a népszavazás összefüggéseit. *Iratok*, 1956. 290.

7 ÖStA AdR NPA Liasse Ungarn 2/6-2/8. Österreichische Vertretungsbehörden im Ausland. Gesandtschaft Budapest 1918–1938. Karton 17. 140/pol. Hans Cnobloch budapesti osztrák követ jelentése a soproni választásokról, 1922. június 8.

tarhattak. Sopron a nyílt választással elesett egy, a nyugati polgári demokráciákhoz fűződő jogtól, de ennél is keserűbb érzés volt, hogy a törvény a „legelőkelőbb” városok sorából kiemelte és az alacsonyabb rangú települések szintjére degradálta a leghűségesebb várost. A helyi társadalom önérzetében megsértve, a kormányígéretekben újra csalatkozva vette tudomásul, és a *civitas fidelissima* megcsúfolásaként fogta föl az újabb döntést.

A legnagyobb csalódást talán mégis a város regionális szerepének visszaszerzéséről szőtt álmok szertefoszlása jelentette. A soproniak megítélése szerint a város bajaira a végső orvosság a békeszerződés revíziója, az egykori Sopron vármegye területének visszaszerzése, azaz a nyugati irányú revízió lett volna. A reálpolitikai adottságokat konstataálva Budapest erre nem sok hajlandóságot mutatott. A magyar kormányzati szervek félreérthetetlenül jelezték a helyi hatóságoknak és politikusoknak, hogy a területi polémiákat tisztán diplomáciai ügynek tekintik, és azokat csakis a mindenkori államközi kapcsolatoknak alárendelve hajlandók kezelni. A miniszterelnökség óva intett a területi kérdés bolygatásától, ami a Németországgal és Ausztriával szövődő baráti szálak szakítószilárdságát komolyan próbára tette volna. A burgenlandi kérdés nemcsak hogy nem illeszkedett bele a revíziós komplexum akkori fogalmába, hanem éppenséggel ellentétes volt a magyar külpolitika aktuális és hosszú távú céljaival egyaránt.

Az elcsatolt nyugati területek érdekében kifejtett agitáció nem csupán az osztrák–magyar, illetve a német–magyar viszony elmérgesedését eredményezte volna, hanem jelentősen terhelte volna a magyarországi német népiséggel kapcsolatos kérdések kezelését is. A magyar külpolitikának még egy további következménnyel is számolnia kellett. Idehaza jól tudták, hogy a térség visszaszerzése érdekében kifejtett erőfeszítések szinte minden etnikai alapot nélkülöznek. Ez pedig nemcsak a magyar fél Burgenlandra vonatkozó jogigényét kérdőjelezte meg, hanem kényesen érintette a többi elszakított terület iránti revíziós szándékok érvrendszerét is. A kormányzat joggal tartott attól, hogy ha az osztrák- és németellenes hangulatkeltést támogatja, olyan érzéseket táplálna a kívülállóknak, amelyek megkérdőjeleznék a teljes magyar revíziós gondolat igazságát. Amellett, hogy a távolabbi szemlélők, vagyis a Nyugat hatalmainak esetleges rosszállását kivívnák, fegyvert adnának a környező országok politikusainak kezébe is, akik mindent megtettek annak érdekében, hogy a magyar külpolitikát lejárassák. Tekintettel mindezekre, az 1920-as évek végére le kívánták venni a burgenlandi kérdést a napirendről.⁸

Mindez nem akadályozta meg a kormányt abban, hogy, ha szükség volt rá, megpendítse a helyiek előtt a békés revízió lehetőségét Burgenland ügyében is. Bethlen István miniszterelnök 1928 októberében soproni (és nagycenki) – mint utóbb kiderült, rögtönzött – beszédében kísérletet tett arra, hogy a kormány által ígért és az 1920-as évek második felétől egyre lassabban csordogáló különleges támogatásokról elterelje a figyelmet. Ennek pozitív visszhangja volt ott, ahol Sopron régi, térségi szerepének visszaszerzéséről álmodtak, mégpedig a kínálkozó lehetőségeket jobban megragadó kormányzati külpolitika révén. Ha erős túlzással is,

8 MNL OL K 28 Miniszterelnökségi Levéltár (ME) – 1934 – L – 16197. 269.

de alapvetően helyesen fogalmazta meg ezt a *Der Freie Burgenländer* című osztrák lap, amikor a következőket írta: „Sopron teljesen ebek harmincadjára jutott. (...) A városban nem segítettek. Valamit azonban hoznia kellett a miniszterelnöknek is, s ő az üres gyomrú és rongyos nadrágú soproniaknak egy szép patrióta beszédet hozott.”⁹

A beszédet követő felzúdulás nyomán és a német kormány érdeklődésére Walko Lajos külügyminiszter nem győzött sajnálkozni amiatt, hogy Bethlen eltért az előre rögzített tematikától. Walko igyekezett megnyugtani diplomáciai partnereit, hogy mértékadó körökben nem akad senki, aki abban reménykedne, hogy Burgenland bármikor is visszakerül Magyarországhoz.¹⁰ Ez nagyjából meg is felelt a valóságnak.

A veszély évei

Az 1930-as évek második felében a soproni vezetés és a kormány álláspontját a külpolitikai események ismét közelítették egymáshoz. Propagandafüzetekben és napilapokban a 19. századtól kezdve folyamatosan felbukkantak olyan nagynémet eszmék, melyek egy része területegyesítő gondolatokat tartalmazott. Ezekben a kombinációkban Sopron és környéke is figyelmet kapott. Az 1930-as évek pángermán agitációjának legfőbb érve már az volt, hogy Magyarország revíziós igénye Burgenlandra tarthatatlan, ellenkezőleg: Németországnak lehet területi követelése Magyarországgal szemben, amely népszavazási csalással vette el Burgenland fővárosát, Sopront.¹¹ Noha az 1930-as években a nemzetiszocialista geopolitika következményeként felerősödött a német Ostraum-politikusok és agitátorok hangja, a náci állam- és pártapparátus sokszor egymásnak is ellentmondó szándékain nehéz volt kiigazodni. A német külügyminisztérium mindenesetre igyekezett fékezni a pángermán szervezetek agitációs tevékenységét, mivel az veszélyeztette a német aktuálpolitikai érdekeket. A soproni közvéleményhez ezek a berlini törekvések vagy nem jutottak el, vagy – érthetően – nem nyugtatták meg a város lakosait.

A feszültség az 1938. márciusi Anschluss idején érte el a tetőpontját. A német kormány ugyanis külön kérés nélkül is elismerte a jugoszláv–német, a svájci–német és az olasz–német Brenner-határ sérthetlenségét. Csupán Csehszlovákia és Magyarország nem kapott megnyugtató garanciát államhatáraitól. A világ politikára figyelő része erősen gyanított, hogy Hitler következő lépése a csehszlovák állam, illetve a Szudéta-vidék annexiója lesz. Nem volt mit csodálkozni azon, hogy a csehszlovák kormánynak magának kellett kieszközölnie a németek megnyugtatónak csak nehezen nevezhető biztosítékát a határokat illetően. A német–magyar határ elismertetésére azonban a csehekhez hasonlóan a magyar kormánynak is

9 Idézi: Haslinger, 1996. 111.

10 PA AA, II. b, Akten betreffend: Die westungarische Frage, Band 4, Politik 6, Österreich-Westungarn, vom Januar 1923-12. 11. 1934. R73415. II. Oe. 1893. A berlini külügyi államtitkár bizalmas utasítása a bécsi német követnek, 1928. október 29.

11 Tóth, 2020. 362–364.

külön lépéseket kellett tennie.¹² A Németország budapesti követének küldött utasítás világosan tartalmazta, hogy nem léteznek Magyarországnak nemzetiségi alapon visszaadandó területek, mivel „bizonyos magyar helységek exklávéként ékelődnek be” a birodalomba, és nem közvetlenül a határ mellett fekszenek. Azoknak, akik nagylelkű gesztust vártak Németországtól, ki kellett gyógyulniuk a téveszméikből, sőt erős figyelmeztetést kaptak Berlintől, utalással az 1921-es népszavazás vitatható eredményére és a Fertő tótól délnyugatra eső részeken szintiszta német településeire.¹³

A veszélyt észlelő helyi társadalom megpróbálta biztosítani magát a kormányzati támogatás visszaszerzése által. Erre 1939-ben adódott komolyabb lehetőség, amikor az országgyűlési képviselő-választások alkalmával Csáky István külügyminisztert nyerték meg a város képviselőjelöltjének. Csáky személye volt a város „érinthetlenségének garanciája”,¹⁴ aminek azonban csekély realitása volt. A külügyminiszter 1939. január 16-i berlini látogatása alkalmával – vendéglátóinak érzékenységét szem előtt tartva – csak igen óvatos formában vetette fel a Sopron, Moson és Vas vármegyék területén zajló német propaganda ügyét, illetve a hazai német nyelvű sajtó és rádió agitációját, ami – ahogy fogalmazott – „nem szolgálta a jó német–magyar baráti viszonyt”.¹⁵ Csáky 1941-ben bekövetkezett halálával a közvetlen személyes kapocs is megszűnt a város és a külügyi kormányzat között,¹⁶ miközben a második világháború kirobbanásával a várost érintő vélt vagy valós veszély is elmúlt. A figyelem elterelődött a térségről.

Sopron és a Sopron-kép 1945 után

A második világháború utáni új rendszerben sokat romlott a város presztízse a hatalom szemében. A helyi politika tradicionális érvei az érdekérvényesítésben hatástalanná, sőt egyenesen hátrányossá váltak. A két háború korának ismert tételmondatai, mint a népszavazási helyállás és a nemzethűség, nacionalista kisugárzásuk miatt érvényüket veszítették. A népszavazás megünneplését külpolitikai okokra hivatkozva már 1946-ban mellőzték. A kormányzat indoklása szerint a párizsi béketárgyalásokon nem kívánt hatást váltott volna ki egy Sopronból kiinduló és esetleg az egész Dunántúlra kiterjedő „reakciós és revíziós” megmozdulás.¹⁷ Sopron nevéhez a kommunista pártzsargon diabolikus jelzője, a „reakciós” kezdett tapadni.¹⁸ Ebből és a geopolitikai helyzet csapdájából következett, hogy a várost az 1950-es évek végéig parkolópályára állították, a fejlesztések során pedig mellőzték.

12 Juhász, 1988. 134. Vö. *Wilhelmstrasse*, 1968. 263–265. 118–119. sz. dok.

13 *Wilhelmstrasse*, 1968. 265. 119. sz. dok.

14 *Soproni Hírlap*, 1939. május 20.

15 MNL OL K 28 ME Minisztertanácsi és kormányzótanácsi jegyzőkönyvek. 1939. január 10. és 14.

16 A kormánnyal való kapcsolatot továbbra is biztosította a Csáky helyére megválasztott új képviselő, Varga József, aki a kereskedelem- és közlekedésügyi tárcát birtokolta a kabinetben.

17 Idézi: Szita, 1987. 150.

18 A Sopronnal szemben táplált előítéletet a tanácstestületi üléseken többször felpanaszolták a város vezetői. Lásd: MNL GYMSML SL SVLt. XXIII. 501. 2. Tanácsi jegyzőkönyvek. 1951. február 14., 1954. április 25.

A Sopronnal szemben hozott adminisztratív intézkedéseknek egyaránt voltak racionális és kevésbé észszerű, de a rendszer belső logikájából könnyen magyarázható indokai. Az utóbbiak közé tartozott, hogy a város társadalmi, szociológiai összetétele nem illeszkedett a rendszer programideológiájába. Kispolgári társadalmi bázisa negatív megítélésű, az osztályellenséggel szinonim, de legalábbis megbízhatatlan kategóriának számított. Az új kontextusban nem hatottak jól a kulturális hagyományok és az egykori iskolavárosi rang emlegetése sem, helyette sokkal értékesebb szóösszetétellel vált a munkásváros kifejezés, amit Sopronra csak nagyon korlátozott mértékben lehetett alkalmazni. A pártirányítás részéről az 1950-es évek végén is vádak érték a helyi vezetést amiatt, hogy a kultúrát aránytalan mértékben támogatja, ami a hatalom szemében szintén kispolgári beállítottságúvá tette a várost. A probléma velejárójaként felmerült, sőt hosszú ideig tartotta magát az egyetem áttelepítésének gondolata is. Az átköltöztetés kapcsán szintén tetten érhető a kispolgárság–munkásosztály fogalmi ellentétpár használata. A Bányászati Minisztérium a város vezetése előtt félreérthetetlenül utalt arra, hogy ha Miskolcon a munkásokat megmozgatják az egyetem érdekében, nekik minden bizonnyal nagyobb súlyuk lesz, mint az ittenieknek.¹⁹ Az elköltöztetés mellett szólt az intézmény előző rendszerben betöltött szerepe, a hallgatók és a professzorok által tanúsított hazafias magatartás is.

Az internacionalista és alapvetően osztálystruktúrákban gondolkodó kommunista világnézet számára problematikus volt Sopron nemzetiségi összetétele, a német kultúra is, melyet nem sikerült gyökeresen kiirtani. A kitelepítés után is tartotta magát a probléma olyannyira, hogy 1954-ben a nemzetiségi kérdés megoldását a nagyobb önállóság megadásának feltételéül szabták.²⁰

Kommunista értelmezésben Sopron mellett Kőszeg, Szombathely és Győr lakosságának magasabb polgárosodottsági foka miatt az öröklött ellenségek száma is meglehetősen nagy volt. Az új rendszer a térségben még annyira sem szervesült, és annyi spontaneitást sem tudott felmutatni, mint az ország más, keletebbre eső területein. A határövezetben különösen ügyeltek arra, hogy a „régii” tisztségviselők leváltása következetesen megvalósuljon. A hidegháborús hisztéria országos hullámvérései, köztük a Rajk-per (1949), a „klerikális reakció” és a „kulákság” ellen indított, majd az 1949–1950-ben az egész országot elárasztó kampányok az ellenségtől elválasztó zónában különös jelentőséggel érvényesültek.

A határ menti földrajzi helyzet nagyon alkalmas volt a külső és belső ellenségkép összemosására is. Ennek elterjedtségét és beépülését a politikai közbeszédbe számtalan idézet bizonyíthatja, például a nem a rendszer főideológusai közé tartozó Kiss Árpád választási beszéde is. A könnyűipari miniszter ebben – „nagy kedvet csinálva” a megválasztásához – azt dörögte, hogy „Sopron határszéli város, a belső és külső ellenség itt fokozza aknamunkáját. Nem szabad azt sem elfelejte-

19 Uo. 1954. február 19.

20 *Győr-Moson-Sopron Megyei Hírlap*, 1954. november 16.

nünk, hogy Sopron utolsó tanyája volt Szálasinak, ide menekültek a Horthy és Szá-lasi főkolomposok.”²¹

A város megítélését alapvetően a határmentiségéből eredő helyzete határo-zta meg, mivel a vasfüggöny közvetlen szomszédságában volt. Annak ellenére, hogy a szomszédos Ausztria keleti fele a szovjet megszállási övezetbe tartozott, sőt még Burgenlandnak sem volt egyetlen olyan pontja, amely az angol, amerikai vagy francia megszállási zónákkal érintkezett volna, Sopron és környéke olyan cordon sanitaire-ré vált, ami több mint két évtizeden át Ausztria felől és az ország belseje felől egyaránt elzárt övezet és szinte megközelíthetetlen volt.²² Így az ország közvé-leményében lassan kialakult az a kép, mely egyszerűen csak „Sopronországként”²³ aposztrofálta a várost, s amely szívósan része is maradt a hazai köztudatnak, olyanyira, hogy a határsáv megszüntetése után még sokáig valamiféle vonzást gyakorolt a távolabb lakókra.

A megyei rendőr-főkapitányság III/III. állambiztonsági osztálya még az 1960-as évek derekán is azt tartotta a város, illetve a járás operatív szempontból leginkább figyelembe veendő tulajdonságának, hogy az Ausztriával határos. „Ennek következtében nagyszámú olyan személy él itt, akiket ellenséges magatartásuk, gyanús nyugati kapcsolataik miatt operatív szempontból kiemelt személyként folya-matos ellenőrzés alatt kell tartani.”²⁴

A soproni városvezetés és a lakosság sokszor volt kénytelen védekezni azokkal a vádakkal szemben, amelyek kispolgársággal, reakcióval gyanúsították őket. Ennek nehézségét azonban fokozta, hogy a reakció és a sovinizmus vádjai csak ritkán hangoztak el nyíltan, inkább négy szem között juttatták kifejezésre őket, illetve lappangó formában fontak előítéletet a város köré.²⁵ Sopron „civitas non gratá”-vá vált, hosszú ideig „leírták”, fejlesztéséről szó sem lehetett, és egykori szerepét is igyekeztek korlátozni. A legszembetűnőbb változás a megyei rang elvesztése volt, ami az 1950. évi tanács törvénnyel vált véglegessé. Sopron megye-székhelyi rangját már a két háború között is elsősorban politikai okokból tarthatta meg, mivel a kormányzat a békeszerződés utáni helyzet átmenetiségét ezáltal is igyekezett ébren tartani.

Az észszerűség mindazonáltal már akkor a megyerendszer egyszerűsítését, a kis vármegyék megszüntetését, összevonásukat diktálta. Így került sor például

21 Kiss Árpád könnyűipari miniszter választási beszéde. In: *Győr-Sopron Megyei Hírlap*, 1953. május 12.

22 A város és környéke a déli határszakasszal egyetemben az úgynevezett „2” zónába került, az oda történő belépést szigorú engedélyhez kötötték.

23 Bognár, 1989. 54.

24 ÁBTL Operatív dossziék (O-dossziék) O-18810/3 BM Győr-Sopron Megyei RFK III/III. A Győr-Sopron Megye területén élő, ellenséges tevékenységgel gyanúsítható politikai elítéltek. Ábrahám József. Össze-foglaló jelentés, 1966. december 1.

25 Ilyenformán a fenti megnyilvánulásokat is elsősorban személyes visszaemlékezésekből tudjuk dokumen-tálni. Ezek közé tartozik Bognár Dezső egykori polgármester, majd tanácselnök (1949–1959) feljegyzése is, amelyből a korszak vezető ideológusának Sopronnal kapcsolatos véleményét rekonstruálhatjuk. Bognár a városban tervezett ünnepi hetek ügyében személyesen interveniált Révai József népművelési miniszter-nél, aki őt és vele az egész tervet azzal utasította el, hogy Sopron reakció és sváb város, és az ünnepi heteket megrendezik ugyan, de Szegeden. Bognár hiába vágott vissza a „szegedi gondolat” felemlégeté-sével, ezzel nem aratott sikert a párt harmadik emberénél. Idézi: Szabó, 1984. 57–58.

Győr-Moson-Pozsony ideiglenesen egyesített vármegye létrehozására, vagy közös főispánok állítására 1935-ben Sopron és Vas esetében. Az 1950-es korszerűsítés tehát a központosítás jegyében született, de rendezett egy régóta elhúzódó problémát. A trianoni csonka vármegyék felszámolásával egyidejűleg (25-ből 19 megye) megpróbálták a járások létrehozásával az önállóság látszatát kelteni. A járáson keresztül azonban a centralizáció ugyanolyan maradéktalanul érvényesülhetett, mintha nem is lettek volna.

A várost ért legfőbb sérelem azonban nem is a megyeszékhelyi rang elvesztése volt, hanem az, hogy Soprontól megvonták a törvényhatósági jogát. A helyi tanács végrehajtó bizottsága az 1950-es években többször is felvetette a város jogi státuszának kérdését.²⁶ (A megoldás, mint tudjuk, a rendszerváltásig váratott magára.) A közigazgatási egyszerűsítéssel párhuzamosan megszüntetett utolsó helyi újság, a *Sopronmegyei Hírlap* azzal igyekezett megnyugtatni olvasóit, hogy „Sopronnak nem a megyeszékhelyi rang adta meg a fejlődést, hanem az ötéves terv hatalmas beruházásai”.²⁷

A magyarázat talán éppen ezen a ponton volt a legcinikusabb. Az akkor még csak épphogy elkezdődött ötéves terv Sopron számára vajmi kevés fellendülést hozott a későbbiekben. Az 1950-es évek iparosítási hullámának nagyberuházásai elkerülték a környéket. A stratégiai fejlesztések elmaradása tudatos politikai megfontolás eredménye volt. Határközelben veszélyesnek számított bármiféle komoly iparfejlesztés. A dolog pozitív következménye az lett, hogy az 1950-es évekre jellemző gazdasági diszfunkcionalitás káros hatásai Sopron esetében kevésbé érvényesültek, és az észszerűtlen iparosítás következményei jórészt elkerülték a várost, megőrizve ezáltal a városképet. Ennek meghatározó jelentősége lett az 1960-as években a kialakuló idegenforgalmi fejlesztésben, de előzményeit már az 1950-es évektől meg lehetett figyelni. Mindamelllett a kereskedelmi forgalom jelentősen visszaesett. A 42 ezer lakosú város közellátása akadozott, az árak az országos átlag felett álltak.²⁸ Sopronban a háború utáni helyreállítást követően is katasztrofális volt a lakáshelyzet.²⁹ A lakások száma a várost ért súlyos bombatámadások előtti időszakhoz képest csökkent, miközben a lakosság szám, ha lassan is, de emelkedett. A lakáskérdés tarthatatlansága a tanácsulések állandó témája volt, ám lakásépítésre a város az 1950-es évek második feléig nem kapott fejlesztési támogatást.

Némi változás, illetve az elmozdulás körvonalai az évtized közepén kezdtek kibontakozni. Ez nagyrészt az 1953-as, Nagy Imre-féle kormányprogram megvalósításának volt köszönhető, mely tartalmazta a tanácsigazgatási rendszer korrekcióját, és lehetőséget biztosított a helyi politika érvényesülésének, ami az onnipotens országos és megyei pártapparátus bizonyos mérvű visszavonulását eredményezte.

²⁶ Bognár, 1989. 56.

²⁷ *Sopronmegye*, 1950. március 14.

²⁸ Jegyzőkönyv a „Sopron problémái” címmel megrendezett ankétról (1957. október 11.). Lásd: Bognár, 1989. 52–55.

²⁹ A város a második világháború legnagyobb pusztításait szenvedte el, a rombolás csak a fővárosban volt súlyosabb.

A változás leglátványosabb kísérőjelensége a Sopron–Győr-vita eszkalálódása volt. A kortársak előtt is köztudomású volt, hogy a megyeszékhely – gyáripari szerepének köszönhetően – óriási kormánytámogatásban részesült. A megyei pártbizottság Győr gazdasági ereje és társadalmi összetétele következtében jelentős súllyal rendelkezett az országos politikában, amit sokszor Sopronnal szemben is megpróbált kiaknázni. A megyei költségvetés igazságtalannak tartott elosztása miatt folyamatosan éleződött a feszültség a két település között. 1954 júniusában azonban először fordult elő, hogy a Megyei Tanács kihelyezett ülést tartott a városban. Ez csupán formális gesztusnak bizonyult, soproni témákkal érdemben ekkor sem foglalkoztak, amit még az ülésről tudósító megyei sajtó is kénytelen volt elismerni.³⁰

A *Győr-Sopron Megyei Hírlap*ban mindenesetre 1954-től egyre több cikk jelent meg Sopron gondjairól. November 16-án az egyébként megyei születésű Hegedüs András,³¹ akkori földművelési miniszter, későbbi miniszterelnök kilátásba helyezte, hogy az irányítási és döntési mechanizmusok decentralizálása révén Sopron megkapja néhány vállalat, illetve intézmény közvetlen irányítását. Ígéret született a lakásínség megoldására is. A minisztertanács ugyanakkor 1955 őszén – korábbi ellentmondásos határozatait³² felülvizsgálva – hozzájárult a *Soproni Szemle* című művelődéstörténeti folyóirat újbóli kiadásához.³³ 1956 októberében Hegedüs már miniszterelnökként egyik beszéde során a kishatárforgalom lehetőségét is megcsillantotta az álmélkodó soproniak előtt.

A hatalom és a város bizonyos fokú közeledésének az 1955-ös visszarendeződés és az 1956-os forradalom véget vetett. A soproni párt- és városvezetés kénytelen volt tudomásul venni az iparfejlesztéssel kapcsolatos igények irrealitását, és a kitörési pontot az idegenforgalom fejlesztésében kereste. 1951–1952-ben elsőként alakult műemléki albizottság a Soproni Városi Tanácsban, a középkori város felkutatásának feladatával. A tervekhez megnyerték a műemlékvédelmi, művészet-történész-szakma támogatását. Közbelépésükkel a belváros feltárását már nemzeti érdeklődés kísérte, s ez kényszerítően hatott az országos vezetésre is. A soproni műemlékvédelem ügye 1962-re kormányprogram szintjére emelkedett, 200 millió forint érkezett a feltárások meggyorsítására. Komoly eredményt az 1970-es évekre sikerült elérni, amikor a város – a franciaországi Colmar után másodikként – Európai Műemléki Aranyéremben részesül. A kitüntetés legfontosabb politikai következménye az volt, hogy Sopront nem lehetett tovább mellőzni, és ez nagy fokú védettséget biztosított a városnak.

Mindeközben már az adminisztratív nyomás enyhülése is érzékelhetővé vált. Kezdetben még azért is harcot kellett vívni, hogy Sopron bekerüljön a Magyar Rádió országos időjárás-jelentésébe, többször más vidéki hatóság intézkedéseit

30 *Győr-Sopron Megyei Hírlap*, 1954. július 16.

31 Hegedüs András Szilsárkányban született, de középiskoláit Sopronban végezte. 1952-től az állami mező- és erdőgazdaságok, majd az állami gazdaságok és erdők minisztere, 1953-tól földművelésügyi miniszter, 1955 áprilisától 1956. október 24-ig miniszterelnök.

32 A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala első hozzájárulását 1955. február 4-én visszavonta.

33 *Győr-Sopron Megyei Hírlap*, 1954. november 16.

kellett kivédeni.³⁴ A kormányzat egyre nagyobb megértést mutatott a város fejlesztési tervei iránt. Az osztrák–magyar viszony javulásával sűrűsödtek a határon átnyúló kapcsolatok, ahogy az ezzel együtt járó állambiztonsági feladatok is. 1963-ban „a Párt és a Kormány politikája következtében kialakult kedvező légkör” lehetővé tette, hogy nyugati turisták adminisztratív könnyítéssel utazhassanak be Sopron, Kőszeg és Szombathely területére.

A fő vonzerő a Soproni Ünnepi Hetek rendezvénye volt. A vízum nélküli utazás lehetősége egy napra szólt, és az Ünnepi Hetek valamely rendezvényére szóló meghívó birtokában bárki igénybe vehette. Meghívót pedig igazán nem volt nehéz szerezni, mivel szinte minden burgenlandi és bécsi utazási irodában fellelhető volt. Ennek köszönhetően nem csupán osztrákok, hanem amerikaiak, olaszok, belgák, franciák is ezrével lépték át a határt, olyanok is, akik éppen Ausztriában vendégeskedtek. Hosszú sorok kígyóztak a határállomásnál, ahol 20 schilling befizetése ellenében már emelkedett is a piros-fehér-zöld sorompó. A határőrökre korábban nem látott nyomás nehezedett, statisztikájuk szerint 7 percenként 30 autót engedtek be az országba. Az egyik közeli burgenlandi faluból valaki átjött körülnézni, maradt egy órát, aztán hazament, és „kétszázadmagával” tért vissza Sopronba.³⁵

Az 1960-as évek végére felszedték az aknamezőt, és egy jóval humánusabb elektromos jelzőrendszert telepítettek a magyar oldalon. 1968-ban feloldották a hivatalos belépési engedélyhez kötött határövezetet, így az elválasztó zónának ez a része csak egy két kilométeres határsávra szűkült össze. A határforgalom könnyítéséről Bécsben, 1965. április 9-én aláírt osztrák–magyar egyezmény jelentette az alapját az 1967. évi 21. sz. törvényerejű rendeletnek, amely a határforgalom ellenőrzésének könnyítéséről intézkedett.

A Kádár-rendszerben a lokálpatriotizmus és a kispolgári értékrend megítélése is változáson ment keresztül, s ez kihatott a Sopron-kép alakulására is. Az 1960-as évektől a hatalom visszavonta azt a hadüzenetet, amelyet az 1950-es években az 1945 előtti rendszerhez köthető, vagy annak tartott értékeknek – és velük magának a városnak – küldött. Kádár János még belügyminiszter korában értésére adta Bognár Dezső tanácselnöknek, hogy jó vezetővé csak akkor válik, ha nem csupán a város kommunistáinak, hanem minden polgárának polgármestere lesz. A változtatásra azonban csak Bognár utódai számára nyílt lehetőség. A kádári konszolidációs diktátúra egyik jellegzetessége, a hatalom és a társadalom „összekacsintása”, a kompromisszumalkotás gyakorlata az 1971-ben jóváhagyott új soproni címer heraldikai motívumaiban nyert szimbolikus megerősítést. A se nem Kossuth-, se nem Rákosi-féle állami címer analógiáját³⁶ követve a hatalom elfogadta a városcímer „Civitas

34 Gyakori volt, hogy a belügyminisztériumi rendelettel ellentétesen üdülés céljára sem adtak ki határsávengedélyeket Sopronba. A Veszprém Megyei Tanács Művelődési Osztálya például kifejezetten megtiltotta a középiskolások kirándulását a határsávba.

35 *Népszabadság*, 1963. július 9. 8. A részleges nyitás eredményeként sikerült nagy áttörést elérni: 35 ezer külföldi vendég látogatta meg a rendezvényt, szemben 1954-gyel, amikor nyolcvanvan érkeztek. Ugyanerről lásd: Mollay, 1985. 26.

36 A kádári népköztársasági címerben a búzalkalász, a nemzeti színek és a vörös csillag elegyét alkották meg, szemben az 1950-es évek állami címerével, amelyen kizárólag a sztálinista ideológia motívumai kaptak helyet.

Fidelissima–vöröscsillag hibridjét”.³⁷ 1977-ben, Sopron várossá válásának 700. évfordulóján az emancipációját újra kivívó lokálpatriotizmus ismételt állami jóváhagyásban részesült.

Azzal párhuzamosan, hogy az 1950-es évek gerincropogató polgár- és polgárosodásellenes ideológiája lassan erodálódott, megindult (folytatódott) egyfajta – elsősorban fogyasztási – polgárosodás is a magyar társadalomban. Sopron ennek a folyamatnak a fókuszába került, immáron épp a határközelségből eredő pozíciója miatt. Az 1970-es évektől kialakuló sajátos „kirakatszocializmus” révén új fegyverrel gazdagodott a helyi politika eszköztára. Sopron visszaszerezve valamit egykori történelmi szerepéből, újra „a Nyugat kapuja” lett, ahol az országba érkező külföldiek első benyomásaikat szerezhették a szocialista rendszerről. Egyre nagyobb súllyal esett a latba, hogy a városba érkező külföldiek valutája jelentősen hozzájárul az ország fizetési mérlegének javításához. Az egy lakosra jutó valutában mért idegenforgalmi bevétel az országos átlag tízszerese volt.³⁸ Ez újabb érv volt, melyet a hatalom kénytelen volt akceptálni.

A városi pártvezetés, főleg a gazdaságpolitikai titkárság, kemény lobbiküzdelmeket folytatott – nemegyszer a megyei pártbizottság akarata ellenére –, hogy a rendkívül elmaradott infrastruktúra fejlesztéséhez támogatást szerezzen, és a város iparpolitikai mozgásterének korlátait tágítsa. Hasonlóképpen, Győrt kikerülve próbált eljárni a tanácsi vezetés is, hogy a hiányzó anyagi erőket biztosítsa. A központi államapparátus részéről ekkor már nem volt nyoma Sopron hátrányos megkülönböztetésének, de a határközeli helyzetnek kijáró kitüntetett figyelem továbbra is megmaradt.

Mindemellett gyakrabban sikerült forrásokat szerezni a városnak, többek között az Országos Tervhivatal elkülönített tartalékaiból is,³⁹ és ennek köszönhetően – különösen az 1980-as években – számos eredmény született, főként a városépítészetben, a lakásberuházások és az infrastruktúra területén. A gazdaság terén a felerősödő önállósodási törekvések egyre inkább találtak a központi akarattal.⁴⁰ Nem sokkal a rendszerváltást megelőzően a Magyar Szocialista Munkáspárt gazdaságpolitikai titkárságán felmerült egy soproni vámszabadterület létrehozásának gondolata is. A terv révén Sopronból egyfajta kis „Hong-Kong” válhatott volna. Ez azonban olyannyira feszegette volna a rendszer kereteit, hogy az ügy elaludt, később pedig okafogyottá vált.

Sopron-képek az ezredfordulón

Az 1990-es évek a Sopron-kép megváltozását hozták. A város vonzereje csökkent, a határ megnyitásával elvesztette korábbi különlegességét. A határnyitás, az 1989. augusztusi páneurópai piknik révén, mégis új színnel gazdagította a város szimboli-

37 A hatalom ez esetben a Képző- és Iparművészeti Lektorátus, illetve a Győr-Sopron Megyei Tanács formájában öltött testet. Lásd: Horváth, 1991. 88–89.

38 Szántó, 1985. 126.

39 MNL GYMSMLT SL SVLt. XXXI.13. Weiszböck Rezsóné iratai.

40 Szántó, 1985. 22.

kus környezetét. Az esemény az európai egység és a szabadság jelképévé vált, s eközben a városi identitás hagyományos elemei is újjáéledtek. A hazai történelmi emlékezetben több évtizedes hallgatás után ugyanekkortól kapott ismét szót a nyugat-magyarországi határtérség első világháború utáni sorsa. A soproni népszavazás emlékezete az 1990-es évek óta egyre elevenebbé vált, és az emlékezés jelei is több helyen feltűntek. A népszavazás és Sopronyi Thurner Mihály polgármester személye a helyi történelmi gondolkodás egyik legfontosabb elemévé vált. A szavazásra való emlékezés a hosszú agyonhallgatást követően, az 1990-es évek második felétől újra a várospolitikai rangjára emelkedett. Ezzel egy időben a történelmi probléma politikai rezonanciája is felerősödött. Bár már a népszavazás 75. évfordulója előtt is voltak olyan próbálkozások, amelyek megkísérelték a népszavazás emlékét a hazai közgondolkodásba újraintegrálni, az esemény saját önértékén és a lokális érvényű hatásain alig terjedt túl. A népszavazás erkölcsi zsinórmértékét joggá transzformáló 244/2001. (XII. 14.) kormányrendelet csatlakozásra hívta fel az önkormányzatokat, egyházakat és civileket, és megpróbálta a hűségesszmet a nemzeti emlékezet maradandó elemei közé beemelni. Ez a törekvés a népszavazás centenáriumán kapott újabb megerősítést.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (Bp.)

MNL GYMSML SL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára (Sopron)

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)

ME = Miniszterelnökség

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv (Bécs)

NPA = Neues Politisches Archiv

AdR = Archiv der Republik

PA AA = Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin)

2. Kiadott források és szakirodalom

Bartlett

1985 Bartlett, F. C.: *Az emlékezés*. Bp., 1985.

Bognár

1989 Bognár Dezső: Sopron város törvényhatósági joga. In: *Soproni Szemle*, 43. (1989) 4. sz. 344–349.

Gyáni

2016 Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Bp., 2016.

Hárs

1994 Hárs József: *A Soproni Ünnepi Hetek története*. Sopron, 1994.

Haslinger

1996 Haslinger, Peter: Das Burgenland – ein Faktor in den bilateralen Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1921–1938? In: *Burgenland 1921. Anfänge, Übergänge, Aufbau. Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche“ vom 24.–29. September 1991 auf Burg Schlaining*. Hg.: Widder, Roland. Eisenstadt, 1996. 99–119. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 95.)

Horváth

1991 Horváth Zoltán: *Sopron város címerei a történelmi események hátterében*. Bp., 1991.

Iratok

1956 *Iratok az ellenforradalom történetéhez, 1919–1945*. II. köt. *A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon*. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Nemes Dezső. Bp., 1956.

Jankó

2021 Jankó Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között*. Bp., 2021. (A vidék vonzásában, 2.)

Juhász

1988 Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Harmadik, átdolgozott kiadás. Bp., 1988.

Mollay

1985 *Sopron a felszabadulás óta (Eredmények és tanulságok)*. Szerk.: Mollay Károly. Sopron, 1985.

Ricoeur

2006 Ricoeur, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: *Történetelmélet*. Szerk.: Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp., 2006. I. köt. 106–122.

Szabó

1984 Szabó Jenő: *A Soproni Városszépítő Egyesület története 1869–1984*. Különlenyomat a Soproni Szemle 1983. 1., 2., 3., 4. és 1984. 1. számában megjelent tanulmányról. Sopron, 1984.

Szántó

1985 Szántó István: *Az iparpolitika mozgástere Sopron város iparának példájára*. [Doktori értekezés kézirat.] Bp., 1985.

Szende

2001 Szende Katalin: Fidelitas és politika. Kihez és miért volt hűséges Sopron városa a középkorban. In: *Soproni Szemle*, 55. (2001) 4. sz. 343–354.

Szita

1987 Szita Szabolcs: Az ifjúsági mozgalom történetének főbb vonásai Sopron megyében 1945–1950. In: Lónyai Sándor – Szita Szabolcs – Marton László: *Tanulmányok az ifjúsági mozgalom Győr-Sopron megyei történetéhez*. Győr, 1987.

Tóth

2020 Tóth Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*. Pécs, 2020.

Wilhelmstrasse

1968 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Szerk.: Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Loránt. Bp., 1968.

IMRE TÓTH

MYTH AND REALITY

SOPRON'S LOYALTY IN THE 20TH CENTURY MEMORY OF POLITICS

It is not uncommon in 20th century Hungary that individuals and communities have undergone radically different political and moral judgments, and the image formed of them has changed significantly over time. The situation in Sopron after the referendum can be described in a similar way. As the political system changed, the image of the power elite of Sopron and the self-determination of the locals also changed. These were sometimes consistent and sometimes contradictory. A coincidence can be observed in the months following December 1921, when the self-image of the locals and the image of Sopron of the elites governing the country were most similar. In the post-World War II socialist era, remembrance of the Sopron referendum did not fit into the ideological framework of the system. The referendum was forgotten, only surviving on a few channels of private memory. After decades of silence in Hungarian historical memory, the fate of the western Hungarian border region after the First World War was mentioned again. The memory of the referendum in Sopron has become more and more vivid since the 1990s, and signs of remembrance have appeared in several places. At the same time, the political resonance of the historical problem intensified.

Hétköznapiok a határvidék árnyékában¹

A Trianon 100 kutatócsoport 2016-os létrejöttékor tervbe vette, hogy a legfrissebb történelmi tudás segítségével igyekszik minél szélesebb perspektívából bemutatni a trianoni békeszerződés új, eddig kevésbé kutatott oldalait. Ennek a vállalásnak a jegyében jelent meg a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet gondozásában, a Trianon-dokumentumok és -tanulmányok sorozat tizenegyedik köteteként Bencsik Péter legújabb könyve. A szerző a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténelmi Tanszékének docense, továbbá a Lendület Trianon 100, valamint az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténelmi Kutatócsoport tagja. Kutatásai során részletesen foglalkozott a magyar úti okmányok és Csehszlovákia történetével, politika-, jog-, illetve diplomáciatörténettel, továbbá az államhatárok és a határsértések körülményeivel is. Legújabb könyvében a múlt század húszas éveibe repít minket vissza: aprólékos és precíz munkával elemzi a határ menti társadalmat és konfliktusait. Hasonló tematikájú kötete 2019-ben jelent meg.² Bencsik Péter mellett az utóbbi időszakban számos történész foglalkozott határtörténetekkel és a határkérdés tematikájával, például Farkas Gyöngyi, Halmágyi Pál, Máté György, Murber Ibolya, Nagy Adrienn, Nagy Botond és Simon Attila.

Bencsik Péter lenyűgözően széles körű magyar és külföldi forrásbázisra támaszkodott. A szerző elsősorban a korabeli levéltári és sajtóforrásokra alapozta az elemzését, megemlítve, hogy a túlságosan nagy időbeli távolság már nem tette lehetővé „oral history” interjúk készítését. A levéltári források két nagy csoportra oszthatók: az országos hatókörű levéltárak anyagaira (Országos Levéltár és Hadtörténelmi Levéltár), valamint a megyei levéltárak gyűjteményeire (Békés, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Vas, Somogy, Baranya, Csongrád-Csanád megyei levéltárak). Az előbbieket segítségével rekonstruálta a határrezsimek működését és a határ menti életet szabályozó rendelkezéseket. A megyei levéltárak gyűjteményébe többnyire a határ menti településekhez köthető iratok kerültek. Ezek kutatását megnehezítette, hogy a határra vonatkozó iratokat nem külön fondokba gyűjtötték, így sokszor kellett azt a bizonyos tűt keresni a szénakazalban. Az egyik legértékesebb forráscsoportnak a kihágási iratok bizonyultak, mivel ezek a határ menti konfliktusok – tiltott határátlépés, csempészet – eseteit tükrözték. Ezek a dokumentumok azonban a társadalomról mégsem ad(hat)nak teljes körű képet, hiszen nem ábrázolták a határ menti emberek mindennapi életét. A forrástípusok másik fő csoportját a korabeli sajtó anyagai jelentették.

1 Bencsik Péter: *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években*. Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022. 155 p. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 11.)

2 Bencsik Péter: *Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

Bencsik hangsúlyozza, hogy egy-egy újságból szemlézett híradás vagy tudósítás – a lap politikai kötődésétől függetlenül – többnyire ugyanazon információt tartalmazta, ami segítette a korabeli események rekonstrukcióját is.

Amikor az olvasó a kezébe veszi a könyvet és először fellapozza, már akkor segítséget kap a kutatás térbeli dimenzióihoz. A kemény kötésű kötet elején és hátoldalán informatív térképek segítik a tájékozódást. A könyv szerkezete letisztult, átgondolt és tematikus felépítésű. A mű nyolc fejezetre tagolódik, amelyek tematikus sorban, különálló témák szerint követik egymást. A nagy fejezetek különböző alfejezetekre oszlanak. Mindegyik végén összegzés segíti az olvasót a vezérgondolatok csokorba gyűjtésében és a végkövetkeztetések levonásában. Ezek a fejezetek elsősorban a határ menti élet mikrotörténeti kutatásainak eredményeit írják le. A könyvben vizsgált történelmi mérföldkövek – mint az első világháború vagy a trianoni békeszerződés – gyökeresen megváltoztatták az addigi életet, új irányt adva az ország további történelmének. Az új perspektívákat és megközelítéseket alkalmazó – egy-egy személyre, körülményre fókuszáló – kutatások jelentősen árnyalhatják a korábbi narratívákat, jelen esetben a Magyarország új államhatáraitra vonatkozó ismereteinket. Bencsik a hétköznapi emberek mindennapjain keresztül mutatja be azokat a nehézségeket és küzdelmeket, amelyek a határtérségeket jellemezték az első világháborút és az 1920-as békeszerződést követő években. A szerző ezt így fogalmazta meg: „A számok és statisztikák mögött mindig látnunk kell, hogy itt valódi emberi sorsok húzódtak meg” (93.).

Az első fejezetben általános képet kapunk arról, miként változott meg a szerző által elemzett határrendszer az első világháború utáni időszakban. 1918 után Magyarországon a nyugati rendvédelmi jellegű modellt felváltotta a katonai jellegű határőrizet. A fejezet kronologikusan veszi végig a háború előtti időszaktól egészen a háborút átívelően azokat a folyamatokat (állami beavatkozás a gazdaságba, a nacionalizmus és a protekcionizmus erősödése) és körülményeket (a frontvonalak, demarkációs vonalak változása), amelyek a korábbi „jelképes határokat” szinte leküzdhetetlen elválasztó vonalakká változtatták. Ezek a választóvonalak pedig egy sor problémát hoztak magukkal: korlátozottabbá vált például a termény-, az élőállat- és a pénzforgalom. Az állami beavatkozás (például a hatósági árak bevezetése) és a kereslet-kínálat megváltozása megelőlegezte a fekete piacok kialakulását, amiről a későbbi fejezetekben olvashatunk.

A második nagy fejezet a határőrizet militarizálásával foglalkozik. Ahogy haladunk előre az időben, annál inkább érezhetővé vált a nyugati, inkább rendészeti jellegű határvédelem háttérbe szorulása a keleti jellegű, katonai határrendszerrel szemben. A szerző rámutat, hogy a háború okozta feszültségek kivételével már a határokon is érezhetőek voltak. A hergelés, a gyűlöletkeltés a nagyrészt zsidó származású galíciai menekültekkel szemben, valamint a határátlépést korlátozó intézkedések, például a „nemkívánatos elemek” – beleértve a galíciai zsidókat, a munkásokat, a szociáldemokratákat, az idegen nemzetiségűeket – kiutasítása, a kitoloncolások és a vízummegtagadások mind a magyar, mind pedig a szomszédos országok politikájának részévé váltak.

A magyar közbeszédben a határok megmerevedésével párhuzamosan a háború végén elterjedt demarkációs vonal kifejezést felváltotta a határ szó használata, ami újabb és újabb próbatételeket jelentett a határ menti közösségek számára. A harmadik és negyedik fejezet ezekre a kihívásokra és a lakossági reakciókra fókuszál. A határ mentén élő közösségek nehezen fogadták el, hogy míg korábban átsétáltak a szomszéd faluba rokonlátogatóba, ezt követően ez a cselekedet már határsértésnek számított. Ugyanezt élte át azok is, akiknek a birtokai vagy a birtokaiknak egy része a határ túloldalára került, és akik megélhetésük érdekében kénytelenek voltak határt sérteni. A könyv nagyon jól rámutat arra is, hogy mennyire eltérő

volt a jogértelmezés, és ebből adódóan mennyire változó ítéletek születtek, gyakran a személyes elfogultságot sem mellőzve. A rokonlátogatások és a kettősbirtokosok esetében inkább az enyhébb ítélet és büntetés volt jellemző, amit a szerző a revízió reményében táplált magyar-magyar kapcsolattartással indokol. A csempészet esetében feltételezhetően a jogi rendelkezések kavalkádjára és a személyes elfogultság lehetett a változó tartalmú büntetések oka.

A szerző alaposan, részletekbe menően vizsgálta a peres anyagok jogszabályi hátterét, a kiszabott ítéleteket és büntetéseket is. Bencsik nemcsak egy adott helyszínre figyelt, hanem a különböző ítéleteket és ügyeket több, az ország különböző határszakaszain történt hasonló esettel is összehasonlította. A komparatiztika eszközeivel mutatja be a határ menti társadalmak mindennapi nehézségeit, a csempészet által az államnak okozott károk mellett a különböző határc incidenseket, illetve az államközi kapcsolatokat is.

A hetedik fejezet a határkonfliktusok széles spektrumát fogja át: a szóváltásoktól az átlövésen keresztül egészen a halálos sebesülésekig. A könyv a helyi, határ menti incidenseket is több oldalról láttatja a korabeli sajtó és a levéltárakban fellelhető bírósági vallomások segítségével. Fontos része ennek a fejezetnek annak felvázolása is, hogy milyen diplomáciai lépések követték a határc incidenseket egy olyan korban, amikor Magyarország politikai elszigeteltségben volt kénytelen megoldásokat találni.

A kötet záró fejezete az előző hét fejezetben tárgyaltak konklúzióját vonja le a territorializálódás – a határok megszilárdulása és azok szigorú állami kontrollja – fogalmán keresztül. Rámutat arra, hogy az ítéletek sokszínűsége gyakran az államérdek és a nemzeti érdekek elmentmondásán alapult. Erre az egyik legjobb példa az volt, amikor a demarkációs vonal elnevezést felváltotta az államhatár kifejezés, cserébe pedig a román határon már nem tagadták meg a kiutazni kívánó magyarok útleveleit. Noha a vizsgált korszakban a territorializálódás volt inkább a jellemző, a végcél mégiscsak a deterritorializálódás volt, mivel a magyar kormányzat abban volt érdekelt, hogy a revízió reményében a határon inneni és a határon túli kapcsolatok megmaradjanak. Bencsik Péter az utolsó fejezetében kitér a nemzetfogalom átalakulására is: „a politikai nemzet (államnemzet) koncepciója lomtárba került, s helyette határozott etnikai-nyelvi alapú nemzetfogalom alakult ki” (136.). Ezzel párhuzamosan azonban jelen voltak azok az állami érdekek, amelyek a territorializálódás folyamatát erősítették. Bencsik Péter kötete végső soron a territorializálódás és deterritorializálódás korabeli ellentmondásait mutatja be az etnikai-nyelvi határokon átívelő sorsokon keresztül, legyen szó az egyszerű hétköznapi civilekről, a militarizált hatósági emberekről, a jogi kavalkádból kiutat kereső jogászokról, az elfogult, néhol megengedő, máskor nyers bürokrata szolgabírókról, vagy éppen a különböző csempészek üzérkedéseiről. A peres anyagok és a korabeli sajtóbeszámolók plasztikusan jelenítik meg és a hétköznapi szintjén érzékeltetik, hogy a fent említett ellentmondáson alapuló bizonytalanság, az alkalmazkodás nehézkes folyamata csak részben okolható Trianonnal.

Előre úgy tűnhet, hogy a könyv nyers adatolás a háborút követő időszakról, azonban az izgalmas történetek visszaröpítik az olvasót a száz évvel korábban történtek összetett világába. Ebből adódóan ezt a könyvet nemcsak történészeknek, hanem minden olyan történelem iránt érdeklődőnek ajánlhatjuk, aki szeretné megismerni a határ menti társadalmak vagy akár a saját lakhelyének a történelmét az első világháborút követő időszak hétköznapijain keresztül.

*Horváth N. Zsolt**

* A szerző az ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ történelem–magyar szakos egyetemi hallgatója (9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4.).

Murber Ibolya legújabb könyve jól illeszkedik a soproni népszavazás százéves évfordulójára megjelenő, az első világháborút követő osztrák–magyar viszonyral foglalkozó tudományos kötetek sorába. A Trianon 100 kutatócsoport könyvsorozatának keretében kiadott munka a szerző eredetileg németül megjelent könyvének átdolgozott és továbbfejlesztett változata.

Az ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központjának történésze több szempontból is úttörő munkát készített. Igen innovatívan nyúlt tárgyához: szakított a hagyományos politikatörténeti megközelítéssel, és a kortárs szakirodalom módszertani újításait követve próbálta bemutatni a nyugat-magyarországi eseményeket. A szerző merített olyan részdiszciplínák eredményeiből, mint a *border studies*, és reflektált olyan releváns tudományos megközelítésekre, mint az elmúlt évtizedekben egyre több követőre találó, úgynevezett *entangled history*. A legnagyobb hatással azonban minden bizonnyal a *new diplomatic history* módszertani újításai voltak rá.

A kötet, szakítva a kizárólag a diplomáciai tárgyalásokra koncentráló hagyományos megközelítéssel, négy különböző cselevési szintet vizsgálva mutatja be Nyugat-Magyarország 1918 és 1924 közötti történetét. Részletesen tárgyalja a lakosság viselkedését, a helyi politikai és katonai vezetők motivációit és tevékenységét, az állami és kormányzati szereplők lépéseit, majd végül a párizsi döntéshozók változó hozzáállását a térség jövőjéhez. Ez a többszintű elemzés segít pontosabban megérteni az események alakulását, és lehetővé teszi, hogy az olvasó átléphessen az elmúlt száz évben kialakult, a két ország nemzeti emlékezetét egyaránt meghatározó sérelmi narratívákon.

Murber Ibolya könyve Nyugat-Magyarország/Burgenland első világháború utáni történetét hét fejezetre osztva mutatja be. A kötet a bevezetés után egy alapos módszertani összefoglalóval indul, amely rávilágít a fent említett elemzési szintek sajátosságaira, valamint a köztük lévő kölcsönhatásokra. Mindemellett bemutatja, hogy az első világháború második felében megjelent eszmék, mint például a nemzeti önrendelkezés, milyen módon befolyásolták a szereplők gondolkodását.

A bevezető után Murber Ibolya időrendben tárgyalja a nyugat-magyarországi eseményeket, elsőként a térség 1918 előtti történetét vázolja fel. Kiemeli, hogy a gazdaságilag egyértelműen Graz, illetve Bécs vonzáskörzetébe tartozó régió a német és a magyar nacionalisták számára sokáig nem volt igazán fontos. A terület különböző elnevezései is mutatják ezt a zavart: a korszak magyar és német szereplői általában igen különböző módon határoz-

1 Murber Ibolya: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után*. Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021. 184 p. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 10.)

ták meg a régió határait, és mást értettek Burgenland, Vierburgenland, Dreiburgenland vagy éppen Német-Nyugat-Magyarország alatt. A fejezet utolsó, talán legérdekesebb része bemutatja, hogy az 1912 után lassan kialakuló belső határ, majd a háborús hiánygazdaság miként alakította ki a csempészetnek a lakosság egy része számára igencsak jövedelmező gyakorlatát.

A következő részben Murber Ibolya 1918 ősze és a Tanácsköztársaság kikiáltása közötti hónapokat elemzi. Rámutat, hogy ebben az időszakban az osztrák–magyar államközi viszonyt két kérdés határozta meg: a nyugat-magyarországi területek hovatartozása és az osztrák főváros élelmezésének ügye. Ez utóbbi pedig végig az egész korszakban prioritást élvezett az utóbbival szemben. Murber részletesen tárgyalja, hogy a két vesztes utóállam milyen kísérleteket tett a térségben élő lakosság meggyőzésére, és a különböző nemzeti aktivisták milyen módon próbálták meg befolyásolni a régió közvéleményét. A háború utáni káosz ezzel együtt még jövedelmezőbbé és kiterjedtebbé tette a határ menti csempészetet, amely a helyi lakosság egy része számára ekkor már a mindennapi megélhetést biztosította.

A következő, ötödik fejezet a Tanácsköztársaság időszakával foglalkozik. A szerző rámutat, hogy a magyar politikai vezetés számára március 21. után igencsak megnőtt Bécs jelentősége, mert az ellenséges országoktól körbevett rezsimnek Ausztria jelentette a legfontosabb közvetlen kapcsolatot a külvilággal. A bolsevik hatalomátvétel Budapesten viszont jelentősen rontotta Magyarország pozícióit a győztes nagyhatalmak vezetőinek szemében. Az eddig a két ország ügyének tartott osztrák–magyar határvita immár a bolsevizmus és antibolsevizmus küzdelmének kontextusába került. Ugyanakkor a kormányon lévő kommunista és szociáldemokrata politikai vezetők hozzáállása nem sokban különbözött Károlyi-párti elődeikétől és később az ellenforradalmi utódaikétól sem: a korszakban mindvégig adottnak tekintették a történelmi Magyarország határait, és nem kívántak semmilyen területi engedménybe belemenni. A térségben eközben a fokozódó gazdasági nehézségek hatására a csempészet és a határon átmenő féllegális és teljesen illegális kereskedelem továbbra is meghatározó fontosságú maradt.

A kötet utolsó előtti, hatodik fejezete a *Határkérdés a politikai erőszak árnyékában* címet viseli, és a Tanácsköztársaság bukásától a soproni népszavazásig tartó időszakkal foglalkozik. Murber Ibolya a szélesebb olvasóközönség által valamivel jobban ismert diplomáciai tárgyalások bemutatása mellett a helyi szereplők, köztük a félkatonai alakulatok tevékenységét is részletesen elemzi. A kötet úgy érvel, hogy ezek a „szabadcsapatok” a fehérterror folyamán megkezdődött politikai erőszakot folytatták a térségben. Ellenségüket azonban most már nem a magyar nemzetet belül, hanem azon kívül, az osztrák államban találták meg. A határkérdésben mindazonáltal a helyi lakosság viselkedését és adott esetben kiállását egyik vagy a másik oldal mellett – ahogy más, ekkor tartott, a sopronihoz hasonló népszavazások esetében – elsősorban az emberek gazdasági érdekei határozták meg. A kötetet a konklúziót követően egy húsz szövegből álló melléklet zárja, amely a számos eddig kevésbé ismert fényképpel együtt jó és értékes kiegészítője a könyv törzsszövegének.

Murber Ibolya munkájának egyik legnagyobb erénye, hogy igen jelentős nemzetközi szakirodalmi bázisra támaszkodik. A szerző a nyugat-magyarországi események vizsgálatához felhasználta a kortárs nemzetközi szakirodalom legújabb eredményeit. A legfontosabb kortárs monográfiák mellett hivatkozik számos, a magyar szakmai közösség számára kevésbé ismert angol és főleg német szakmunkára, amelyek eredményeit igyekszik a szöveg logikájának megfelelően be is építeni a kötetbe. A diplomáciatörténettől való elszakadás és a helyi politikai szereplők, valamint a lakosság motivációjának bemutatása igen sokat segít abban, hogy pontosabban megértsük a vitatott területeken zajló birodalmi és nemzeti átme-

netek folyamatát. A helyi politikai és katonai elit önálló szereplőként való bemutatása különösen fontos az államhatalom meggyengülésének időszakával foglalkozó munkában, mivel az állam összeomlásának pillanatában ezek jelentősége rendkívül felértékelődött. A lakosság cselekvési szintjének bevonása szintén hozzájárul ahhoz, hogy pontosabban megértsük, hogy a hétköznapi emberek miként élték meg az 1918 és 1924 közötti átmeneti időszakot.

A kritikus talán csak annyit jegyezhet meg, hogy a bécsi és budapesti közgyűjtemények használata mellett a helyi levéltári források bevonása talán még tovább erősíthette volna a kötet így is igen meggyőző és jól alátámasztott következtetéseit. Mindez azonban eltörpül a könyv erényei mellett. Murber Ibolya jól felépített munkája számos módszertani újdonsággal szolgál a történészszakma számára. A szerző a magyar történelem egy fontos problémáját ráadásul úgy mutatja be, hogy sosem feledkezik meg annak szélesebb európai kontextusáról. A könyv így egyszerre lehet fontos és élvezetes olvasmány a szakmai és a szélesebb olvasóközönség számára is.

*Révész Tamás**

* A szerző a University College London School of Slavonic and Eastern European Studies posztdoktori ösztöndíjas kutatója (WC1E 6BT London, Gower Street, tamas.revesz@ucl.ac.uk).

Megalkotni és megismerni

Burgenland földrajzának kezdetei¹

Jankó Ferenc legújabb monográfiája 2021-ben jelent meg a „Lendület” 10 Generáció (1767–2017) Kutatócsoport tevékenysége keretében. A geográfus szerző az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének egyetemi docense, kutatásai középpontjában Burgenland történeti földrajzán kívül többek között a történelmi városok, illetve a migrációs folyamatok állnak.

A bevezetőben a szerző leszögezi, hogy mi is volt a célja könyve megírásakor, amit – előrebocsáthatjuk – sikeresen meg is valósított: bemutatni a Burgenlanddal foglalkozó szakemberek látásmódját, azt, hogy miképpen konstruálták a tartományhoz kötődő földrajzi tudást. A magyar és az osztrák történettudomány képviselői egyaránt intenzíven foglalkoztak az első világháború után Ausztriához került tartomány múltjával mint a legitimitáció egy lehetséges forrásával.

Jankó már az elején tudatosítja olvasóiban, hogy a korabeli társadalmi, politikai környezet intenzíven befolyásolta a tudáslétrehozók (a szerző kifejezése) tevékenységét. Ennek ismertetésekor a tudást létrehozó folyamat három eltérő szegmensét igyekezett ábrázolni: a tudomány felől közelítő, a turisztikai irodalmi, valamint a pángermán eszme jegyében történő tudáskialakítás terét. A cím a szerző saját bevallása szerint is félrevezető lehet. És valóban, a *Burgenland földrajzi felfedezése* első olvasásra inkább ígér egy turisztikai értelemben vett leírást, mint Burgenland földrajzi értelmű meghatározását. Az alcím azonban már pontosít. Egy újonnan létrehozott osztrák tartomány földrajztudomány felől szemlélt meghatározására és ennek mesteri elemzésére került sor.

Az alapos elemző munka a földrajz- és a történettudomány határmezsgyéjén egyensúlyoz. A szerző amerikai és osztrák levéltári anyagok mellett főként német és magyar nyelvű korabeli kiadványokra támaszkodott. A könyv szerkezetét együttesen alakítják a kronológiai és a tematikus tagolások. A fejezetek a korabeli, konstruált Burgenland-képek és szerzőik gondolkodásmódjának elemzésére épülnek, így a bemutatott művek mellett izgalmas életutakat is megismerhetünk. Jankó az eltérő diskurzusok összehasonlításával igazán sokszínű képet vázol fel a két világháború közötti Burgenlandról. Az elemzés mindvégig visszatérő eleme a szubjektivitásfaktor hangsúlyozása. Ez arra emlékezteti az olvasót, hogy a korabeli szerzők a tárgyilagosságra törekvés ellenére sem maradhattak objektívak. Jankó ezt a megállapítást még azzal is kidomborítja, hogy egy másik megközelítési módot tár elénk, mégpedig a sajátját. Ennek

¹ Jankó Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között.* Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021. 365 p. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. A vidék vonzásában, 2.)

keretében a második világháború utáni Burgenland mint önálló karakterisztikát nyert terület – statisztikákra és komparatiztikára támaszkodó – bemutatására vállalkozott.

A *Monarchia-romantika* című második fejezet bepillantást enged a korabeli gondolkodásmódba, a 19–20. század fordulóján a Lajtán túl és innen a Nyugat-Magyarországról alkotott elképzelésekbe. A modern kori kartográfia és geográfia éppen ebben a korban nyerte el tudományos, intézményes kereteit, ami erősítette a térség alaposabb megismerésének igényét is. Az osztrák tudomány az örökös tartományokat tárgyalta nagyobb részletességgel. A nyugat-magyarországi terület a német nyelvű közösségek miatt került az osztrák tudományos érdeklődés látóterébe. A Jankó által idézett szerzőknél, például Johann Heinrich Schwickernél, a nyugat-magyarországi gazdasági és kulturális élet bemutatásakor már érzékelhetünk egyfajta német felsőbbrendűséget is mutató jegyeket. A magyar földrajztudósok a korban értelemszerűen inkább a hazai területek kutatásában jeleskedtek és a Lajtán túli területek leírását nagyolták el. Például Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* című monumentális sorozatban a térség esetében a magyar szempontoknak megfelelően domborítottak ki bizonyos részleteket. A burgenlandi hiencek és heidebauerek német háttérét igyekeztek háttérbe szorítani, kiemelve a magyar hazafiságot és identitást.

A harmadik fejezet a *Felfedezők* címet viseli, itt elemzi a szerző azokat a (sokszor nem is földrajzos háttérű) tudásképzőket, akik (töbnyire) tudományosan közelítettek Burgenland földrajzi meghatározásához. Az elsőként említett Richard Pfaundlernél a nagynémet gondolat (*der großdeutsche Gedanke*) háttereként már megjelennek a nyelvi és etnikai indokok is. Pfaundler az első világháború utáni béketárgyalások során már a népek önrendelkezésének wilsoni elvét hangoztatta. Lawrence Martin amerikai geográfus az egyik szakértője volt a Nyugat-Magyarországot a békekonferencia számára feltérképező Coolidge-misszióknak. Az önálló Ausztria határainak meghúzásakor Martin számolt az osztrák közellátás biztosítása szempontjából a későbbi Burgenland élelmiszer-kapacitásáival. A területi hovatartozás ügyében azonban a népszavazás fontosságára hívta fel a figyelmet, és jelentésében magyar győzelemmel számolt. Martin ugyanakkor helyesen feltételezte, hogy a magyarok az elcsatolandó, főként német területek miatt nem fejtenének ki jelentős ellenállást. Robert Sieger geográfus az osztrák békekedegáció tagja volt. Munkájában láthatóvá válik a német vezetésű Anschluss-elképzelés és az életképtelen Ausztria érve is. Jóllehet Sieger a békekonferencián nem vett részt, mégis ő volt az, aki elindította az osztrák tudományos életet Burgenland megismerése irányába.

Könyve első fejezeteiben a szerző a korabeli földrajztudomány elitjének gondolatait, munkáit elemzi. A *Burgenlandarbeit* című fejezet viszont egy másik megközelítést alkalmaz. Bemutatja, hogy számos szereplő alulról építkező, terepbejáráson alapuló megállapításai miként jelennek meg propagandisztikus-agitációs céllal, elsősorban folyóiratokban és a külön kiemelt, *Festschrift* című tanulmánykötetben. Utóbbi mű jól szemlélteti azt a távolságtartást, amivel a szerzők Ausztriából és Németországból Burgenlandot szemlélték, kidomborítva és romantikus megközelítéssel ábrázolva a terület kultúrtörténetét. Jankó fontosnak tartotta kiemelni a már említett Sieger mellett tanítványának, Marian Sidaritschnak a munkásságát a *Pionierarbeit* című alfejezetben. Így megtudhatjuk, hogy kettejük úttörő jellegű, terepi munkája miként segítette elő az újonnan Ausztriához csatolt Burgenland legitimitációját. A szerző kiemelte, hogy a többször felmerült intenciók ellenére Burgenland tartós felosztására mégsem került sor, mivel a tartományt természetföldrajzi tagoltsága ellenére egy egységként kezelték. Ugyan Burgenlandot az 1938-as német annexiót követően betagozták Stájerországba és Alsó-Ausztriába, azonban 1945-ben újra helyreállították az önálló és egységes tartományi státuszát.

Külön figyelmet érdemel a hetedik fejezetet, amely a *Magánfelfedezés* címet kapta. Ebben a szerző, hacsak képletesen is, de elhagyta a könyvtárakat és levéltárakat, hogy ne

csak olvasson Burgenland felfedezőiről, hanem maga is egy legyen közülük. Jankó a kutatási eredményeiből leszűrhető település- és népességföldrajzi megállapításokat számos gazdasági, társadalmi, kulturális és közlekedési problémakör bemutatásával teszi szemléletessé. Ez a fejezet a nyugat-magyarországi határ menti városok közül Sopronnak, Kőszegnek és Szombathelynek szentelt kiemelt figyelmet. Fejlődésüket a 19. században befolyásolta a térségben meghatározó élelmiszeripar-orientáltság és a vasútvonalak bővülése, valamint a kapitalista piacgazdaság kibontakozása is. Sopron fejlődése stagnált, így jócskán lemaradt Győr mögött. A térségben a dinamikus növekvő Szombathely kapott vezető szerepet, miközben árnyékában Kőszeg hanyatlásnak indult. A szerző megjegyzi, hogy a fenti vonzáskörzeti folyamatok miatt Burgenland kevés valódi városi települést kapott Magyarországtól.

A nyugat-magyarországi, burgenlandi népesség összetételének történelmi változásai közül a magyar nacionalizmus hatásait, a magyarság részarányának növelését célul tűző magyarosítási politikát kell megemlíteni. A 19. század második felében a német nyelvű közösségek nehezen tudtak ellenállni ennek, a horvátok a katolikus hitükben találtak védelmet. Jankó bemutatja a trianoni békeszerződés által okozott változásokat, elsősorban a Magyarországon maradt városok vonzáskörzeteinek alakulását. Továbbá arra is részletesen kitér, hogy miként darabolódott fel a köz- és vasúthálózat, ami máig ható negatív következményekkel jár a térség közlekedési rendszerében. A két világháború közötti és a második világháborút követő időszakból a szerző sok adatot hoz az elvándorlás és a kitelepítések mértékét szemléltetendő, összefüggésbe hozva ezeket a tartomány változó etnikai és vallási jellemzőivel. Bemutatja a zsidó és a roma közösségeket sújtó deportálásokat és népiirtásokat is. Végezetül leszögezi, hogy a 20. század első harmadának erőszakos nyelvi és etnikai homogenizálásának következményeként az osztrák–magyar határvidék a század végére nyelvi és diszjunktív, elválasztó jelleget mutat. A szerző elidőzik a burgenlandi települések arculatának és szerkezetének megváltozásánál is. Az olvasó előtt egy sokszínű településmorfológiai kép tárul fel, noha a települések szintjén is érvényesült a homogenizáció.

Végezetül Jankó Ferenc a tartomány egy évszázadnyi fejlődését saját térképei segítségével láttatja és értékeli. A *Két határ között* címet viselő alfejezet három időszakra fókuszál elsősorban. Az 1910-es, az 1960–1961-es és a 2001-es adatokra épít, bár a közties időszakok sem maradnak ki az elemzésből. Mindenképpen érdemes kiemelni, hogy a tartomány létrejötte óta Burgenland északi és déli területei között regionális különbségek tapasztalhatók. Az északi területek fejlettségét Bécs vonzása tovább erősíti, ami egyben az államhatárt átlépve Győr-Moson-Sopron megye fejlődését is katalizálja.

A műben való eligazodáshoz segítséget nyújt az alapos hely- és személynévmutató, a szöveg vizualizálását, a szóban forgó régió korabeli mindennapjainak megértését fényképek, dokumentumok teszik lehetővé. Külön kiemelendő a 7. fejezet közel negyven, a szerző által igényesen kivitelezett informatív térképe. A könyv alapos áttekintést nyújt Nyugat-Magyarország és Burgenland elmúlt száz esztendejének tudománytörténetéről és gazdasági-társadalmi terének átalakulásáról. Burgenland a 20. század viharai között kapott politikai határokat, gondolati keretet, és a gyökeres változásokon keresztül számos egyedi vonásra tett szert. A könyv történeti földrajzi megközelítésének köszönhetően betekintést kapunk a térség földrajzi identitását alakító folyamatokba, amelyek egyúttal a tartomány turisztikai vonzerejét is meghatározták. A fentiek ismeretében bátran ajánlom Jankó Ferenc új könyvét a Burgenland iránt érdeklődő olvasók szíves figyelmébe!

Szabó Bálint*

* A szerző az ELTE Berzsényi Dániel Pedagógusképző Központ történelem-földrajz szakos egyetemi hallgatója (9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4.).

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

a BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Térkép: Nagy Béla

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

CONTENTS

The Dimensions of a Change of Border: The Austro–Hungarian Border Region a Hundred Years Ago (Ibolya Murber)	175
--	-----

Studies

Tamás Székely: The Calm before the Storm? Western Hungary in the Era of Dualism	185
Ibolya Murber: Economic Aspects of the Austro–Hungarian Border Dispute after the World War I	207
Adrienn Nagy: Black Marketers in the Black Night: Everyday Life of Smugglers in the Western Border Region, 1918–1922	225
Péter Kalocsai: Changes of the Transport Network in West Hungary Caused by the Treaty of Trianon	241
Balázs Bakó: The Impact of the Peace of Trianon on Catholic Church Government in Western Transdanubia	269
Richárd Agg: Arguments from the Contemporary Hungarian Press Regarding Keeping West Hungary	285
Ferenc Jankó: Seahorse and Wasp-Waist: Mapped Geography of Burgenland	301
László Dávid Törő: Border City in a Contested Territory: Historical Controversies about Sopron (Ödenburg) between the Two World Wars	325
Imre Tóth: Myth and Reality: Sopron’s Loyalty in the 20 th Century Memory of Politics	345

Book Reviews

Everyday Life in the Shadow of Border Disputes (Zsolt Horváth N.)	361
A New Border at the Feet of the Central Eastern Alps (Tamás Révész)	364
To Create and to Learn: The Beginnings of the Geography of Burgenland (Bálint Szabó)	367

Ára: 800 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2022-es évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap és az ELKH Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatói Hálózat